

F. Beck W. Godin

Stalinismen kastar masken

Utrensningen i Sovjetunionen 1936-1939

Översättning: Ragnvald Lundström

Stockholm 1952

Innehåll

Om författarna	1
Utgivarens förord	3
Författarnas förord.....	3
I. Partilinjén	3
II. Lugnet före stormen.....	8
III. Järnkommissarien.....	11
IV. Förhör.....	19
V. Fängelselivet.....	27
VI. Fångarna.....	38
Kategorierna	44
1. Partiorganisationen.....	44
2. Röda partisaner, gamla bolsjeviker och politiska straffångar	45
3. Armén.....	46
4. Transportorganisationen.....	48
5. Tekniker och specialister.....	49
6. Utlänningar och "utländska agenter"	51
7. Medlemmar av nationella minoriteter	63
8. "Fördettingar".....	65
9. Personer associerade med celebriteter.....	67
10. Fall av identitetsförväxlingar	67
11. NKVD-organisationen	67
VII. Tre fall	75
VIII. Teorier	94
1. Den officiella teorin	95
2. Den "fascistiska" teorin.....	98
3. Tvångsarbete-teorin	99
4. Jobsteorin	99
5. Teorin om social profylax	100
6. Snöbollsteorin.....	104
7. "Plan- och motplans"-teorin.....	104
8. Vedergällningsteorin	105
9. Solfläcksteorin.....	105
10. Teorin om Israels barn i öknen.....	106
11. Strykpojkteorin	107
12. Partistridsteorin	107
13. Den bonapartistiska teorin.....	109
14. Teorin om den cesariska förföljelsemanin	109
15. Teorin om det nya enväldet.....	109
16. Teorin om social tillförsel	113
17. Asienteorin	118

Om författarna

av Martin Fahlgren

Författarna till denna bok är två vetenskapsmän, som båda drogs med i den omfattande våg av utrensningar som ägde rum i Sovjetunionen under åren 1936-39. Boken, som skrevs 1950, är en riktig ”klassiker”. Den är ett tidsdokument som bygger på författarnas egna upplevelser och på de berättelser som de fick höra av andra fångar som de träffade i de sovjetiska fängelserna. I motsats till många andra böcker som bygger på vittnesmål från avhoppare och dylikt från Sovjetunionen under dessa år, så är tonen är saklig, lågmäld, analyserande och diskuterande – det märks att det är vetenskapsmän som skrivit den.

Namnen F(rederick) Beck och W(illiam) Godin är båda pseudonymer, som tillgreps för att minska risken för repressalier mot författarna själva, deras släkt, vänner och bekanta.

F. Becks riktiga namn är *Friedrich Georg Houtermans* (1903-1966), en känd fysiker. Houtermans föddes i Danzig, som på den tiden tillhörde Tyskland (heter numera Gdansk och tillhör Polen). Fadern var en bankir från Holland, modern från Österrike. Han växte upp i Wien (hos modern) och flyttade vid 18 års ålder till Göttingen, där han doktorerade i fysik (1927). Där blev han också bekant med den ryske fysikern George Gamow som han forskade ihop med (och lärde sig ryska). I augusti 1931 gifte han sig med Charlotte Riefenstahl (också fysiker) och 1932-33 undervisade han vid Tekniska universitetet i Berlin, som assistent till Nobelpristagaren Gustav Hertz.

Vid Hitlers maktövertagande (1933) flydde han till Storbritannien. Houtermans sympatiserade med den ryska revolutionen och for 1935 till Sovjetunionen på inbjudan av den polsk-österrikiske fysikern *Alexander Weissberg* (1901-1964), som hade emigrerat till Sovjet 1931. Houtermans fick en tjänst vid Charkovs fysikaliska institut (i Ukraina) där han under 2 år forskade ihop med den unge ryske fysikern *Valentine Fomine*.

När den stalinistiska terrorn tilltog arresterades först Weissberg (i mars 1937) och sedan hans ”rekryt” Houtermans (i december 1937). Houtermans torterades tills han erkände att han var en ”trotskistisk konspiratör” och tysk spion och dömdes till fängelse (i Moskva).*

Efter Molotov-Ribbentrop-pakten (hösten 1939) överlämnades Houtermans och Weissberg våren 1940 till Gestapo – ett öde som de delade med många andra tyska och österrikiska antifascister som tagit sin tillflykt till Sovjetunionen.

I Tyskland sattes Houtermans i fängelse, men frisläpptes i augusti 1940 efter ingripande från den berömde tyske fysikern Max von Laue, som ville ha med honom i sin forskningsgrupp.

Medförfattaren W. Godin – riktigt namn *Konstantin Feodossowitsch Schteppa* (1896-1958) – var historiker och professor vid universitetet i Kiev, i Ukraina.

Houtermans och Schteppa träffades under fångenskapen i Sovjet och återsågs i det tysk-ockuperade Ukraina år 1941, då Houtermans ingick i ett marint forskningslag under amiralen Carl Witzell. Därefter gjorde Houtermans stora uppoffringar för att rädda Schteppa och hans familj.

1952 blev Houtermans professor vid universitet i Bern, en professur som han behöll till sin död (i cancer) 1966. Houtermans upprätthöll vänskapen med Schteppa och utverkade bl a att denne fick tillstånd att flytta till USA där han kunde fortsätta sin historiska forskning.

Tillägg april 2020:

* *Valentine Fomine* begick självmord

I boken *Herrar och lakejer* (1995), visar den ryske journalisten Arkadij Vaksberg, att många som i Sovjet var knutna till Komintern, särskilt utlänningar, råkade illa ut under ”den stora terrorn”. Vi får där också en del detaljer rörande Weissbergs öde. Vaksberg börjar med att konstatera att Kominterns ledare vägrat göra något för Houtermans och Weissberg och fortsätter:

”Sådana insatser gjordes i stället av några världsberömda kolleger till de arresterade:

Till Stalin, Kalinin och Vysjinskij.

Undertecknade vänner till Sovjetunionen ser det som sin plikt att uppmärksamma Er på följande.

Fängslandet av de båda framstående utländska fysikerna Friedrich Houtermans (arresterad i Moskva den 1 december 1937) och Alexander Weissberg (arresterad i Charkov den 1 mars i år) har väckt stor oro i vetenskapliga kretsar i Europa och USA. Houtermans och Weissberg är väl kända i dessa kretsar och det finns risk för att ett långvarigt fängslande av dem ger ny näring åt den politiska kampanj, som på senaste tiden storligen skadat socialistlandets prestige och SSSR:s samarbete med västvärldens stora demokratier. Det hela förvärras av att västerländska vetenskapsmän, som gjort sig kända som Sovjetunionens vänner och alltid försvarat Sovjetunionen mot fientliga angrepp, alltså inte vet vad som hänt Houtermans och Weissberg. Detta gör det omöjligt för oss att för offentligheten i våra länder förklara betydelsen av och orsaken till de händelser som inträffar i Sovjetunionen...

Detta brev undertecknades i juni 1938 av tre nobelpristagare, Irène och Frédéric Joliot-Curie samt Jean Baptiste Perrin. En månad tidigare hade Albert Einstein och Niels Bohr skickat ett brev med samma innehåll till Stalin. Ingen av dem fick något svar. Men breven ignorerades inte.

Den österrikiske kommunisten Alexander Weissberg, som var född i Warszawa, hade 1931 erbjudits en tjänst på fysikalisk-tekniska institutionen vid Ukrainas vetenskapsakademi. Enligt anklagelseakten skulle han ha haft i uppdrag att mörda Stalin och Vorosjilov under en jaktresa till Kaukasien. Han hade erkänt sin ”avsikt” flera gånger men tagit tillbaka. Men trots att han arresterats redan 1937 var han ännu inte arkebuserad eller ens dömd i början av 1940. Det är inte uteslutet att breven till hans försvar spelade en viss roll. I januari 1940 underrättades han om att han skulle deporteras från Sovjetunionen som icke önskvärd utlänning.

— Jag ber att få bli skickad till Sverige, sade Weissberg.

— Nej, svarade man, ni skall resa till Tyskland.

Juden och kommunisten Alexander Weissberg utlämnades till nazisterna i enlighet med en hemlig överenskommelse mellan Stalin och Hitler. I Stalins fängelser skulle han ha gått under — men i Hitlers överlevde han.” (*Herrar och lakejer*, s.56-57)

Martin Fahlgren (september 2009, uppdaterat i april 2020)

Utgivarens förord

För sin egen säkerhets skull och av hänsyn till sina många nära vänner och tidigare kolleger, som lever i Sovjetunionen och i andra länder på andra sidan järnridån, måste författarna dölja sin identitet under pseudonymer. Autenticiteten av deras upplevelser har emellertid kontrollerats liksom även deras vetenskapliga auktoritet, inte endast med hjälp av de avhandlingar de publicerat i Sovjetunionen och annorstädes utan också av ett antal framstående vetenskapsmän, däribland flera Nobelpristagare. Det kan inte råda något tvivel om deras bona fide.

Författarnas förord

Det finns ingen så fruktansvärd händelse i nutidens historia som den ryska utrensningen 1936-1939 och ingen som till synes har förblivit så obegriplig. För det ryska folket och för de två författarna av denna bok, som var bland dess offer, förefaller utrensningen alltså ytterst fantastisk. Vilken möjlighet har då världen utanför Sovjetunionen att bilda sig en konkret föreställning om dessa märkliga år? Enligt vår mening har de en utomordentlig betydelse för en riktig förståelse av den ryska kommunismen och Sovjetunionen.

Sovjetunionen isolerar sig omsorgsfullt från världen utanför dess gränser och försöker dölja allt som enligt regeringens uppfattning bör döljas och avslöjar endast vad den vill blotta. Otaliga försök har gjorts att lyfta på förslöret. Kommunismens vänner och fiender, ögonvittnen och tillfälliga iakttagare, alla har de gripit till pennan. Och ändå är i Europa och Amerika föga känt om kommunismens nuvarande verkliga karaktär. Intrycken är vaga och förvirrade och har liten eller ingen anknytning till verkligheten. Fientligt stämde rapporter har alltför ofta varit färgade av sensationslystnad, blinda fördomar, hat eller förutfattade meningar, eller har skrivits under trycket av en grym erfarenhet.

Författarna har inga avsikter att propagera eller popularisera. De har avsiktligt undvikit att annat än hypotetiskt dra slutsatser och generalisera. De faktiska förhållandena är alltför komplicerade, och vi står dem alltså för nära för att något försök till slutgiltig värdering skall vara möjligt. Författarna har också avsiktligt avstått från att fälla några moraliska eller politiska omdömen. Deras syftemål är att presentera fakta och överlämna åt läsaren att dra sina egna slutsatser.

Att förstå det sovjetryska systemet och livet och förhållandena inom Sovjetunionen är desto svårare, som de är fyllda av paradoxer och motsägelser. Det ryska folket har självt svårt att finna sig till rätta bland dem. För utlänningar är de ofta fullständigt obegripliga.

Denna bok har skrivits av två människor som av en tillfällighet, sammanförts i ett Sovjetfängelse och är resultatet av månaders diskussioner i en cell. De två författarna skiljer sig från varandra i fråga om nationalitet, levnadsbana och åskådning, och kanske dessa skilljaktigheter i viss mån förlänar dem en större objektivitet. Den ene är historiker och den andre naturvetenskapsman. Den omständigheten att de båda yrkesmässigt är vana vid en objektiv inställning torde ha varit av värde som stimulans för dem att omsorgsfullt registrera och kontrollera sina iakttagelser och att vara försiktiga i fråga om att dra slutsatser.

I. Partilinjen

ETT AV DE karakteristiska dragen hos livet i Sovjetunionen är att det förflyter i faser. Perioder av undernäring och även svält alternerar med perioder av relativt välstånd. Perioder av stränga åtgärder och våldsamt politiskt administrativt tryck omväxlar med perioder av

relativ frihet och fred. Detta är en av de faktorer som bidrar till de utomordentliga motsägelserna i resenärers och ögonvittnens rapporter.

En annan faktor är den stora skillnaden i levnadsstandard mellan stad och landsbygd, ibland även mellan olika distrikt i samma stad, och mellan olika klasser och grupper inom befolkningen. Denna skillnad möjliggörs av den fullständiga kontroll som utövas av Sovjetregimens organ och tillåter dessa att efter behag dirigera födoämnen och andra konsumtionsvaror till det håll som önskas.

Innan vi går in på ämnet för denna bok, den stora utrensningen under Jezjovperioden mellan 1936 och 1939, skall vi kasta en återblick på de händelser som föregick den. I slutet av 1920-talet inleddes en ny fas i den sovjetryska utvecklingen. Det var kollektiviseringens och den första femårsplanens tid, d. v. s. en fullständig tvångsindustrialisering efterträdde Lenins nya ekonomiska politik (NEP). Begynnelsen av denna fas markerades av slutet på den inre partidiskussionen och Stalins seger över sina motståndare, Trotskij å den ena sidan och Bucharin å den andra.

Den första femårsplanen och verkställandet av kollektiviseringen resulterade i en försämring av välbefindandet inom alla befolkningslager. Försämringen började så småningom men fortsatte sedan med allt större hastighet. Importen av konsumtionsvaror avstannade nästan helt till förmån för införsel av maskiner och annan materiel för den tunga industrins uppbyggande, och denna införsel betalades med export av födoämnen och råvaror, som drogs bort från den inhemska konsumtionen. En växande propaganda för jordens kollektivisering åtföljdes av en tilltagande tillbakagång i jordbruksproduktionen. Denna tillbakagång kulminerade efter skörden 1932 i en hungersnöd som var långt mer fruktansvärd än den som följde på inbördeskriget år 1921. Denna hungersnöd berodde inte på naturliga orsaker, t. ex. torka, utan uteslutande på regeringens administrativa åtgärder. Enligt den officiella partiversionen hade de välbärgade bönderna, de s. k. kulakerna, övertalat de andra bönderna att slakta sin boskap och försumma sina åkrar. Hungersnöden skulle med andra ord ha varit resultatet av ett överlagt sabotage av kontrarevolutionära element, vilkas syftemål var att störta Sovjetregeringen och återinföra kapitalismen. Samtidigt förnekade Sovjetmyndigheterna helt enkelt att det över huvud förefanns någon hungersnöd, medan den var som svårast. ”Tillfälliga lokala tillförselsvårigheter” åberopades och tillskrevs sabotage, och ett stort antal uppvisningsrättegångar anordnades, vid vilka de anklagade avlade lämpliga bekännelser.

Myndigheterna lyckades begränsa hungersnöden till landsbygden och tillsåg att stadsbefolkningen hade åtminstone ett minimum att äta. Följden var att dödsfallen av svält var sällsynta i städerna och begränsade i deras omedelbara grannskap. Av många partimedlemmar och ämbetsmän som skickades till landsbygden för att insamla födoämnen till städerna och övervaka att bönderna skötte leveranserna tillskrevs hungersnöden de tvångsmetoder vid insamlingen om vilka partiet givit order och genom vilka bönderna ofta berövades sitt utsäde. Alla ämbetsmän förbjöds uttryckligen – ehuru det inte skedde skriftligen – att hålla räkning på dödsfallen av svält, och det gör det svårt att uppskatta hungersnödens verkliga omfattning. Världen utanför Sovjetunionen kommer ännu ihåg hungersnöden år 1921, som följde på inbördeskriget, men är i stor utsträckning omedveten om den långt svårare hungersnöden år 1933. Detta beror otvivelaktigt delvis på att de utländska iakttagare som besökte städerna och reste genom landet på tåg – en av författarna var bland dessa – inte iakttog några synbara tecken på svält, med undantag av barn som tiggde vid stationerna, och att en stor del av stadsbefolkningen endast hörde vaga rykten om vad som hände på landsbygden. Därtill kom att vissa utländska tidningar alltid hade rapporterat tecken på akut hungersnöd även under tider av relativ välmåga, så att det år 1933, då välinformerade korrespondenter återigen rapporterade hungersnöd, fanns många som helt enkelt misstrodde deras rapporter.

Efter återinförandet av en fri marknad för jordbruksproduktionen vid sidan av de obligatoriska leveranserna ”till priser bestämda av marknadsläget” upphörde hungersnöden förvånansvärt fort. En stor del av stadsbefolkningen, arbetare och studenter, beordrades till landsbygden för att hjälpa till med sådden, och utsäde lämnades åter ut. Våren 1933 var många bönder alltför orkeslösa för att sköta sådden, men den goda skörd som följde medförde en snabb återhämtning, och resultatet var att det två år senare blev möjligt att helt och hållet upphöra med ransonering av födoämnen.

Samtidigt med genomförandet av den första femårsplanen, industrialiseringen och kollektiviseringen, inträdde en fas av exemplöst politiskt tvångsvälde.

Kollektiviseringen av miljontals bondgårdar följdes samtidigt av likvideringen av kulakerna. En kulak, som bokstavligen betyder knytnäve, är enligt sovjetrisk terminologi en ”exploaterande bonde”, d. v. s. en bonde som utnyttjar andra. Det bör emellertid ihågkommas att i och med jorduppdeleningen 1917 en nästan allmän utjämning av äganderätten till jorden redan hade ägt rum, och under de år som närmast föregick kollektiviseringen hade man redan gjort upp räkningen med de återstående, i västeuropeisk mening välbärgade bönderna. I Sydryssland ansågs en bonde som välmående om han ägde mer än en häst, en ko och fem hektar jord.

Den stora massan av dem som likviderades gick emellertid inte att inpassa under något juridiskt begrepp, utan rekryterades huvudsakligen från två stora grupper. Den första bestod av bönder som inte hade erhållit någon ytterligare jord vid nyfördelningen utan hade lyckats att själva arbeta sig upp till en viss grad av välstånd under NEP-perioden. Den andra bestod av dem som alldeles oberoende av sin ekonomiska ställning vägrade eller tvekade att gå med på kollektiviseringen. Likvideringen av kulakerna medförde ruin för otaliga jordbrukarfamiljer. I vissa fall arresterades eller deporterades familjens alla manliga medlemmar. Vanligare var att hela familjen ”omplanterades”, d. v. s. tvingades att lämna all sin egendom, transporterades till Sibirien eller långt norr ut och tillsades göra det bästa av situationen.

Medan dessa åtgärder säkrade genomförandet av partiets jordbrukspolitik trots böndernas opposition, gjorde verkställandet av en annan del av femårsplanen en samverkan med en annan befolkningsgrupp oundgänglig. Tvångsindustrialiseringen krävde en oreserverad samverkan från intelligentians sida, särskilt den tekniska sakkunskapens.

Det är en i utlandet allmänt utbredd uppfattning att den ryska intelligentian helt och hållet utplånades genom oktoberrevolutionen. Detta är en fullständig missuppfattning, som har sin grund i den emigration från Ryssland som ägde rum mellan 1918 och 1922. I stort sett berördes endast jämförelsevis små kretsar inom intelligentian av emigration och ”likvidering”, nämligen adeln, godsägarna och förmögnare affärsmän, de högre ämbetsmännen, de som beklädde de högre posterna i den kyrkliga hierarkin, officerare och industriägare. Men även dessa grupper berördes endast i den mån de utövade aktivt motstånd mot revolutionen, t. ex. i inbördeskriget, eller misstänktes för att göra detta. Den största delen av intelligentian överlevde. Många förutvarande adelsmän, stora godsägare och generaler återfanns i Sovjetföretag, vanligen som kontorister, vaktmästare och dylikt.

Å andra sidan åtnjöt den vetenskapliga och tekniska intelligentian, särskilt de högt kvalificerade teknikerna, från början stor respekt och den mest långtgående uppmuntran av Sovjetregimen, ehuru den i likhet med alla andra var underkastad en sträng politisk kontroll. Det oaktat var majoriteten av dessa människor allt annat än gynnsamt inställd till regimen i allmänhet och den av Stalin hållna kursen i synnerhet. Från omkring 1929 fann sig regeringen tvungen att tillgripa tvångs- och repressalieåtgärder för att omintetgöra möjligheten av t. o. m. passivt motstånd från detta håll, särskilt av ledande tekniker och ingenjörer. Ett stort antal ingenjörer som tillhörde den gamla intelligentian arresterades, och kort efter det att de hade

avlagt de begärda bekännelserna släpptes de åter, oberoende av om de hade dömts till långvariga fängelsestraff eller inte. Flera stora uppvisningsrättegångar mot medlemmar av ett påstått ”industriparti” ägde rum i vilka ingenjörer och professorer var indragna. De anklagade var nästan undantagslöst åtalade för sabotage och omstörtande verksamhet, på vars existens endast mycket få medlemmar av Sovjetintelligentian trodde. Flera tusen ingenjörer, tekniker, jordbruks- och skogsexperter, läkare och vetenskapsmän föll offer för denna utrensning, som inte varade länge. Efter sina bekännelser försattes de flesta av dem på fri fot och uppenbarade sig åter t. o. m. på viktiga poster.

På detta sätt uppnådde regeringen sitt syftemål att bryta varje möjligt motstånd mot sin politik. Sovjetunionens ingenjörer lärde sig att foga sig efter regeringens order utan diskussion, även om de betraktade dem som okloka eller tekniskt olämpliga.

I detta sammanhang måste vi beröra ett viktigt karakteristiskt drag hos industrialiseringen i Ryssland. Varje teknisk eller ekonomisk regeringsåtgärd som görs till föremål för omfattande propaganda blir en fetisch. Vid begynnelsen av den första femårsplanen försökte t. ex. flera jordbruksexperter framhålla att svaret på frågan huruvida traktorer eller hästar skulle användas i jordbruket berodde på lokala förhållanden och sådana faktorer som tillgången på olja och reservdelar och skulle inte automatiskt bli till förmån för traktorer över hela Sovjetunionen. Detta var en teknisk fråga om vilken vi inte är kvalificerade att hysa någon uppfattning, men det officiella svaret var inte på något sätt vare sig tekniskt eller ekonomiskt. De som uttryckte denna synpunkt stämplades som reaktionärer, som fiender till traktorn, som blivit ett självändamål, en fetisch, en symbol för den nya tidsåldern. Efter utrensningen hade alla invändningar, t. o. m. rent tekniska, mot något som regeringen gjort till en principfråga blivit omöjliga. ”Planen” hade blivit ett självändamål. Sovjetplaner är i förbigående sagt alltid minimiplaner. Inom en välordnad produktionsplan kan det naturligtvis ha en lika allvarlig verkan att överskrida en produktionsandel som att underskrida den till följd av återverkningarna på andra delar av produktionen, men i Sovjetunionen hälsas automatiskt ett överskridande av en produktionsandel med entusiasm, även om det har skett på bekostnad av en underproduktion på annat håll.

Upprensningar inom partiet och bland ämbetsmännen, inom vetenskapliga institutioner, universitet och industriella företag tjänade likaså ändamålet att bryta ned all opposition.

Ett av de vanligaste och effektivaste medlen att utöva påtryckning var ”uppreisningen” (chistka). En uppreisning kunde resultera i att någon uteslöts eller som det hette ”rensades ut” ur partiet, sin byrå eller sin fabrik. Det förekom också mildare ”organisatoriska åtgärder” som de kallades. De omfattade enkel eller sträng tillrättavisning, tillfällig eller varaktig uteslutning ur fackföreningen eller nedflyttning till ett sämre arbete. Varje fabrik, byrå eller institution höll uppreisningsmöten, vid vilka sådana åtgärder beslöts, vanligen genom enhällig omröstning på förslag av partirepresentanten.

Som grund för utrensningsbeslutet angavs vanligen social härkomst (ofta under förevändning att denna hade dolts), politisk passivitet, tidigare medlemskap av annat politiskt parti eller tidigare understöd av opposition inom partiet. Det kunde också gälla en allmän anklagelse om politisk opålitlighet. I många fall var uteslutning upptakten till arrestering. För de bildade klasserna i Sovjetunionen, specialister, partimedlemmar och ämbetsmän, motsvarade i stort sett utrensningen vad likvideringen av kulakerna var för bönderna.

De olika *prorabotka* (”kontroll”)- och ”kritik och självkritik”-processerna tillämpades också på Sovjetmedborgare i den akademiska världen.

Vetenskapligt och konstnärligt arbete och all akademisk undervisning var underkastade sträng kontroll, vars syftemål var att upptäcka i vilken mån det kunde ha förekommit någon

avvikelse från marxismens och leninismens principer, d. v. s. från den officiella och allmänt gällande partilinjens. Begreppet om den allmänna partilinjens är av enorm betydelse i livet i Sovjetunionen. Det dras in i allting, t. o. m. i människors privatliv.

Hur vidsträckt det tolkas framgår av följande lilla händelse. En skollärarinna i Odessa hade att avge rapport om huruvida det var mer praktiskt för barnen att ha med sig matsäck hemifrån eller att få ett mål mat i skolan. Vid nästa sammanträde förebråddes hon ivrigt av elever för att inte som sig borde ha utvecklat den allmänna partilinjens beträffande frågan, och hon tillfrågades, om hon inte genom att ha underlåtit att uppta den trotskistiska ståndpunkten i ämnet till granskning faktiskt hade hjälpt till att propagera för den trotskistiska linjen.

Enligt en fiktion som är grundläggande för Sovjetunionen löper partilinjens alltid i en fullkomligt rak fåra, och i teorin är en avvikelse alltid möjlig antingen till höger eller till vänster. I praktiken finns naturligtvis åsikter som den ena stunden står i överensstämmelse med partilinjens, den andra i diametral motsättning till den. Linjen går med andra ord i sicksack. Fiktionen om rätlinjigheten upprätthålls inte desto mindre strikt. Hänvisningar till officiella partidokument av ett tidigare datum är därför absolut otillåtna. Brydsamma situationer uppstår om omsorgsfulla läsare eller ägare av föråldrade upplagor av Stalins verk påminner om vissa saker han har sagt. Detta kan ha de farligaste konsekvenser. En passus i hans "Leninismens problem" berör t. ex. Trotskijs speciella insatser under inbördeskriget. Trotskij bevisades naturligtvis senare ha varit en "hemlig anhängare av kapitalism och fascism" även före revolutionen och att ha använt sin "revolutionära aktivitet uteslutande som en täckmantel för sin kontrarevolutionära filosofi".

Varje avvikelse från huvudlinjen ledde därför naturligtvis till retrospektiva ändringar i partiets historia, som är ett viktigt studieämne i alla skolor, universitet och partigrupper. Utrensningen resulterade i att det inte återstod någon som kunde anförtros att skriva den officiella parti-historien utan risk att författaren liksom de som lovprisades av honom senare kunde visa sig ha varit kontrarevolutionärer. År 1938 offentliggjordes därför en i högsta grad officiell parti-historia utan angivande av författarens namn. Den utgavs av "en kommission ur partiets centralkommitté under personlig medverkan av J. Stalin." Denna version är alltså gällande.

Kritik och självkritik består uteslutande i blottandet av misstag och avvikelser. Inget försvar av sig själv eller andra är tillåtet, och ett politiskt element måste uppdagas i varje påstått misslyckande eller misstag. Varje Sovjetmedborgare förväntas bära politiskt ansvar för sitt och sina underordnades arbete.

När en person blir föremål för kontrollproceduren är dennes överordnade, kolleger och underordnade liksom också "representanter för allmänheten", d. v. s. partiorganisationen, fackföreningar etc., tvungna att delta. Vid ett universitet t. ex. utses de sistnämnda bland tekniska assistenter, servitriser, vaktmästare, kontorister etc. med den följd att kvalificerade specialisters arbete utsätts för kritik av en församling, som till största delen består av personer med mycket lägre bildningsgrad. Detta framställs för massorna som ett viktigt karakteristiskt drag hos Sovjetdemokratin, ehuru innehållet i alla förklaringar som avges vid sådana sammankomster noggrant föreskrivs av vederbörande partimyndighet. Dessa möten, som inte sällan varar ett stycke in på natten, är ofta långt mer ritualistiska än verklighetsbetonade.

Upprensningarna och kontrollprocesserna gick till en början huvudsakligen ut över fördettingar, d. v. s. förutvarande godsägare, ämbetsmän, präster etc. Emot slutet av 1920-talet utsträcktes de till bönder, sådana som hade indragits i diskussioner inom partiet, tekniker, vetenskapsmän, konstnärer, politiker och partifunktionärer. På 1930-talet kom de slutligen att omfatta alla befolkningsklasser, från de högsta partitjänstemännen ned till springpojkar och eldare.

II. Lugnet före stormen

”Livet håller på att bli bättre och lyckligare” (Ur ett tal av Stalin 1935)

I och med 1933 års skörd övervanns jordbrukskrisen, kollektivjordbruken satte i gång med att leverera spannmål och landet började snabbt återhämta sig. Även industrialiseringen var framgångsrik. Konsumtionsvaror av Sovjetfabrikat, hushållsartiklar av alla slag och produkter från den nyligen upprättade konservindustrin uppenbarade sig i de statliga butikerna. Pengar hade åter något värde. För första gången på årtal fanns det någonting att köpa för sedelbuntarna i Sovjetmedborgarnas fickor. Samtidigt lättade det politiska trycket.

Liksom namnet på den beryktade Tjekan på sin tid ändrats till GPU, ersattes nu dessa olycksbådande initialer med de harmlöst ljudande NKVD (folkkommissariatet för inrikesfrågor). Politiska rättegångar, utrensningar och kontrollprocesser upphörde, och antalet politiska arresteringar minskade påtagligt. Ungdomar som härstammade från de s. k. icke arbetande klasserna erhöll tillträde till universiteten och röda armén, som dittills varit stängda för dem, och Stalin höll ett tal vari han förkunnade att ”sonen inte är ansvarig för sin fader”. Han förklarade partiets huvudsyfte vara ”omsorg om den levande människan” och liknade partiet vid en trädgårdsmästare som kärleksfullt sköter de plantor han har vård om. Denna utveckling nådde sin höjdpunkt med utfärdandet av Sovjetunionens nya demokratiska författning. Ett nytt skede syntes ha inletts.

En förändring föreföll att äga rum beträffande de kommunistiska vanorna och principerna. Man skämtade om ”den kulturella nya ekonomiska politiken” och återupptog levnadssätt som tidigare brännmärkts som borgerliga. Bucharin och andra betecknade processen som en ”glidning in i kapitalismen”. För somliga var den välkommen, för andra irriterande. Många gamla kommunister betraktade den som ett förräderi mot revolutionen.

Anmärkningsvärda saker inträffade. Genom ett dekret från början av 1930-talet upphävdes alla de skolreformer som införts, och allt experimenterande inom undervisningen – vilket tidigare varit det sovjetryska undervisningssystemets stolthet – förbjöds strängt. Så fullständigt övergav man det nya skolsystemet att de nuvarande undervisningsförhållandena i Sovjetunionen skulle ha ansetts som gammalmodiga av 1890-talets reformivrande pedagoger.

Ungdomskolonierna och de särskilda hemmen för föräldralösa barn², som hade spelat en stor roll i den sovjetryska propagandan utomlands och hade betraktats som en anmärkningsvärd bedrift, upplöstes med några få undantag och ersattes av något som närmast liknade straffanstalter.

Ännu mer överraskande var att officersgrader, som i folkets ögon utgjorde en symbol för den hatade gamla regimen, infördes i röda armén. Detta betraktades allmänt som förvånansvärt och obegripligt. Ingen kunde då förutse att även generalsgraden skulle återinföras och att Stalin skulle komma att tituleras generalissimus. Ett annat led i samma utveckling var att officerarna något senare åter började bära guldepåletter, som under revolutionens dagar ansetts såsom den främsta symbolen för överklastyret. Återupprättandet av kadettskolor för högre partifunktionärers barn var ett annat steg i samma riktning.

I maj 1934 upphöjde ett dekret om historieundervisningen partiet och staten till de slutgiltiga uttolkarna av den historiska sanningen. Efter den tidpunkten började staten inkräkta på tankens och kunskapens alla områden. Under Lenins livstid hade partiet och staten utövat en sträng politisk diktatur, men diskussionen hade varit relativt fri. Det förhöll sig sammalunda med litteraturen och konsten. Många experiment och nya vägar hade prövats, men i och med att det blev slut på diskussionsfriheten inom partiet upphörde så småningom alla sådana

² Dessa skildrades livfullt i den berömda Sovjetfilmen från början av 1930-talet ”Vägen till livet”.

försök, och regimen totalitära anspråk började göra sig märkbara i alla riktningar. Inom alla områden, inom filosofin, historien, litteraturen, måleriet och t. o. m. musiken, fanns det därefter endast ett mönster, som stod i harmoni med den allmänna linjen. Allt annat var avvikelser, som skulle påtalas och bestraffas.

Det enda område till vilket processen vid denna tidpunkt inte utsträcktes var naturvetenskapen.³ Staten och partiet inblandade sig aldrig allvarligt i fysiska och matematiska problem. Några försök gjordes att brännmärka relativitetsteorin som antingen borgerlig, reaktionär och idealistisk eller också trotskistisk och vänsterradikal, men dessa omintetgjordes ganska lätt av sinnrika, teoretiska fysiker, som med verkligt skolastisk skicklighet förmådde påvisa att relativitetsteorin fullkomligt harmonierade med dialektisk materialism. De exakta vetenskapernas relativa frihet gällde endast så länge gränsområdena till filosofin inte överskreds. Men som om de ville ge en tribut för sin frihet, underlät aldrig ifrågavarande vetenskapsmän att hävda den dialektiska materialismens grundläggande betydelse för sina särskilda forskningsområden.

Med dekretet om historieundervisningen började utvecklingen mot rysk patriotism och nationalism. Från att ha varit ”fäderneslandet för all världens arbetare” blev Sovjetunionen i stigande grad ”hemlandet”. Man ägnade nu stor uppmärksamhet åt den folkliga konsten och folksagorna. En kult av det förflutna inleddes, och S:t Vladimir, Ivan den förskräcklige, Alexander Nevskij, Dmitrij Donskoj, Peter den store, Suvorov och Kutuzov upphöjdes till nationella hjältar i stället för att förlöjligas som sinnesrubbade tsarister. Rebelliska eller revolutionära figurer som Stenka Razin och Pugatjev föll i glömska.

Samtidigt började kanoniseringen av de stora ryska författarna, särskilt Pusjkin. Den ryska ungdomen måste fortast möjligt glömma att de stora ryska författarna till för kort tid sedan blott och bart hade varit ”den exploaterande klassens ideologer”. Sovjetfilmerna övergav revolutionära teman och övergick till patriotiska.

Danser som foxtrot och tango, som hade varit förbjudna och föraktade, tilläts plötsligt och kom i högsta grad på modet. Det blev en av en god kommunist ”sociala plikter”, i sovjetrysk bemärkelse, att ta danslektioner och gå på danstillställningar. Han kunde göra det i medvetandet om att han uppfyllde en politisk skyldighet. Ryktet gick i Sovjetunionen att denna ändrade kurs fick sin begynnelse när Vorosjilov och ett antal höga officerare avlade ett officiellt besök hos Kemal pascha i Ankara. Det sades, att Vorosjilov och hans följeslagare hade måst lära sig att dansa på 48 timmar innan de skulle delta i en bankett. På allmän bekostnad arrangerades danslektioner på alla fabriker, ämbetsverk och andra institutioner, och hela landet kastade sig in i en dansorgie.

Vi vill minnas att det var kort före julen 1936 som en artikel publicerades i Sovjetpressen i vilken framkastades tanken att en julgran – inte till julen naturligtvis men till nyåret – skulle vara mycket trevligt för barnen. Dittills hade julgranar varit strängt tabu. Efter några dagar förelåg emellertid en enorm efterfrågan på julgranar. Varje kommunist med självaktning skaffade sig en nyårsgran, och det dröjde inte länge, förrän det antydde att de som inte hade någon var oppositionella. Ty allt som inte är förbjudet i Sovjetunionen uppmuntras med hjälp

³ Som framgår av protokollen från den sovjetryska vetenskapsakademin rörande ärftlighetsfrågor (Lysenko-teorin) och rapporter i pressen om den officiella partiståndpunkten till kvantumteorin och vissa problem inom astrofysiken (Times, 25 nov. 1948) synes den återhållsamhet som ådagalades under 1930-talet beträffande naturvetenskapens forskningsresultat inte längre tillämpas. Men enligt vår uppfattning har detta officiella ingripande, bortsett från de förändringar det medför i fråga om den vetenskapliga personalen, inte på långt när så allvarliga konsekvenser för den sovjetryska vetenskapen som vanligen antas. Sovjetryska vetenskapsmän har utvecklat en speciell förmåga att fortsätta ett arbete som förefaller dem vara betydelsefullt, oaktat ständiga ändringar i partidoktrinen, och att finna skäl för dess berättigande när så erfordras.

av den officiella propagandans hela tyngd, och att bryta mot likformigheten betraktas med misstro och kan vara farligt.

Smycken och skönhetsmedel, flotta klänningar och byxor med veck uppenbarade sig plötsligt på scenen. En kvinnlig medlem av Komsomol (den kommunistiska ungdomsorganisationen) med målade läppar, plockade ögonbryn och polerade naglar skulle dittills ha framkallat allmänt löje och fördömts och skulle otvivelaktigt ha uteslutits från organisationen på grund av ”moraliskt förfall”, men användningen av läppstift och dylikt accepterades nu som en självfallen sak.

Samtidigt inriktade sig staten på att stärka familjebanden och förbättra moralen. Skilsmässor försvårades, och en lag som förbjöd abort och vars bestämmelser var långt strängare än motsvarande lagar i de flesta europeiska länder framlades till allmän debatt och trädde kort därefter i kraft.

Striden mot ”småborgerlig likställighet” inleddes. Alltsedan oktoberrevolutionen hade grundvalen för social rättvisa ansetts vara jämlikhet, men jämlikhet förlöjligades nu som en småborgerlig fördom. Medlemmar av partiet hade förbjudits att acceptera annat än en mycket blygsam maximilön, som ungefär motsvarade vad en yrkesutbildad arbetare erhöll. Kommunistpartiet hade följaktligen i någon mån erhållit karaktären av en religiös orden. Men denna regel hade nyligen modifierats genom att varje inkomst som utgjordes av litterära arvoden och royalties inte behövde inräknas i maximilönen. Häri innefattades givetvis ersättningar för författarskap inom den vitt spridda partilitteraturen.

Alla begränsningar av partimedlemmars inkomster upphävdes nu. Partifunktionärernas förmånsställning blev allt mer uppenbar, och den kom i sin fulla utsträckning ingalunda till uttryck i skillnaden mellan deras och en vanlig arbetares avlöning. Tjänstemännens och arbetarnas löner blev allt mer och mer olika. De högre lönerna tre- eller fyrdubblades, och de lägre ökades med mellan 20 och 50 procent, medan levnadskostnaderna steg efter ransoneringens upphävande. Det viktigaste av allt var att högre ämbetsmän och ledande tekniker erhöll ojämförligt bättre levnadsvillkor; stora penningssummor ställdes till deras förfogande, och de tilläts göra väsentliga utgifter under sina ofta förekommande officiella resor och beviljades semestrar på allmän bekostnad i luxuösa sanatorier. Bilar som fritt kunde användas för privata ändamål ställdes till förfogande åt dem som hade tillräcklig betydelse inom förvaltningen och industrin.

Under NEP-perioden hade innehavet av pengar, egendom eller en hög inkomst inte medfört social respektabilitet utan tvärtom resulterat i raka motsatsen, och nu inträdde en klar helomvändning i en fullkomligt otrolig skala. En persons inkomst blev den direkta måttstocken på hans betydelse och sociala ställning. Striden för bättre social ställning, högre inkomster och gynnsammare levnadsvillkor blev drivkraften inom Sovjetunionen.

Den allmänna övergången från timlöner till ackordslöner och utbetalningen av produktionspremier påskyndade utvecklingen mot olikhet mellan bönder och arbetare. Stachanovism⁴ och utförande av självpåtagna uppgifter sammanknippades nu med direkta materiella fördelar för dem som inriktade sig därpå, medan man förut hade inskränkt sig till att vädja till massornas socialistiska entusiasm. När det blev tillåtet för varje bonde att för egen räkning odla en areal som inte överskred en hektar, att äga en ko, några grisar och ett antal kycklingar förbättrades också kolchosböndernas⁵ situation avsevärt.

⁴ En arbetares rationalisering av sitt arbete för att förbättra sitt produktionsresultat.

⁵ Kolchos = kollektivgård.

III. Järnkommissarien

Den allmänna avspänning som inträdde efter den första femårsplanen visade sig vara endast lugnet före stormen. Den bröts som av en blixtnad från klar himmel genom mordet på S. M. Kirov, sekreterare i Leningrads partikommitté och medlem av politbyrån. Detta inträffade den 1 december 1934. Orsakerna till mordet är alltför dunkla. De mest olika hypoteser cirkulerade både inom Sovjetunionen och utomlands. Enligt den officiella partiversionen var det ett verk av en liten grupp konspiratörer ur oppositionen. Det var säkert ett eko av den inre partistrid som hade börjat under Lenins livstid, tilltagit efter hans död och inte ens efter Stalins seger någonsin helt hade lagt sig.

Denna partistrid nådde sin höjdpunkt med Trotskijs nederlag 1927. Efter trotskisternas fall avstannade inte kampen mellan olika fraktioner, ehuru den tog andra former. Inför de växande hindren för fri partidiskussion tillgrip grupperna hemliga och underjordiska metoder. Meningsskiljaktigheterna koncentrerade sig i tre frågor: huruvida vägen till kommunismens världsomfattande seger gick via teorin om "permanent revolution" eller teorin om "socialism i ett land", vilken senare kombinerades med upprustning och maktpolitik, 2. frågan om inre partidemokrati och 3. tempot för den "socialistiska uppbyggnaden", industrialiseringen och kollektiviseringen.

Dessa meningsskiljaktigheter inom partiet begränsade sig inte till partikretsar utan splittrade hela landet. Ehuru all offentlig diskussion av parti frågor sedan länge hade upphört och den stalinistiska regimen ställning och politik ytligt sett föreföll fullkomligt tryggad, var mordet för massorna ett tecken på att striden ännu inte hade avslutats, ehuru den tagit andra former. Detta var anledningen till att mordet på Kirov skakade landet i dess grundvalar.

Den ton som angavs vid Kirovs begravning och de därpå följande demonstrationerna var betecknande. För första gången riktades en uppmaning om "klassvaksamhet", "klasshämnd" och obarmhärtighet mot "folkets fiender". Tal och proklamationer var fyllda av hat och hämndlystnad. Dessa känslöstämningar var i motsats till dem som rådde 1917 och under inbördeskrigets år till största delen uppkonstruerade. De var officiellt inspirerade och beordrade uppifrån. Men detta dämpade inte undertonen av terror bakom orden. Terror är inte mindre effektiv när den är organiserad, än när den är spontan.

Stora mängder av partifunktionärer hade lojala mot partidisciplinen men utan att personligen gilla politiken hjälpt till att genomföra regeringens extrema kollektiviseringsåtgärder med alla dess överdrifter. De misstag som hade gjorts och de orättvisor som hade begåtts tyngde hårt på deras samveten, och de kände stor lättnad över att de svåra åren var överståndna och att landet hade överunnit krisen. Eftersom den regering som hade förorsakat krisen hade lyckats övervinna den, önskade de glömma det förflutna, och de hoppades att folket skulle göra sammaledes. Men Kirov-mordet tycktes visa att folket inte hade glömt. Dessa tjänstemän med sina onda samveten kände sig nu oåterkalleligen bundna vid den stalinistiska regimen. Det fick bära eller brista, deras framtida väg var utstakad. Det var den väg som slutligen ledde till deras självanklagelser och bekännelser i NKVD:s fängelser eller vid de offentliga uppvisningsrättegångarna.

En omläggning av den politiska kursen höll på att förberedas. Detta visade sig inte genast; kursen måste läggas om så småningom. Oberoende av om mordet på Kirov var orsaken eller symtomet, var det under alla förhållanden vändpunkten.

De åtgärder som vidtogs omedelbart efter mordet berörde till att börja med inte något större antal människor. Det förmärktes inte något avbrott i den allmänna ekonomiska och politiska återhämtning som följde på avslutandet av kollektiviseringsprocessen. Men mordet på Kirov följdes av den beryktade lagen av december 1934, som i sin artikel 58 (om terror) stadgade

om summariskt avkunnande av dödsstraff. Samma lag fastställde skyldigheten att ange sina nära släktingar och – vilket var en nyhet i modern rättshistoria – föreskrev vidtagandet av drastiska åtgärder mot en anklagads anhöriga, även om de inte på något sätt hade med saken att skaffa.

Några månader efter mordet inleddes en ny politisk upprepning. Den började lugnt och utan den vanliga publiciteten och kallades blygsamt ”kontroll av partipersonalens papper” eller ”reglering av partiangelägenheter”. Den slutade emellertid med att överflygla alla tidigare processer av detta slag. Uppmaningen till klassvaksamhet föranledde en väldig flodvåg av angivelser och ”demaskeringar”. Tilliten till partimedlemmar och vanliga Sovjetmedborgare berodde på antalet personer som de angav. Ingen bevisning erfordrades. ”När klassinstinkten talar, är bevis onödigt”, sade kamrat Kaminskij, en medlem av Kievs vetenskapsakademi, då någon vid ett officiellt möte frågade vilket bevismaterial som förelåg som grundval för en anklagelse om kontrarevolutionär verksamhet riktad mot professor Kopersjinskij. I förbigående kan nämnas att både Kopersjinskij och Kaminskij senare fängslades.

Bjelusov, som var sekreterare i Kievakademin, anklagades offentligt i Kievpressen för bristande klassvaksamhet, emedan han begärde bevis av upphovsmannen till en liknande angivelse. Särskilt nitiska ”aktivister” försökte t. o. m. att införa en norm för det antal angivelser som borde begäras av en person för att fastslå dennes vaksamhet. Antalet var omkring ett hundra. Ingenting annat begärdes än vaga och stereotypa anklagelser såsom att ”ha en anti-sovjetrisk inställning”, ”understödja fiendliga element”, ”samarbeta med fienden”, ”ha kontakt med fienden”, ”brista i klassvaksamhet”, ”vara moraliskt förfallen”, ”förvränga partilinjén”, ”i allmänhet inta en avvikande hållning” etc. etc. Inget försök till självförsvar var möjligt och skulle i vilket fall som helst ha gjort mer skada än nytta. Det var klokare och mer välbetänkt att klä sig i säck och aska och förkunna sin ånger, även om man inte hade någonting att ångra. I varje fall berodde utgången mindre på resultatet av kontrollprocessen än på det hemliga beslut som fattades av NKVD eller andra myndigheter.

All denna uppmuntran av angivelser ledde naturligtvis till de svåraste missbruk. Angivelser motiverades av personligt hämndbegär och yngre partifunktionärers iver att tränga undan sina äldre kolleger och tillförsäkra sig de förmåner som medföljde de äldres poster. En viktig faktor var att varje arrestering eller t. o. m. avskedande av en ledande partitjänsteman betydde att en våning i ett nybyggt kvarter blev ledig. Fabriker, ämbetsverk och institutioner hade hela kvarter med bostadslägenheter till sitt förfogande, och det är varje Sovjetmedborgares yttersta strävan att förvärva en av dessa våningar. Under de närmast följande åren bytte våningarna i hela kvarter i Moskva och andra stora städer innehavare flera gånger om.

Den iver med vilken unga människor och underordnade bemödade sig om att ”demaskera” och anklaga sina överordnade var särskilt anmärkningsvärd. Studerande ”demaskerade” sina lärare, enkla partimedlemmar angav dem som innehade officiella ställningar, unga tjänstemän anklagade sina chefer. Genom denna allmänna revolt från de underordnades sida, särskilt inom partiet, fann de ärelystna utlopp för sina ambitioner och en lätt väg till befordran. Detta var en av de djupaste rötterna till händelserna under Jezjovperioden.

Angivelserna hade viktiga konsekvenser för offren, oberoende av om de framlades skriftligt, framfördes muntligt på möten eller offentliggjordes i tidningar eller nyhetsmeddelanden som uppsattes i fabrikerna. I många fall fanns det emellertid inte något direkt samband mellan en offentlig angivelse och en följande arrestering av NKVD. En våldsam presskampanj följdes inte alltid av en arrestering. Den framstående matematikern Lusin var t. ex. offer för en sådan kampanj i Moskva, men så vitt vi vet arresterades han aldrig. I händelse av angivelse var den bästa chansen att undslippa arrestering att byta arbetsplats eller – ännu bättre – att flytta till en

annan stad. I allmänhet fanns det emellertid otvivelaktigt ett samband mellan offentliga anklagelser och NKVD:s följande ingripanden.

Den första konsekvensen av en angivelse var vanligtvis att vederbörande förlorade sitt arbete. En hel armé av arbetslösa s. k. ”vänstermän”, ”högermän”, ”nationalister”, ”trotskister” och ”förfallna” uppenbarade sig nu. Dessa människor var stadda i en hopplös pilgrimsfärd från byrå till byrå och sökte överallt vädja om och erhålla rättvisa, d. v. s. rehabilitera sig och återfå sina arbeten. De flesta av dem var kvalificerade eller ganska välkvalificerade personer. Men nästan alla deras tidigare vänner vände nu ryggen åt dem och kunde eller ville inte hjälpa dem. Att tala till förmån för en sådan person var i och för sig en i hög grad allvarlig sak. De flesta av dessa människor blev till slut arresterade, och i många fall kom arresteringen som en befrielse. Det fanns faktiskt de som gick till NKVD och tiggde om att arresteras, emedan den politiska brännmärkningen och omöjligheten att få ett arbete gjorde livet utanför fängelsemurarna outhärdligt.

Men oaktat fruktan för repressalier och oaktat all den fara det innebar, fanns det de som var villiga att hjälpa dessa olyckliga människor. De hade, liksom också hustrurna och barnen till arresterade män, en ställning som mycket liknade judarnas i Tyskland under Hitlerregimens första år. Bilden av situationen skulle vara ofullständig om man underlät att påminna om dem som ihärdigt, men naturligtvis i hemlighet, sökte hjälpa upprensningens offer genom att indirekt försöka skaffa arbete åt tidigare kolleger, se efter deras familjer o. s. v. Bland dessa fanns flera som innehade höga poster.

Under tiden fick utrensningen allt större proportioner och kom så småningom att omfatta varje skikt av befolkningen.

Sommaren 1936 inleddes en ny serie stora uppvisningsrättegångar. Vid dessa förkunnade Vysjinskij, den allmänne åklagaren, som tidigare varit mensjevik, för första gången att partioppositionens medlemmar, framför allt Trotskij och Bucharin, inte helt enkelt hade utvecklats till kontrarevolutionärer under loppet av sin karriär utan alltid hade stått i kontakt med utländska kapitalister och fascister i syfte att förhindra den ryska revolutionen eller, om den skulle lyckas, omintetgöra den.

Jagoda, den fruktade kommissarien för inrikesfrågor, ersattes av Jezjov. För ett ögonblick drog landet en suck av lättnad, då man trodde att detta skulle medföra en politisk kursförändring. Men det blev snart uppenbart att den enda ändringen var en ökad hårdhet i politiken. Jezjov prisades i pressen som ”järnkommissarien”, som i sista ögonblicket hade lyckats avslöja en fruktansvärd komplot, vilken hade sina förgreningar bland landets högsta poster. Jezjov var tidigare föga känd för den stora allmänheten. Han uppenbarade sig som en meteor på det sovjetryska politiska firmamentet och försvann lika plötsligt. 1939 förflyttades han från sin post och blev för en kort tid folkkommissarie för de inre vattenvägstransporterna. Därefter försvann han för alltid från den politiska scenen. En sak är säker, och det är att han under den tid han satt vid makten i hög grad åtnjöt Stalins förtroende.

Arresteringarna under denna period skilde sig från dem som företagits tidigare däri att de bl. a. gällde personer som i allmänhetens ögon var prominenta. De som föll för yxan var inte precis ”kvarlevor från det förflutna” som de olika grupperna av fördettingar och kulaker ofta kallades, utan direktörer, sekreterare i particeller, regionala kommittéer och distriktskommittéer, chefer och avdelningschefer i industriella storföretag, höga ämbetsmän i folkkommisariaten, särskilt inom transportorganisationen, officerare i röda armén av alla grader, t. o. m. marskalkar av Sovjetunionen, högt uppsatta män i partihierarkin, däribland medlemmar av centralkommittén och politbyrån, berömda författare, vetenskapsmän och tekniker.

När prominenta personer arresterades lämnades till en början inget meddelande härom, och allmänheten vande sig vid att omsorgsfullt notera vilka av de talrika fotografierna av celebriteter som försvann från väggarna eller avlägsnades från butikerna, och vilka broschyrer och böcker som inte längre var till salu eller fanns tillgängliga i biblioteken. Sådana försvinnanden var säkra tecken på arresteringar.

Utrensningen verkade förödande bland skolböckerna. Den nya politiken, som uppmuntrade kult av individuella personligheter, hade medfört att skolböckerna hade fyllts av bilder av marskalkar, folkkommissarier och andra höga dignitärer med korta artiklar till deras ära. Resultatet var att hela upplagor nu måste förstöras utan att någonsin ha distribuerats. Utrensningen fortgick i en sådan takt att de nya hjältar som hade ersatt de gamla också hade blivit "folkets fiender" när en ny upplaga var färdig. Följden var att barnen under årtal måste skriva av sina läxor, emedan inga läroböcker fanns tillgängliga. Sedlar av högre valörer bar fem höga ämbetsmäns underskrifter, och alla dessa hade till slut arresterats. 1938 utgavs nya rubelsedlar utan någon underskrift alls.

De arresterades arbeten försvann med deras namn. När en känd skulptör, professor Kratko, arresterades avlägsnades alla hans skulpturer från offentliga platser och utställningar, ehuru de flesta av dem glorifierade Sovjetregimen. Antalet ursprungliga utställningsföremål i revolutionsmuseet i Moskva blev mindre och mindre. De ersattes med tavlor som framhävde Stalins insats i revolutionen och hans påstådda intima kontakt med Lenin vid ledandet av denna.

Arresteringen av en författare eller konstnär förorsakade automatiskt att hans arbeten betraktades som skadliga, och de försvann undantagslöst, men detsamma skedde inte i fråga om tekniska eller vetenskapliga arbeten. De överfördes helt enkelt på någon annan och fortlevde under dennes namn. När t. ex. A. N. Tupolev, den berömda flygplanskonstruktören, arresterades erhöll ett antal flygplanstyper som benämndes ANT efter hans initialer bara en annan beteckning. En av våra cellkamrater hade tillsammans med fyra medarbetare fullbordat något arbete inom fysiken kort före sin arrestering och hade föreläst härom vid en konferens som hållits av den fysiska avdelningen inom vetenskapsakademin. Hans redogörelse publicerades ord för ord i två vetenskapliga tidskrifter på ryska och engelska men under namnen av de enda två medarbetare som inte hade arresterats.

"Folkets fiender" avslöjades även bland romanfigurer. Under Jezjovperioden utgavs tredje delen av Panferovs "Brusski", en välkänd roman om kollektivjordbruk, vari Jezjovperioden skildrades, och som innehöll en intressant framställning av den officiella versionen av striden mot "folkets fiender". De mycket osannolika "avslöjanden" och bekännelser som den innehöll gav en fullkomligt riktig bild av de lika osannolika förhållandena under denna tid. Personer som i den andra delen hade beskrivits som ädla Sovjetmedborgare visade sig i den tredje ha varit hemliga fiender till folket. En reviderad upplaga av den andra delen utkom, och i denna hade de personer i romanen som skulle utsättas för den följande "demaskeringen" genom några djärva streck av författarens penna tecknats om så att deras svek och list nu kunde förutses.

Huvudanklagelsen mot "folkets fiender" gällde inte kontrarevolutionär verksamhet och sabotage, som oftast tidigare hade varit fallet. Den vanliga beskyllningen gick nu ut på spionage för de kapitalistiska staternas räkning.

Signalen härtill var Stalins stora tal våren 1937, i vilket han krävde ökad vaksamhet och sade att de kapitalistiska staterna använde hundratusentals spioner och sabotörer för att beröva Sovjetunionen frukterna av den socialistiska uppbyggnaden och förbereda ett militärt angrepp. En spion kunde göra mer skada än en hel fientlig armé.

Under denna fas i utvecklingen inleddes förgudningen av Stalin som personlighet. Alltsedan oppositionens nederlag hade det inte rått något tvivel om den ställning han intog, men dittills hade fiktionen om den blygsamme generalsekreteraren som undvek strålkastarljuset och endast verkställde partiets kollektiva önskemål vidhållits.

Stalins namn fick nu en allt mer och mer framträdande plats i pressen, propagandan och offentliga tillkännagivanden. Byster och porträtt av Stalin blev nu obligatoriska inte endast i alla fabriker och statliga verk, utan också i hemmet hos varje Sovjetmedborgare, som ville visa att han inte var illojal.

Officiella beskrivningar av honom fick en ritualenlig betydelse, t. ex. ”vår store, vise ledare”, ”ledaren för hela världens arbetare”, ”Lenins trogne lärjunge och efterträdare”, ”folkens kloke ledare”. Det blev vanligt att de som var närvarande vid offentliga möten reste sig från sina platser och applåderade när hans namn nämndes.

Varje ord från hans mun erhöll en helig betydelse och citerades om och om igen. Det var knappast möjligt att skriva en bok eller en artikel om någonting utan att nämna det speciella intresse Stalin ägnat frågan. Ledarprincipen erkänns emellertid inte i Sovjetunionen. Stalins härskarroll tillskrevs hans framstående personlighet, och fiktionen om den sovjetryska demokratin och partiets kollektiva makt upprätthålles strängt.

Det är av intresse att notera att den period under vilken Stalin i ständigt ökad grad förhär- ligades som den store och vise ledaren och maktkoncentrationen i hans händer blev mer och mer uppenbar sammanföll med en kursförändring, som kulminerade i införandet av demokratins yttre former. Den s. k. Stalinförfattningen bröt emellertid mot Sovjetstatens ursprungliga grundsatser. Lenins princip att varje arbetare som arbetade i Sovjetunionen skulle räknas som sovjetrisk medborgare avskaffades. Principen om delning av makten mellan de lagstiftande, verkställande och dömande organen hade kritiserats som borgerlig och förkastats av de ursprungliga Sovjetideologerna, men den erkändes nu och återinfördes högtidligen. Direkta val med slutna sedlar till alla lagstiftande församlingar återinfördes också, så att dessa kan endast nominellt betraktas som sovjeter, då de förlorat de av Lenin bildade sovjeternas ursprungliga karaktär.

Ehuru konstitutionen inte uttryckligen förbjuder att många kandidater uppställs, finns det i praktiken endast en enda officiell lista.

Själva ordet demokrati hade misskrediterats, då det identifierats med en förlegad borgerlig ideologi, men demokrati – i sin speciella sovjetryska form – förklarades nu vara Sovjetkonstitutionens grundprincip.

Det fanns två orsaker till detta. För det första var det önskvärt att i utlandets ögon upprätta en klar skiljelinje mellan Sovjetunionen och de fascistiska diktaturerna. Men denna omständighet räcker inte på långt när som en förklaring till den starka vikt man alltjämt lägger vid Sovjetdemokratin. Anledningen härtill är enligt vår uppfattning styrkan i landets krav på demokrati, d. v. s. verklig demokrati och inte en skendemokrati. Landet är trött på diktatur, och ju mer brutalt påtaglig statens alltomfattande makt blir, desto starkare blir massornas önskan att utöva en verklig demokratisk kontroll. Folket känner sig moget för demokrati, och så stark är denna känsla att regeringen är tvungen att göra någonting för att tillmötesgå den. Om den inte ger folket demokratins innehåll, känner den sig nödgad att åtminstone ge det en skenbild.

Ett intressant exempel finns att hämta från denna tid på hur långt regeringen kunde gå i fråga om att ordentligt sondera den allmänna opinionen utan att riskera sin egen ställning. Den angelägenhet som utvalts för detta experiment var betecknande nog opolitisk och tillhörde inte huvudmassan av de då kritiska frågorna. Det gällde det lagförslag som sedan tvingades

igenom och som drakoniskt förbjöd abort. Dittills hade abort varit tillåten om den inte medförde fara och om den utfördes under officiell kontroll. Efter lagförslagets offentliggörande avhölls möten överallt, i fabriker och ämbetsverk, på kollektivjordbruk o. s. v. och en avsevärd yttrandefrihet tilläts, ehuru partiet redan tydligt hade förklarat sig vara för den föreslagna lagen. Tidningarna publicerade brev från allmänheten både sådana som var för den och emot den. Den stora majoriteten av brevskrivare var motståndare till att abort skulle vara olaglig, eller i alla händelser till det brutala sätt på vilket regeringen föreslog att principen skulle omsättas i praktiken, men de flesta insändare som tidningarna offentliggjorde uttalade sig naturligtvis till förmån för regeringens ståndpunkt. Dock visade diskussionerna vid de offentliga mötena och de resolutioner som antogs vid dessa att en stor majoritet av folket, särskilt av kvinnorna, var motståndare till lagförslaget, d. v. s. direkt motståndare till det beslut som fattats av partiets centralkommitté. Oaktat detta genomfördes förslaget. Men händelsen visade, att om folket erbjöds ett uns av demokrati, det långt ifrån skulle nöja sig därmed. Vi tror att detta experiment övertygade regeringen om nödvändigheten att obevekligt strama åt tyglarna och se till att den demokratiska fernissan som givits den nya konstitutionen skulle förbli ett utanverk. Men eftersom en sådan politik nödvändigtvis måste medföra opposition inom partiet och statsförvaltningen, övertygade experimentet regeringen också om det angelägna i att ytterligare stimulera utrensningen.

Den samtidiga åtstramningen av diktaturen och införandet av fiktiva demokratiska metoder fick några anmärkningsvärda konsekvenser. Alla omröstningar, även i de minsta enheter såsom fabrikskommittéer och particeller, var nu hemliga, men resultaten måste faktiskt vara enhälliga och ge uttryck åt ledarnas önsknings. Det fanns många tillvägagångssätt genom vilka en person som vågade rösta annorlunda riskerade att avslöjas av NKVD eller någon annan övervakande myndighet och tvingas att sona sin "fientliga" inställning. Ett sätt att avslöja en sådan person var att utnyttja oförsiktiga, privata yttranden. För att ge den demokratiska ordningen ett sken av verklighet arrangerade man stundom en liten oppositionell minoritet genom att på förhand ge några deltagare de erforderliga instruktionerna.

Åtgärder vidtogs för att säkra att ingen enskild person eller grupp, hur obetydlig den än var, någonsin skulle visa ett spår av vilja till initiativ, hur väl det än harmonierade med partilinjen, utan att först ha erhållit bifall av t. ex. particellens sekreterare. Alla former av kollektiv framställning var strängt förbjudna och räknades som ett "onationellt uppträdande" om inte partiet låg bakom. Det mest anmärkningsvärda draget hos den sovjetryska demokratin är myndigheternas fullständiga monopolisering av initiativet.

Valen till Högsta sovjet sammanföll med utrensningens klimax. När den valda församlingen sammanträdde hade ett stort antal av kandidaterna på partiets officiella listor arresterats. Några hade t. o. m. arresterats innan valen ägde rum. Ju mer uppenbar den nya demokratis fiktiva karaktär blev, desto mindre intresse ägnades den av massorna. Valen, vid vilka endast en kandidatlista fick förekomma, urartade till rena politiska demonstrationer.

Antalet arresterade ökade ständigt under år 1937 och fram till slutet av år 1938. På somliga håll överskred arresteringarna 100%. Detta berodde på att den ursprunglige innehavaren av en post ofta följdes i fängelset av sin efterträdare. Denna företeelse omnämndes ofta lättsinnigt som "skiftsystemet". Det var inte ovanligt att tre ledare för ett företag arresterades i snabb följd. Av de tretton sekreterarna i Kievs vetenskapsakademi, som efterträdde varandra mellan 1931 och 1938, arresterades alla utan undantag. Av sju rektorer för universitetet arresterades sex, och en dog en naturlig död.

Den absolut vanligaste anklagelsen mot dem som arresterades i städerna och särskilt mot dem som tillhörde intelligentian gällde spionage. Detta klargjordes vid prorabotka-mötena, arbetarmöten, i vilka det var obligatoriskt att delta. Proceduren vid dessa skilde sig något från

de ”kontrollprocesser” vi tidigare beskrivit. Vid ett prorabotka-möte tackade talarna NKVD för den redobogenhet och vaksamhet med vilka den lyckats oskadliggöra farliga spioner och sabotörer och begärde att dessa skulle bestraffas strängt. Episoder från de arresterades privata liv och arbete måste skildras så att de kom att framstå som ”folkets fiender”. Det var också nödvändigt att dra in i anklagelsen så många som möjligt av deras alltjämt inte arresterade kamrater. Mot denna praxis revolterade även de mest lojala Sovjetmedborgare. Det begärdes av varje arbetare i ledande ställning att han skulle yttra sig vid dessa möten, och varje yttrande som var ägnat att inge tvivel om en arresterad persons skuld betraktades med misstänksamhet.

Oaktat allt detta satte man inte i allmänhet tilltro till anklagelserna. Men de flesta lojala Sovjetmedborgare trodde att någonting måste ligga bakom arresteringarna, om också endast ett oförsiktigt, ehuru inte alls verkligt brottsligt yttrande eller en tidigare förbindelse eller bekantskap med någon som verkligen hade varit skyldig. Genomsnittsryssen visste lika litet som utlandet om arresteringarnas och bekännelsernas faktiska mekanik, som vi skall diskutera i senare kapitel. Man satte i Sovjetunionen t. o. m. lika litet om inte mindre tilltro än i utlandet till bekännelserna vid de stora uppvisningsrättegångarna. Den ryska genomsnittsmedborgaren fann dem lika förbryllande som världen utanför Sovjetunionen gjorde.

Till slut uppnåddes den situationen att det praktiskt taget inte fanns någon i Sovjetunionen som inte hade åtminstone en anhörig eller nära vän i fängelse.

På det ekonomiska området karakteriserades denna period av intensifierad upprustning och förberedelse till krig. Alltmer arbetskraft och råvaror undandrogs den civila produktionen och dirigerades till den militära. Lokomotiv- och traktorsfabriker omändrades för framställning av stridsvagnar och annan krigsmateriel. Byggandet av bostadshus upphörde alldeles, och den tillgängliga cementen skickades till gränserna för uppbyggandet av det försvarsverk som senare fick namnet Stalinlinjen. En stor del av skörden gick till arméns reservförråd. Det började åter råda knapphet på födoämnen.

Under tiden blev konsekvenserna av utrensningen så småningom uppenbara och började inverka på landets ekonomiska liv och militära styrka. De som burit ansvaret hade avlägsnats vid praktiskt taget varje fabrik och järnvägsstation, varje skola och vetenskaplig institution i landet. Detsamma gällde otaliga kollektivjordbruk, i det närmaste alla statliga ämbetsverk och hela krigsmakten. På nästan alla nyckelposter i landet hade det förekommit flera skiften av oerfarna efterträdare. Arbetskvaliteten försämrades påtagligt. Oupphörliga arbetarmöten och fruktan för omedelbart förestående arrestering förlamade initiativkraften och disciplinen på arbetsplatsen, och drakoniska åtgärder var nödvändiga för att hålla verksamheten i gång. Från denna tid till våra dagar har straffet i Sovjetunionen för en dags omotiverad frånvaro från arbetet varit ett års fängelse. Att komma för sent mer än en kvart tre gånger betyder avsked eller i bästa fall nedflyttning till en lägre grad.

Landets försvagande hotade att leda till en katastrof, en stor nations politiska självmord. Det växande hotet om militärt angrepp från Hitlers och Mussolinis sida sammanföll med att periodens utrensning nådde sin klimax. Men Sovjetunionen hade till den grad försvagats av denna utrensning att den inte kunde kasta sin tyngd i vågskålen för att förhindra aggression, även om den hade velat detta. Omläggningen av den sovjetryska utrikespolitiken under 1930-talet avlägsnade Sovjetunionen från de antifascistiska västeuropeiska demokratiernas läger och förde landet till en hållning av välvillig neutralitet gentemot de fascistiska diktaturena och slutligen till allians med dessa.

Denna omläggning stod i fullständig harmoni med Stalins linje. Det ryska avståndstagandet från den strategi som gick ut på att åstadkomma revolutioner i de kapitalistiska länderna, och dess ersättande av en strategi som syftade till imperialistisk och militär expansion förutsatte ett försvagande av den kapitalistiska världen och oundvikligheten av ett andra världskrig. En

fascistisk aggression var välkommen så länge den inte riktades mot Sovjetunionen, och den sovjetryska utrikespolitikens förhoppning var nödvändigtvis att lyckas provocera krig mellan axelmakterna och de västeuropeiska demokratierna och mellan Amerika och Japan. Det låg i sakens natur att en sådan politik skulle mötas av opposition bland kommunisterna inte bara utomlands utan också inom Sovjetunionen, och det var säkerligen en av orsakerna till att utrensningen utsträcktes till Komintern, som hade förlorat varje som helst betydelse långt före dess slutliga likvidering.

Men oberoende av om utrikespolitiken dirigerades av dessa faktorer eller ej så var landets situation så försvagad till följd av utrensningen, den begynnande ekonomiska depressionen, svagheten hos röda armén, som hade berövats praktiskt taget alla sina officerare ner till majors rang, och slutligen det enormt ökade missnöjet hos massorna som förorsakats av själva utrensningen, att regeringen knappast hade något annat val 1938 och i ännu mindre grad 1939 än att tillåta de fascistiska angreppen mot Österrike, Tjeckoslovakien och Polen och att göra ett avledande av den tyska aggressionen från Sovjetunionen till sitt utrikespolitiska huvudsyfte. Detta var den verkliga anledningen till Stalins nonaggressionspakt med Hitler, som vi betraktar som en av de grundläggande orsakerna till andra världskriget.

Stalins pakt med Hitler framställs ofta å ena sidan som ett skamligt förräderi av Stalin mot världskommunismen och å andra sidan som en briljant taktisk manöver, ett machiavelliskt mästerdrag, vars syftemål var att vinna tid och försvaga fienden. Vi tror snarare att Stalin tog pakten på fullkomligt allvar. Om Hitler inte hade brutit den, skulle Stalin strikt ha vidhållit den, tills Tyskland hade försvagats genom en allierad seger. I själva verket intervenerade Stalin aldrig aktivt av eget initiativ, utom när en fråga redan hade fått sin lösning, såsom när han ingrep mot Polen och Japan.

Den ryska militära svaghet som kom i dagen under kriget mot Finland har ofta framställts som en ypperlig bluff, som en mästerlig list, vilket skulle ha framgått av det envisa ryska försvaret mot det följande tyska angreppet. Vi tror emellertid att den ryska svagheten under det finska kriget var fullkomligt verklig. Samma svaghet var uppenbar i begynnelsen av Hitlers invasion. Enligt vår uppfattning framkallades det ryska folkets verkliga motståndskraft först genom Hitlers angrepp. Den stalinistiska regimen framstod, ehuru den var impopulär, som den enda samlingspunkten för ett försvar, och folkets alla krafter koncentrerade sig kring den. Stora delar av folket, särskilt bönderna, betraktade till en början den tyska armén som befriare, inte till följd av någon sympati för nazismen, utan på grund av att livet i Sovjetunionen var så outhärdligt pressande att det föreföll som om varje förändring måste innebära en förbättring. Liknande känslor föranledde en stor del av den ryska intelligentian och arbetarklassen att kvarstanna i de ockuperade städerna. Hundratusentals soldater från röda armén kastade sina vapen och kapitulerade. Det var endast tyskarnas omänskliga behandling av ryska krigsfångar, massutrotningen av judarna, erövringspolitiken, som betonades av det tyska kommandot, sammanförandet av hela arméer av slavar, de avsiktliga förolämpningarna mot den personliga och nationella värdigheten, såsom det obligatoriska bärandet av armbindlar och bruket av piskning som bestraffning, vilket för ryssarna är en obegriplig förolämpning, som kom patriotismen att flamma upp och medförde tillkomsten av en mäktig motståndsrörelse bakom de tyska linjerna. Detta jämte de västallierades kraftfulla understöd resulterade i en oerhörd motståndsvilja, inför vilken det tyska angreppet inte kunde annat än misslyckas.

Vi skall emellertid återvända till Jezjovutrensningen. Varje sådan rörelse hade sina naturliga gränser. Emot slutet av år 1938 hade man kommit dithän att angivelser och anklagelser hade hopsamlats i en sådan mängd att de berörde praktiskt taget varje man och kvinna i Sovjetunionen. Vågen hade passerat höjdpunkten. Hotet om krig med Japan föranledde en sista väldig brottsjök och medförde talrika arresteringar och särskilt hårda domar. Men efter

detta lade sig stormen snabbt. Arresteringarna blev färre och färre, och den mara av fruktan som hållit folket i sitt grepp gjorde sig så småningom mindre gällande. Regeringen måste ha insett att det skulle leda till fullkomlig katastrof om den ytterligare fortsatte på den väg man slagit in på. I början av år 1939 försvann Jezjov från den politiska scenen lika plötsligt som han hade uppenbarats sig. Han efterträddes av Beria, en av Stalins närmaste medarbetare och i likhet med denne georgier. Folket var övertygat om att ett nytt skede hade inletts. Fångar frigavs i tusental, och många återfick sina gamla poster eller t. o. m. befordrades. Det är svårt att uppskatta procentuellt hur många som frigavs. Av fångarna från den bildade klassen, som vi känner bäst till, kan det ha varit fråga om någonting mellan 10 och 15 %, inräknat majoriteten av dem som ännu inte hade dömts.

För första gången talades det i pressen om missbruk beträffande NKVD:s förhörsmetoder. Dessa tillskrevs sabotörer, kontrarevolutionärer och fascistiska element inom NKVD. Resultatet var att offentliga rättegångar med förhørsledare hölls på många platser, och vid dessa beskrev vittnen de tvångsmetoder som använts för att få fram skenbekännelser. En del av dem som med stor beredvillighet hade stått till tjänst med de offentliga angivelser och anklagelser, som med sådant eftertryck hade begärts av dem av myndigheterna ställdes också inför rätta.

Omläggningen av NKVD:s kontrollmetoder och förnyelsen av dess personal medförde endast en mildring av systemet och inte någon genomgripande förändring av NKVD:s struktur eller den roll som organisationen hade att spela. Många av dem som frigivits och återinsatts på sina poster arresterades åter när kriget utbröt och försvann för alltid, ehuru deras förhørsledare under tiden hade arresterats. Vi skall senare ge ett exempel härpå.

IV. Förhör

De som arresterades isolerades fullständigt från yttervärlden, och allt som hörde samman med NKVD höljdes i dunkel. De som hade återvunnit sin frihet talade inte om sina erfarenheter från fängelset, inte ens med sina närmaste vänner, emedan NKVD hade varnat dem för att göra det. Men i begynnelsen av Jezjovperioden hade rykten börjat sippra ut till befolkningen att de bekännelser som citerades vid prorabotka-mötena och kunde åhöras vid uppvisningsrättegångarna hade utpressats genom misshandel, prygel och hot. Hela bostadskvarter runt NKVD:s byggnader och fängelser rensades från utlänningar och andra för vilka det fanns speciella anledningar att dölja vad som pågick. Ty natt efter natt kunde fångarnas skrik från förhörscellerna höras.

Alla politiska arresteringar gjordes med stöd av en regelrätt häktningsorder, som undertecknats av en statsjurist. De verkställdes vanligen under natten i hemmen. Det inträffade dock inte sällan att människor arresterades på arbetet eller på gatan, eller att de uppkallades till NKVD för att avge någon förklaring och sedan aldrig återvände. Åtalet grundades vanligtvis på artikel 58 i den ryska strafflagen eller motsvarande artikel i någon annan Sovjetrepubliks straff lag. Denna artikel, som är den enda politiska i lagsamlingen, består av omkring fjorton paragrafer, av vilka vi här endast behöver nämna paragraf I om högförräderi, II om väpnat uppror, VI om spionage, VII om sabotage, VIII om terror, X om kontrarevolutionär propaganda och XI om förbindelse med en kontrarevolutionär organisation.

Arresteringen följdes – efter en period som kunde vara från några dagar till ett år – av det första förhöret. Enligt bestämmelserna skulle detta äga rum inom tio dagar. Varje fånge isolerades omsorgsfullt från de medfångar som kände honom. Rådgörande med en försvarsadvokat fick inte förekomma, och i de allra flesta fall medgavs inte någon form av försvar. När en försvarsadvokat tilläts, var hans roll endast formell. Domarkåren tog inte någon märkbar del i vare sig den anklagades arrestering eller hans öde. Listor över dem som skulle

arresteras eller häktningsorder framlades till underskrift för en statsjurist, som varken kände till anledningen till arresteringen eller anklagelsens art. Vi har hört detta av flera statsjurister som själva senare arresterades och delade vår cell.

Det sades att arresterade utlänningar tidigare i vissa fall hade beviljats samtal med någon representant från sin ambassad i närvaro av en NKVD-tjänsteman om de önskade ett sådant samtal eller ambassaden begärde det. Vi har dock inte kännedom om något sådant fall.

Flertalet utlänningar som arresterades under Jezjovperioden var emellertid antingen tyskar eller polacker, oftast politiska emigranter eller liknande, vilkas politiska ställning hindrade dem från att vädja till sina ambassader. Anklagelsen hölls strängt hemlig, och om det någonsin blev rättegång, framlades den för fången i och för en ytlig undersökning i förhørszellen endast några dagar innan rättegången började. Om förhöret ledde till en snabb bekännelse, pågick det bara några dagar. I annat fall varade det veckor eller månader, ja, ofta – med avbrott – så länge som ett år. En regel, som praktiskt taget inte hade några undantag, var att inget förhör kunde avslutas utan en bekännelse från den anklagades sida. Att få fram en bekännelse var sålunda dess viktigaste ändamål.

I ett relativt fåtal fall grundade sig arresteringen på någon faktisk händelse, såsom en fabriks- eller järnvägsolycka, förstörande av varor i lager eller under transport eller t. o. m. endast en oförsiktig anmärkning eller meningsyttring. Typiskt för detta slags fall var det som gällde en ung bonde. Han hade efter ett supgille på ett kollektivjordbruk fattat tag i en yxa och kastat den mot en annan bonde, som han var svartsjuk på. Men ödet ville att yxan förfelade sitt mål, och den träffade i stället ett porträtt av Stalin, varpå mannen arresterades, anklagades för terrorism och dömdes till åtta års tvångsarbete. I sådana fall gick förhöret ut på att få fram en bekännelse som tillskrev det inträffade en överlagd politisk avsikt.

Det stora flertalet fall hade emellertid inte någon sådan grundval i verkligheten. NKVD hade naturligtvis alltid till sitt förfogande otaliga rapporter om oklara meningsyttringar, bland vilka det nödvändigtvis måste finnas några som kunde sägas falla under begreppen ”spionage” eller ”kontrarevolutionär agitation” om de gavs en tillräckligt vid tolkning. Om den anklagade emellertid önskade göra sådana uttalanden till föremål för sin bekännelse, brukade förhørsledaren svara att han redan visste allt härom och att han inte fäste den ringaste vikt vid dessa. Alla sade dylika saker, och sådana bekännelser accepterades inte.

I de allra flesta fall var orsaken till arresteringen något s. k. objektivet kännetecken. Ett dylikt kunde vara en persons sociala ursprung, arten av hans föregående eller nuvarande arbete, hans släktskap eller vänskap med någon, ofta helt enkelt hans medlemskap av eller verksamhet i någon officiell Sovjetorganisation, hans nationalitet eller förbindelse med ett främmande land. En persons ”objektiva kännetecken” kunde spåras av hans cellkamrater så snart han infann sig i cellen men medgavs aldrig av förhørsledaren vara den verkliga orsaken till arresteringen.

Förhörsmetoden eller Jezjovmetoden, som NKVD-tjänstemännen stolt benämnde den, bestod i att göra det till den arresterades huvudsakliga uppgift att bygga upp hela målet mot sig själv, mer eller mindre av egen fri vilja. Varje arresterad person var inte endast tvungen att hitta på sin egen ”legend”, utan måste också samtidigt göra sitt yttersta för att få den att te sig plausibel i varje detalj genom att sätta den i samband med faktiska händelser eller lägga dessa till rätta på önskat sätt.

Det groteska resultatet härav var att de anklagade ansträngde sig till det yttersta för att övertyga sina förhørsledare att deras påhittade legender var sanna och representerade de allvarligast möjliga politiska brott, så att de inte skulle tillbakavisas som alltför otroliga eller betydelselösa. Om de inte godtogs, betydde det bara att förhöret fortsattes tills legenden ändrades eller ersattes med en annan som innebar ett tillräckligt allvarligt politiskt brott. Vad som begärdes av den anklagade berodde mindre på hans bekännelse än på hans personlighet,

sociala ställning, utbildning, medlemskap av partiet o. s. v. De flesta bönder och utbildade arbetare undslapp t. ex. med en enkel bekännelse om att de som ett led i kontrarevolutionär agitation hade påstått att det rådde knapphet på födoämnen eller olja, eller att skor som tillverkades i Sovjetfabriker var av sämre kvalitet, eller någonting liknande. Detta var tillräckligt för att dömas till mellan tre och sju års tvångsarbete enligt artikel 58, paragraf X (om kontrarevolutionär agitation).

Dessa legender utmärkte sig emellanåt för en i hög grad skapande fantasi. En arbetare från Kiev beskrev t. ex. i detalj hur han hade försökt att spränga en kilometerlång bro över Dnjepr med hjälp av flera kilo arsenik, men avstått härifrån till följd av regnigt väder. En arbetare i en fabrik för framställning av undervisningsmateriel, i vilken tillverkades svarta tavlor, glober och dylikt, vidhöll att han tillhörde en organisation vars ändamål var att konstruera konstgjorda vulkaner för att spränga hela Sovjetunionen i luften. Det fanns också de märkligaste fall av spionage. En grekisk doktor hade i brev till anhöriga i Saloniki för den grekiska regeringen avslöjat namnen på och de utmärkande egenskaperna hos vissa småfiskar, vilka uppfödades i syfte att utrota malariamyggan i Ryssland. En annan anklagad hade skrivit av och meddelat den polske konsuln den väderleksutsikt som regelbundet anslogs i en offentlig park. Professor Bjelin från Kievs universitet förklarade under en självkritisk granskning vid ett offentligt möte att han i en lärobok vårdslöst hade omnämnt Dnjeprs djup på olika ställen, varpå han arresterades som spion och erkände att motivet för hans handlingssätt hade varit spionage, d. v. s. att hjälpa den tyska armén i händelse av krig. En annan professor, en judisk flykting från Tyskland, hade under en resa utomlands givit tyska agenter detaljer om floden Obs segelbarhet för pansarkryssare. En tredje hade indirekt vidarebefordrat till den japanske konsuln rapporter om judiska barns politiska åsikter.

Men med den bästa vilja i världen hade den anklagade i många fall inte tillräcklig fantasi för att hitta på en passande legend. Ibland hjälpte förhørsledaren till, och cellkamrater konsulterades nästan alltid, varefter hela cellen sammanträdde för att åstadkomma en adekvat bekännelse. Det fanns verkliga konstnärer och specialister på detta område, vilka ofta av myndigheterna flyttades från cell till cell för detta ändamål. Somliga var människor som hade förlorat all självrespekt och var villiga att ge råd för en liten ersättning i form av mat eller cigaretter. Vi sammanträffade också med andra som av rent medlidande tillmötesgick fångarnas begäran och hjälpte dem att sätta ihop deras legender och ge dessa den lämpliga utformningen med tanke på att anklaga så få andra som möjligt. ”Så mycket dikt och så få fakta som möjligt”, löd det råd som en sådan vän gav en av oss, när han konstruerade dennes legend, och intill denna dag har vår kamrat aldrig upphört att känna tacksamhet mot denne vän.

Det krävdes av alla att de åtminstone skulle ange en annan person som hade rekryterat dem, d. v. s. hade övertalat dem att engagera sig i hans kontrarevolutionära verksamhet. Det krävdes också av alla att de skulle ange så många andra som möjligt som de själva hade rekryterat och förlett att begå politiska brott eller som hade arbetat med dem i samma kontrarevolutionära organisation. Åter och åter igen under de tims- och ofta dagslånga förhören tillfrågades fången: ”Vem rekryterade dig?” och ”Vilka rekryterade du?”

Att besvara dessa frågor betydde nödvändigtvis att man anklagade andra, och för de samvetsömma framstod detta som ett fruktansvärt moraliskt problem. Den bästa utvägen var att nämna personer som hade avlidit eller för alltid lämnat Sovjetunionen. En armenisk präst, som vi stötte ihop med, hade ett utomordentligt minne och var i stånd att bekänna att han hade rekryterat varenda armenier som han hade begravt under de föregående tre åren. Ofta fanns det i den cell i vilken man placerades en lista tillgänglig över döda människor, vilkas namn kunde användas för ändamålet. Fånguppsättningen i en cell förändrades i snabb takt, och namnlistan meddelades muntligen från man till man. Kunskap om den räddade många.

Angivelse av personer som man visste hade arresterats och dömts betraktades som en obehaglig nödvändighet men var inte vanhedrande. Förhørsledaren hjälpte ofta till genom att visa den anklagade andra fångars skriftliga förklaringar, som denne sedan endast hade att bekräfta. Ibland arrangerades konfrontationer mellan två fångar, som tidigare kände varandra. Vid dessa kunde den ene i närvaro av förhørsledaren säga rakt ut till den andre antingen att han under ett samtal, som i själva verket hade varit fullkomligt oskyldigt, hade övertalat denne eller att han övertalats av denne att begå något allvarligt politiskt brott. I överensstämmelse med cellernas i övrigt mycket stränga hederskodex ansågs inte heller detta som något särskilt vanhedrande.

Det fanns de som inte hade några hämningar alls i fråga om att anklaga andra. De angav hundratals människor. I vissa fall betraktades det som en sorts sport, i andra hoppades vederbörande att därigenom reducera hela förhörssystemet till en fars. En divisionschef förklarade t. ex. att han hade rekryterat alla officerare i sin division ned till kompanicheferna.

Men även utan sådana överdrifter ökade oundvikligen antalet personer som på detta sätt tillkom på NKVD:s listor över kontrarevolutionärer med lavinartad hastighet. Det slutade med att listorna omfattade praktiskt taget hela den vuxna delen av Sovjetunionens befolkning. Detta läge måste ha inträtt omkring mitten av år 1938. Vid denna tidpunkt hade systemet blivit absurt som en grundval för ytterligare arresteringar. Men denna ”bevis”-samling, som innehöll anklagelser mot nästan varje innevånare i Sovjetunionen och särskilt mot alla som innehade en betydelsefull ställning, var inte bara en aritmetisk konsekvens av de använda metoderna, utan också ett led i en avsiktlig politik från NKVD:s sida, varigenom förevändningar tillhandahölls att när som helst arrestera vilken Sovjetmedborgare som helst.

NKVD har en dossier för varje betydande ämbetsman, vari han stämplas som kontra-revolutionär, spion och förrädare. Av egen erfarenhet känner vi till fall, t. o. m. från tiden efter Berias utnämning till folkkommissarie för inrikesfrågor och de därpå följande förändringarna bland NKVD:s ledande personal, i vilka uttryckligen förklaringar begärdes och gjordes av fångar innebärande anklagelser mot framstående vetenskapsmän och forskare om att dessa var spioner åt utländska makter. Det skedde samtidigt med att dessa tillerkändes Stalinpriset och andra höga utmärkelser. Ännu har de inte arresterats. En av dem kan omnämnas här, eftersom han sedan dess avlidit. Vid tidpunkten för sin död var han president för den ukrainska vetenskapsakademin. Det var den berömde fysiologen professor Bogomolets, vars forskningar om livets förlängning ofta omtalats i den utländska pressen.

För att tillförsäkra sig bekännelserna och de anklagelser som krävdes utvecklade NKVD en i detalj utformad teknik. Den erhöll en varierande tillämpning beroende på den anklagades personliga egenart, hans politiska betydelse och vad han var anklagad för. Metoderna grundade sig på centralt givna instruktioner och överlämnades inte åt individuella tjänstemäns uppfinningsförmåga. Detta bekräftades av det faktum att de – bortsett från betydelselösa lokala variationer – samtidigt tillämpades över hela Sovjetunionen, från Kiev till Vladivostok och från Leningrad till Tiflis. När ändringar infördes märktes de samtidigt överallt. Kort efter Berias utnämning slutade man t. ex. visserligen inte helt upp med att prygla fångarna, men det förekom endast i relativt få fall.

Det första stadiet var det s. k. övertalningsstadiet. Förhørsledaren sökte övertala fången att frivilligt medge sin skuld, i allmänhet genom att lova honom att helt och hållet undslippa bestraffning eller åtminstone låta honom slippa undan mycket smärtfritt. Förhørsledarens övertalningsmetoder var finurliga och grundade sig på kunskap om den mänskliga naturen och den sovjetryska individens speciella mentalitet, och de anpassades särskilt efter den anklagades karaktär. I många fall var denna fas tillräcklig för att förmå den anklagade att falla till föga. Vissa intellektuella typer gav mycket lätt vika för övertalning, framför allt emedan

denna fas i allmänhet varade mycket länge. Vid sidan av övertalning spelade skrämsel och hot en anseelig roll. Dessa medel användes vanligen då övertalningsfasen var över. Fången hotades med att halsstarrighet och motstånd skulle få allvarliga konsekvenser, och stränga straff, t. o. m. arkebusering, ställdes i utsikt.

Indirekta metoder kom ofta till användning. Under ett förhör då förhørsledaren sökte få fram en bekännelse med ”fredliga” medel kunde omänskliga skrik och rop på hjälp från en kvinna ljuda från rummet näst intill. Om förhørsledaren märkte att detta allvarligt upprörde fången brukade han gå till dörren och ge order om att ”störningen” skulle stoppas. Kort därefter brukade emellertid tjuten åter börja, och så kunde det fortsätta under flera timmar. De skrik som kom från förhörsrummen och hördes i nästan alla celler för rannsakningsfångar varje natt under åren 1937 och 1938 tjänade samma ändamål. Det var svårt att föreställa sig att en människa kunde vänja sig vid dem och slutligen bli i stånd att sova lugnt medan dessa jämmerrop alltjämt genljöd.

I sällsynta fall iordningställdes hela apparaten för verkställande av en dödsdom genom arkebusering. Ett sådant fall, som vi påminner oss, gällde en sjuttonårig yngling, som hette Serko-Bjelinskij och var son till en rysk emigrant. Han hade influerats av den intensiva propaganda som bedrevs i dylika kretsar om möjligheterna att få arbete och erhålla högre utbildning i Sovjetunionen. Han hade illegalt tagit sig över den polsk-ryska gränsen och arresterats som spion. En ”domstol” arrangerades för hans skull med åklagare och de vanliga tillbehören. Som ordförande satt emellertid hans förhørsledare och han dömdes till döden. Han fick sedan i flera månader sitta i en av ”dödscellerna”, i vilka de dödsdömda hade att emotse antingen avrättning eller uppskov. Slutligen upplästes ett utslag för honom, enligt vilket han slapp undan med 25 års tvångsarbete. Han placerades därefter åter i en rannsakningscell, och förhören började på nytt. Under processen uppmanades han skriva brev till vänner i Polen om att det gick bra för honom, att han hade fått arbete i en sockerfabrik och hoppades att snart få tillstånd att studera vid ett universitet som arbetarstudent.

De vanligaste hoten gällde repressalier mot medlemmar av fångens familj. Man brukade hota honom med att hans hustru och föräldrar skulle arresteras och att hans barn skulle placeras i hem för föräldralösa barn under falska namn så att de aldrig skulle kunna återfinnas. En schweizisk kvinna, som efter kriget lyckats återvända till Schweiz, gav oss bevis för att sådana hotelser faktiskt sattes i verket och att det efter en frigivning var omöjligt att spåra upp barn som hade placerats i dylika hem.

I detta sammanhang bör det fastslås att under Jezjovperioden de fall, då fångarnas familjer inte blev föremål för repressalier, kunde betraktas som rena undantag. Om en fånges familj bebodde en våning som var bättre än genomsnittet vräktes den alltid omedelbart efter arresteringen, och i allmänhet brukade familjen förlora rätten att över huvud vistas i staden. Det fanns också olika grader av deportation, som var mycket noggrant fixerade. Den mildaste formen var att vägra en fånges familj rätten att bo i de femton största städerna i Sovjetunionen. En något strängare form var att vägra den rätten att bo i de fyrtio största städerna. Dessa relativt milda former kom sällan till användning, i alla händelser i fråga om intellektuella, särskilt om hustrun var yrkesutövande. I allmänhet betydde ”fri deportation” förflyttning till ett särskilt område, som utvalts av NKVD, vanligen till Centralasien eller Sibirien, särskilt ofta till Karaganda i den centralasiatiska republiken Kazakstan. Somliga städer, t. ex. Alma Ata i Centralasien, sades vissa tider ha varit så överfyllda med deporterade kvinnor att den kvinnliga delen av befolkningen var mycket större än den manliga. Arresteringen av en äldre parti- eller statstjänsteman åtföljdes nästan utan undantag av att också hans hustru arresterades. Barnen placerades ofta i särskilda barnhem.

Släktingar och godhjärtade grannar kunde i de flesta fall ta hand om fångarnas barn, och de NKVD-tjänstemän som verkställde arresteringen hjälpte ofta till att finna tak över huvudet åt dem. Det kan inte med rätta påstås att NKVD systematiskt inriktade sig på att få fångarnas barn i sina klor, med undantag av ett fåtal fall då det gällde barn till högt uppsatta ämbetsmän.

Verkan av en deportation blev hårdare genom skillnaden i levnadsstandard mellan större och mindre städer och genom skillnaden mellan högre och lägre kvalificerat arbete. Men svårare att bära var den plötsligt förändrade hållningen hos vänner och bekanta. Varje som helst kontakt med släktingar till "folkets fiender" undveks omsorgsfullt. Många brukade låtsa sig inte känna dem, och endast ett fåtal vågade besöka dem efter mörkrets inbrott och erbjuda dem hjälp och deltagande.

Anhöriga till fångar avskedades i allmänhet från sina arbeten. Barnen bannlystes i skolan. Ibland brukade faktiskt förhørsledaren eller någon annan NKVD-tjänsteman ingripa och hjälpa en bojkottad hustru att finna arbete och någonstans att bo. Men så vitt vi vet hände detta endast sedan fången hade erkänt. Ofta användes löftet härom till att framtinga en bekännelse. NKVD:s kodex eller ibland enskilda tjänstemäns humanitet tryggade i allmänhet att ett sådant löfte uppfylldes. Efter att arresteringarna hade blivit verkligt omfattande och barnen till fångar började utgöra grupper av betydande storlek, förbjöds officiellt bannlysning av barn och ungdomar i skolor och vid universitet.

En viktig roll när det gällde att framtinga bekännelser spelade metoden att flytta fångarna från cell till cell. En person som envist vägrade att bekänna brukade sättas i en särskilt överfylld eller otrevlig cell, och ibland brukade han få förbli där många månader utan att alls förhöras. Fångarna förflyttades ofta från cell till cell uteslutande för att de skulle lära känna de olika påtryckningsmedel som stod till myndigheternas förfogande och den effekt som dessa hade på offren.

Man kunde t. ex. placeras i en cell med fångar som befann sig i det förhørsstadiet då de piskades hårdhänt. Alla bar sålunda märken av nyligen genomgången misshandel. Och kort därefter kunde man överflyttas till en cell vars alla innevånare redan hade komponerat sina legender och gjort de begärda bekännelserna. Bland dem kunde finnas några som hade erhållit tillåtelse att motta matpaket och kläder, att träffa medlemmar av sin familj eller att erhålla nyheter om dem eller hade underrättats om vad NKVD hade gjort för att finna arbete och bostad åt dem. En oerhörd optimism förmärktes ofta i dessa celler i fråga om de straff som kunde väntas som följd av bekännelserna och om förhållandena i arbetslägren. Man fick t. ex. höra att i någon avlägsen trakt, till vilken förvisningar förekom, man kunde få arbeta för egen räkning, att man senare kunde få sin familj till sig eller t. o. m. att det snart skulle utfärdas amnesti, senast hösten 1937 på tjugooårsdagen av oktoberrevolutionen.

Ett av de vanligaste och effektivaste knepet var det systematiska förhindrandet av sömn genom utdragna förhör, som ofta oavbrutet kunde pågå under flera dagar och nätter. Tre eller flera förhørsledare avlöste varandra och ställde oupphörligt frågor till den anklagade om vem som hade rekryterat honom och vilka han hade rekryterat. Vanligtvis hölls förhören under natten. Åratals erfarenhet hade möjliggjort för NKVD att utveckla en förhörsteknik mot vilken praktiskt taget ingen kunde hålla stånd.

Det fanns olika grader av hård behandling. Fången kunde tillåtas att sitta eller han kunde tvingas att stå, stundom i konstiga och obehagliga ställningar. Ständig brist på sömn har en allvarligt förgiftande effekt. Behovet av sömn undantränger till slut varje annan förnimmelse, t. o. m. hunger och törst. Det betvingar allt motstånd och undanröjer varje möjlighet till koncentration. Bland kineserna och under medeltiden betraktades förhindrandet av sömn som

den värsta formen av tortyr. *Campanella*⁶, som uthärdade all annan tortyr, dukade under för bristen på sömn. Hallucinationer inträffar ofta. Man ser flugor surra omkring, man är omgiven av skalbaggar och råttor, rök tycks stiga upp framför ens ögon, och eftersom man vanligen tvingas att stå under processens avslutande dagar svullnar ens fötter till oformliga klumpar. Det är nästan otroligt hur lång tid vissa fångar uthärdade denna behandling. Vi känner till ett fall då förhören pågick utan något som helst avbrott under elva dygn. De sista fyra dygnen var fången tvungen att stå. I ett annat fall pågick förhören fyrtioåtta dygn med enstaka avbrott på två timmar, under vilka fången inte tilläts ligga utan fick sova i sittande ställning. Emot slutet av en sådan behandling förlorade offret medvetandet ungefär var tjugonde minut och måste väckas till liv med kallt vatten eller slag.

Alla de metoder som hittills berörts omnämndes med den av NKVD använda terminologin som ”kulturella”, d. v. s. respektabla förhörsmetoder i motsats till andra, våldsamare metoder, som vi nu i korthet skall behandla. NKVD gav sig inte alltid tid och besvär att tillämpa ”kulturella” metoder. Förhöret började ofta med att den anklagade pryglades, särskilt när det gällde enkla människor och personer som kunde förväntas visa stark motståndskraft till följd av sin sysselsättning eller karaktär, såsom soldater eller NKVD-tjänstemän.

Prygel var den utan gensägelse vanligaste av de våldsmetoder som kom till användning. I sin mildaste form utdelades det med handen, men i de flesta fall användes improviserade föremål för ändamålet, bland vilka avbrutna stolsben spelade huvudrollen. Det berodde inte på någon tillfällighet att lämpligare redskap som t. ex. piskor och gummibatonger ej fanns till hands. Även det faktum att endast förhørsledarna eller deras assistenter och aldrig fängelsepersonalen utförde pryglandet utvisade en önskan att upprätthålla fiktionen att prygel inte var en reglementerad metod, utan bara kunde hänföras till en enskild tjänstemans godtycke.

En NKVD-man i hög ställning som själv satt arresterad berättade för oss att ehuru bruket av prygel hade systematiskt genomförts och tillämpades över hela Sovjetunionen, så fanns det inte några skriftliga instruktioner härom, och i NKVD:s övningsskolor omnämndes inte användningen av våldsmetoder. Man lät endast förstå i muntliga instruktioner att bekännelser under alla förhållanden måste framtvingas och att prygel och andra former av våld skulle tolereras.

Det är också anmärkningsvärt att ehuru fångarna ofta tillfogades varaktig skada, t. ex. i njurarna, var man i allmänhet angelägen att tillse att förhöret inte lämnade några varaktiga synbara spår efter sig.

Det var relativt sällsynt att andra våldsmetoder än prygel användes. Till dessa hörde att ge fången kraftigt saltad föda och sedan låta honom törsta samt göra bruk av starkt strålkastarljus m. m. Sådana metoder användes i speciella fall i provinsfängelser. Enligt vad vi vet förefaller de brutalaste metoderna ha kommit till användning i Lefortovos militärfängelse nära Moskva, dit man samlade särskilda fall från hela Sovjetunionen.

Frågan om varför NKVD gjorde sig så mycket besvär att pressa fram bekännelser syns oss viktigare än de särskilda metoder som användes. NKVD:s strävan var uppenbarligen att eliminera vissa misstänkta kategorier av befolkningen, bland vilka man kunde vänta att finna verkliga och potentiella motståndare till regimen. Sådana situationer har inte varit ovanliga i historien. Efter den franska revolutionen antog jakobinerna den berömda ”lagen mot misstänkta”, som möjliggjorde att giljotinen kunde användas mot alla element som föreföll vara farliga för regimen. Nazisterna syftade till utrotning av vissa kategorier av befolkningen, såsom judar, zigenare och de bildade polackerna, och vidtog arrangemang för ändamålet.

⁶ Italiensk renässansfilosof, död 1639, av inkquisitionen kastad i fängelse och torterad.

Å andra sidan är doktrinen om *der Untermensch*, den i sig själv underlägsna människan, fullständigt främmande för sovjetrysk ideologi och uppfattning om rättvisa. Under revolutionens tidigare faser innebar givetvis doktrinen om ”klassfienden” och diskrimineringen av dem som inte hade proletär härkomst skiljaktigheter i värderingen av olika människor, men kommunisterna gick aldrig så långt att de tillät likvidering av enskilda personer utan annan anledning än att de tillhörde någon sådan kategori. T. o. m. under revolutionens första skede nedsköts inte medlemmar av adeln eller den tidigare härskande klassen – utom i rena undantagsfall – bara därför att de tillhörde någon av dessa samhällsgrupper. De anklagades alltid för kontrarevolutionär verksamhet, visserligen ofta utan berättigande. Det enda exemplet på att åtgärder vidtagits mot en hel klass utan individuellt berättigande utgör likvideringen av kulakerna, ehuru det t. o. m. i detta fall var klassen som tillintetgjordes. Dess medlemmar ”återuppfostrades” till goda Sovjetmedborgare genom tillfälligt tvångsarbete.

Dessutom hade under Jezjovperioden all diskriminering officiellt upphört, och det hade högtidligt proklamerats att sonen inte var ansvarig för sin fader. Ikraftträdandet av Stalins konstitution avslutade officiellt den sovjetryska historiens revolutionära fas. Det förkunnades att det inte återstod någon klass eller sektion av befolkningen som var fientligt inställd till regimen och att de överlevande motståndarna till regimen endast var kriminella individer.

Om ryssarna hade följt den franska revolutionens och nazisternas exempel och hade beslutat att helt enkelt eliminera de kategorier som de ansåg fientliga eller farliga, hade de blivit tvungna att för världen offentliggöra de lätt igenkännliga ”objektiva kännetecken” som förde så många av våra kamrater till cellerna. Vissa av dessa ”objektiva kännetecken” innefattade medlemskap av kategorier som officiellt betraktades med den största respekt, såsom hela samlingen av äldre partitjänstemän, hela kåren av äldre officerare, och de röda partisanerna, som spelade en så bemärkt roll under revolutionen och inbördeskriget.

Sovjetstaten måste straffa sina motståndare eller påstådda motståndare som individer, även om deras antal uppgick till miljoner. NKVD krävde klara bevis om individuell skuld, inte endast för utländsk konsumtion utan också för det egna folket, för att tillfredsställa sin egen ideologiska uppfattning om rättvisa. Arresteringarnas oerhörda mängd och bristen på faktiska vittnesmål betydde att klara bevis inte alltid förelåg. NKVD behövde därför bekännelserna och självanklagelserna för att rättfärdiga sin handlingsmetod.

Det fanns ytterligare en omständighet. Landet begärde i stigande grad verklig demokrati. NKVD måste motivera sin existens och den allt större roll den spelade i statsmaskineriet. Detta är inte avsett som en antydning att Stalin och ledarna av politbyrån inte visste om vad som försiggick. Stalins sekretariat och Vysjinskij, den allmänne åklagaren, mottog otvivelaktigt miljontals klagomål från fångar och deras familjer. Men inte förrän 1939 kunde någon reaktion förmärkas från Stalins sida. Instruktioner utfärdades då om att vissa förhör skulle upptas till förnyad granskning. Men detta inträffade endast i sällsynta, individuella fall, som gällde någon särskilt betydelsefull ämbetsman. De politiska ledarna använde i likhet med NKVD massarresteringarna till att rättfärdiga fortsättandet av själva diktaturen, ett rättfärdigande som var desto nödvändigare med hänsyn till att regeringen hade proklamerat att landet inträtt i ett skede av konstitutionell demokrati.

Det finns i historien rikligt med exempel på att bekännelser har krävts som det oundgängliga beviset på skuld. Man påminner sig inkquisitionen och häxprocesserna med deras tortyr och otroliga självanklagelser. Noggranna instruktioner om framtvingandet av bekännelser och om

förhör av häxor har överlämnats i arv åt oss i *Malleus maleficarum*⁷, som lämnar oss i tvivelsmål om förhørsledarna själva trodde att de berättelser de framtvingade överensstämde med verkligheten eller ej.

Det fanns ganska många förhørsledare från NKVD som var fullt medvetna om legendernas överklighet och som var nog cyniska att emellanåt medge det. De flesta förklarade att de, ehuru de inte trodde legendernas detaljer, var övertygade om att dessa innehöll en kärna av sanning, och detta var tillräckligt för att i deras ögon rättfärdiga deras handlingar. Men praktiskt taget hela den tjänstemannakår som ledde dessa förhör försvann dels under själva Jezjovperioden, dels under de efterföljande månaderna. Den efterträddes av yngre män, till största delen enkla människor, som aldrig betvivlade de anklagades skuld, utom i ett fåtal fall, som utpekades som resultatet av "överdrivet nit".

Den bästa historiska analogin är troligtvis det berömda fallet rörande tempelriddarna i Frankrike på 1300-talet. Ändamålet var att beröva Tempelherreorden rättsanspråket på dess stora förmögenhet så att den kunde konfiskeras av kronan. Lämpliga förhørsåtgärder tillförsäkrade att alla de anklagade bekände att de hade begått de mest fasansfulla brott i Satans tjänst.

V. Fängelselivet

Bortsett från förhören skilde sig fängelselivet i Sovjetunionen inte i nämnvärd grad från det som förekommer i andra länder. Men det hade dock vissa särdrag som en följd av utrensningens masskaraktär och den framskjutna roll den spelade i landets liv.

Fängelserna, till vilka de arresterade vanligen avlämnades på natten, hade till största delen byggts under den tsaristiska tiden. Butyrka, ett av de största fängelserna i Moskva, består bl. a. av ett torn, som alltså används och i vilket Pugatjev, som var ledare för bondeupproret under Katarina II:s tid, hölls inspärrad. I alla större städer hade s. k. inre fängelser byggts som annex till NKVD:s administrativa byggnader. Dessa hade i allmänhet uppförts nyligen och innehöll små, välhållna celler, som i regel var avsedda för högst fyra fångar. Men under utrensningen var de fyllda tio gånger om.

Alla fängelser förvaltades av NKVD, men av en annan avdelning än den som hade hand om förhören. Fångar med vilka förhör pågick hölls isolerade från dem som hade dömts, så att de förra aldrig fick veta något om de senares öden. Som enda källa för sådan information kunde de tjäna som av en eller annan anledning hade förts tillbaka från fängelser för straffångar och arbetsläger för att underkastas ytterligare förhör.

Ankomsten till fängelset åtföljdes av en otroligt noggrann kroppsvisitering. Alla papper och metallföremål inräknat bältspännen och dylikt och t. o. m. kängsnören konfiskerades, och metall- och hornknappar avlägsnades från kläderna. Varje söm liksom också alla kroppens öppningar undersöktes för att finna gömda föremål. Dessa kroppsvisiteringar och cellundersökningar upprepades med samma grundlighet i genomsnitt var fjortonde dag. Det oaktat lyckades fångar ständigt skaffa sig och framgångsrikt dölja förbjudna artiklar, särskilt nålar. Det berättades att en arresterad trollkarl i ett stort fängelse i Ukraina alltid stack en nål i rocken på den tjänsteman som ledde inspektionen.

Typiskt för de sovjetryska fängelserna är vad fångarna ironiskt omnämnde som Stalins "omsorg om den levande människan". Varje tänkbart försiktighetsmått vidtogs för att hindra dem från att begå självmord. Vi har redan omtalat att alla metallföremål var förbjudna. Vid

⁷ En av Sprenger 1487 utgiven skrift om häxväsendets teori och praktik med anvisningar för de misstänkta fällande genom förfalskade protokoll o. d.

alla trappor var nät utspända på ett sådant sätt att fångarna inte kunde kasta sig över ledstängerna. Fångarna ”rakades” med sax. Hungerstrejker av enskilda individer eller grupper fruktades i hög grad av fängelseledningen, och allt gjordes för att avbryta eller förhindra sådana. I de sällsynta fall då hungerstrejker inträffade – vi har endast varit med om individuella fall – tvångsmatades den strejkande när hans svaghet hotade att bli ödesdiger.

För dem som inte kände till de sovjetryska förhållandena och särskilt för dem som var förtrogna med livet i de tyska nazistfängelserna föreföll det oförklarligt att en regim som i andra sammanhang syntes fästa så ringa vikt vid den enskilda människans liv skulle göra sådana ivriga ansträngningar att förhindra självmord. Förklaringen var att medan Sovjetstaten betraktade varje ingripande i den enskildes liv av vederbörande NKVD-organ, såsom förhørs- och rättsskipningsavdelningarna, som tillåtligt och inte ryggade tillbaka för någonting när det gällde att uppnå sina syftemål, så hölls fängelseförvaltningen strängt ansvarig för varje fångs liv. Detta förklarade det paradoxala förhållandet att man i samma cell kunde finna fångar som led svårt av följderna av förhören och som ingen brydde sig om, och fångar som erhöll varje tänkbar medicin till bot mot hosta, förkylning eller huvudvärk.

Utmärkande för Sovjetfängelserna var också den isolering som fångarna underkastades. Fångarna delade sina celler med många andra och flyttades ofta från en cell till en annan, men åtgärder vidtogs alltid för att säkra att ingen fånge någonsin sammanträffade med en annan som han kände eller vars fall på något sätt hörde samman med hans eget. Detta möjliggjordes genom NKVD:s exakta kunskap om de sociala kretsar i vilka var och en rörde sig. Ingen fånge tilläts ens att se någon som satt inspärrad i en annan cell än hans egen. Fångarna måste gå med händerna på ryggen och ledsagades längs korridorerna av vaktare. Genom att knäppa med fingrarna eller slå med metallbeklädda delar av sina uniformer gav fångvaktarna en hörbar förvarning om att de hade en fånge med sig och undvek på det sättet att möta andra. Om emellertid ett möte inträffade, måste fången vända ansiktet mot väggen, och den största omsorg ägnades åt att förhindra honom att känna igen en annan fånge. Skärmar av trä eller metall gjorde det omöjligt att från fängelset se ned på gården eller gatan.

Under Jezjovperioden var det i de inre fängelserna inte möjligt att uppnå kontakt med granncellerna genom knackningar. Försök gjordes naturligtvis, men man kunde aldrig vara säker på att knackningarna inte var ett verk av provokatörer, och det var bäst att inte bry sig om dem. I större fängelser förekom knackningar i viss utsträckning. Det brukades mest i Butyrkafängelset år 1939 i celler med utlänningar, som hade samlats för att utvisas. Dessa erhöll särskilda privilegier i fråga om mat och behandling före utvisningen. Knackningarna grundade sig i allmänhet på det s. k. Dekabristalfabetet. Det härstammade från dem som fängslades efter kuvandet av upproret med samma namn år 1825. Alfabetet var uppställt i en kvadrat med fem horisontala och fem vertikala rader. När man skulle ange en bokstav knackade man dess nummer i den horisontala raden och sedan i den vertikala.

Nyheter från den yttre världen kunde endast inhämtas från dem som nyligen arresterats. I början av 1940 fanns det många fångar, som ännu inte visste att ett krig brutit ut. I rannsakningsfängelserna var det bara i undantagsfall tillåtet att motta brev och först efter bifall av förhørsledaren. Emellanåt fick man emellertid nyheter från andra fångar.

När en fånge överflyttades till en annan cell överöstes han alltid med frågor om vilka som tidigare varit hans cellkamrater. På det sättet var det ibland möjligt att i andra eller tredje hand få nyheter om fängelsekamrater vilkas öden man intresserade sig för. Eftersom manliga och kvinnliga fångar aldrig såg varandra, var det nästan omöjligt för fångarna att få reda på hur det gått med deras hustrur.

Fångtransporterna företogs ofta i åkdon som liknade paketbilar och ofta bar påskriften ”Bröd” eller ”Kött” för att de skulle se oskyldiga ut i befolkningens ögon. Inuti var de uppdelade i

flera bås, som ventilerades genom små hål och i vilka en person nätt och jämnt hade tillräcklig plats att stå eller sitta. I allmänhet stoppades emellertid två eller t. o. m. tre personer in i varje bås. På fängelsejargongen kallades dessa åkdon ”svarta korpar”. I vissa fängelser placerades fångar som väntade på att förhöras eller som just skulle förflyttas eller hade förflyttats till ett annat fängelse i vad som kallades ”hundgårdar”. Dessa utgjordes av små bås, i vilka fångarna kvarhölls i timmar och t. o. m. en halv dag i sträck. Att skenbart av förbiseende under flera timmar lämnas i sådana små bås tillhörde de ”kulturella” uppmjukningsmetoderna. Fångtransporterna på järnväg försiggick i speciella s. k. Stolypinvagnar. Dessa utgjordes av vanliga passagerarvagnar med gallerförsedda fönster, i vilka upp till tolv fångar reste i en kupé.

Behandlingen av fångar i de sovjetryska fängelserna varierade enormt med de olika faser som följde på revolutionen. Omedelbart efter denna fanns det en period som sammanföll med reformivern på så många andra områden och under vilken fängelserna betraktades snarare som uppfostrings- än straffanstalter. Behandlingen även av politiska fångar syns under denna tid ha varit relativt mild och civiliserad. Ordet fängelse ersattes med uttrycket ”hus för kooperativt tvångsarbete”, och ehuru man talade om ”arbetsläger”, kom uttrycket ”koncentrationsläger” i användning bland förhørsledare och fångar först efter 1933. Vi har ingen personlig erfarenhet av tiden före 1937. Under Jagoda, Jezjovs företrädare, blev behandlingen så småningom hårdare och grundades på principen att fången skulle få känna straffets stränghet i full utsträckning. De gamla uttrycken kom också åter i bruk. Dödsstraffet⁸, som tidigare officiellt betecknats som ”den strängaste åtgärden till socialt försvar”, blev nu ”det strängaste straffet”. Politiska fångar behandlades i Sovjetunionen mycket strängare än kriminella. Vi skall senare diskutera kriminalfångarnas förmånsställning. En annan olikhet i jämförelse med förhållandena i andra länder var att även bortsett från förhörsmetoderna behandlingen av fångarna var väsentligt strängare före domens avkunnande än efteråt.

I och med Jezjovs utnämning infördes nya och mycket strängare fängelsebestämmelser. Utsikten från fönstren skymdes för med hjälp av fönsterluckor så att man endast kunde se ett litet stycke av himlen. Alla spel förbjöds, särskilt schack. Det fortsatte man dock att spela i ganska stor utsträckning. Fångarna knådade sina brödbitar till schackpjäser, och det fanns ett anmärkningsvärt stort antal skickliga spelare och bland dem somliga som kunde spela blint, mot vilket ingen kunde invända något. Fångarna berövades också fullständigt tillgången till böcker, utom i de två Moskvafängelserna, Lubjanka och Butyrka. Efter Berias utnämning i mitten av år 1939 blev emellertid spel och böcker åter tillåtna. Detta betydde en stor lättnad, ty fängelsebiblioteken var i allmänhet välförsedda. De innehöll inte endast ryska klassiker, utan också översättningar från utländska språk och vetenskapliga, särskilt historiska arbeten. Under Jezjovperioden var straffet för den minsta förseelse, som t. ex. innehavet av en nål, ”arresten”. Denna var ett fängelse inom fängelset, i vilket det endast utportionerades hälften eller två tredjedelar av den inte särskilt bastanta normala matransonen. Man fråntogs varma kläder och tilläts att ligga bara under natten och då på stengolvet.

Renligheten i cellerna varierade i hög grad i de olika fängelserna, och från plats till plats. I NKVD:s s. k. inre fängelser var den i allmänhet relativt god. Cellerna i det berömda Lubjankafängelset i Moskva kunde vad renligheten beträffar tävla med vilket ryskt eller t. o. m. europeiskt hotell som helst. Det hade parkettgolv, som fångarna höll vackert polerade. I alla fängelser i Moskva och de stora städerna i landsorten fick fångarna bada var tionde dag. Tvål utdelades i tillräckliga kvantiteter. Samtidigt desinficerades kläderna.

En fullständig motsats till de inre fängelserna, särskilt till dem som fanns i Moskva, erbjöd de s. k. stora cellerna i provinsfängelserna, i synnerhet i mindre städer och byar. I dessa rådde

⁸ Det avskaffades den 26 maj 1947 men återinfördes den 1 januari 1950.

ofta förskräckliga förhållanden. I stor utsträckning berodde det på brist på rengöringsmedel och på att fångarna vanligtvis utgjordes av bönder.

Fram till 1939 var födan tillräcklig för att uppehålla livet på en fånge, men en ganska kort fängelsetid gjorde en människa utmärkt och fruktansvärt försvagad. Maten bestod av en daglig ranson på mellan 500 och 600 gram grovt svart bröd, 20 gram socker och en soppa som serverades två gånger dagligen. I allmänhet var det kålsoppa, och den innehöll knappast någon näring. I somliga fångelser fick man en matsked gröt, vanligtvis gjord på korngryn, liksom också varmt vatten eller surrogat tre gånger om dagen. De som satt i fängelse någon längre tid var alltid hungriga, och i de olika fångelserna var maten det huvudsakliga samtalsämnet.

En betydelsefull roll i fängelselivet spelade *lavotjkan* eller marketenteriet. Fångarna tilläts att – i allmänhet en gång i månaden – köpa nödvändighets- och lyxvaror i begränsade kvantiteter från marketenteriet. Den summa de gjorde av med drogs av från de pengar som var i deras ägo vid tidpunkten för arresteringen eller som skickats dem av anhöriga. Rökning i cellerna var tillåten, och man kunde köpa cigaretter. Till en början kunde också *machorka*⁹ köpas, men det förbjöds längre fram med anledning av att fångar hade försökt mörda fångvaktare efter att ha kastat *machorka* i deras ögon. Fördelningen av varor som köpts i marketenteriet var väl organiserad. I varje cell valdes en ”välgörenhetskommitté”, vars uppgift var att sörja för dem som inte hade några pengar att ge ut. Ett bidrag på mellan 10 och 20 procent av vad de köpte uttaxerades bland de mer välbärgade kamraterna.

Denna uppdelning utfördes i vanliga fall med fullständig opartiskhet, och alla fångarna i varje cell betraktades i regel som jämlikar. I detta sammanhang syns det oss dock på sin plats att berätta en liten historia som är karakteristisk för sinnesstämningen i Sovjetfångelserna. Det fanns i en cell en äldre partitjänsteman som varit medlem av centralkommittén och var en typisk, ortodox representant för partilinjén. En av hans cellkamrater var ett ytterst sällsynt fall. Denne var en uppenbart äkta spion, som tagit sig över gränsen till Polen och medgivit att han handlat på order av den polska regeringen. Den äldre partitjänstemannen ställde den frågan om en verklig fiende till Sovjetunionen borde få vara med om uppdelningen eller inte. Frågan gjordes till föremål för omröstning, och det beslöts med stor majoritet att mannen skulle ha samma andel som de övriga.

Fullständig demokrati och absolut jämlikhet var regeln bland fångarna. Varje cell valde sin *starosta*, ”celledare”, som upprätthöll ordning och disciplin, anvisade sovplatser, bilade konflikter etc. Fängelseledningen erkände till fullo denna institution i cellerna. En fånges ställning berodde på den tid han hade tillbragt i fängelse. Ju längre han hade varit där, desto större var hans prestige.

Då vi under loppet av flera års fångenskap genom egen erfarenhet eller genom förmedling av andra erhållit kännedom om ett mycket stort antal fångar och fångelser, kan vi med avsevärd säkerhet fastslå att det praktiskt taget aldrig inträffade att fångarna inte fick sina matransoner regelbundet och oavkortade.¹⁰ Med hänsyn till den enorma roll som maten spelade i fångarnas samtal, skulle vi otvivelaktigt ha hört talas om missförhållanden i detta hänseende om några hade förekommit. I teorin hade varje fånge rätt att klaga om han trodde att hans brödranson var för liten, och han var berättigad att i sin närvaro få den vägd. I praktiken inträffade detta sällan, eftersom det förekom alltför många klagomål av detta slag. De berodde på att hungriga fångar nästan alltid tror att de fått för små portioner.

⁹ En sämre sorts tobak.

¹⁰ Detta gäller rannsakningsfångelserna. Vi har ingen erfarenhet av de fångelser eller läger till vilka fångarna skickades efter domens avkunnande.

I de inre fängelserna var läkarvården ganska god med undantag av att förhörsoffren helt och hållet negligerades om inte deras skador var av sådan art att följderna kunde bli ödesdigra. Läkarna, som slets mellan omsorg om fångarnas hälsa och fruktan att blanda sig i ”förhörets förlopp”, befann sig ofta i ett svårt dilemma. På en fånge vars revben hade brutits under förhöret ställdes diagnosen att han led av ”neuralgi i revbenen”, men han erhöll trots detta den riktiga medicinska behandlingen. Dödsfall i cellerna var ytterst sällsynta. Fångar lyckades emellanåt begå självmord genom att hänga sig med hjälp av handdukar eller skära av sig pulsådern med glasskärvor, oaktat myndigheternas alla försiktighetsmått. Men det var mycket ovanligt.

Det var möjligt att få tänder utdragna, och i några fängelser kunde man t. o. m. få dem lagade. Allvarliga sjukdomsfall överfördes till fängelsesjukhuset, där komplicerade operationer ibland utfördes. Fångarnas dåliga hälsotillstånd medförde att dödsfall ganska ofta inträffade på fängelsesjukhusen. Epidemier var sällsynta, ehuru som en följd av de sanitära förhållanden som rådde i de ”stora cellerna” i de ”yttre” fängelserna i landsorten dysenteri ständigt förekom i dessa. Allmänna vaccineringar mot infektionssjukdomar, särskilt mot tyfus, ägde ofta rum.

I fråga om ohyra var förhållandena mycket skiftande. Löss var inte ovanliga i de ”stora cellerna” i landsortsstäderna och i de mindre städernas fängelser, men de var mer sällsynta än i Berlins centralfängelse vid Alexanderplatz. I nästan varje ”stor cell” fanns vägglöss, men Lubjankafängelset i Moskva och några av Kievs fängelser var fria från dem.

Enligt bestämmelserna var fångarna berättigade till en daglig promenad. Den varade vanligen omkring tio eller femton minuter och försiggick i regel på den lilla fängelsegården, som var avstängd från yttervärlden genom höga murar. Fångarna vandrade runt parvis bakom varandra under tystnad och med nedböjda huvuden som bestämmelserna föreskrev. I somliga städer stod två vakter i vardera ändan av gården med gevären osäkrade. Scenen erinrade om van Goghs berömda tavla. Till följd av alla fängelsers överbefolkning ägde promenaderna ibland rum nattetid. Skådespelet på den bländande starkt upplysta, snötäckt gården var fantastiskt och oförglömligt. En fängelsegård omgavs tidigare av träd och var planterad med blommor. I början av Jezjovperioden höggs träden ner, blommorna avlägsnades, gården täcktes med asfalt, och de omgivande murarna byggdes högre och vitlimmades.

Ett minne av en sådan promenad, som träder fram, visar på ett typiskt, nästan symboliskt sätt vilket slags människor, som föstes tillsamman i en cell. I täten gick fader Alexander, en ärkeabbot från den ortodoxa kyrkan, åtföljd av Levin, som var sekreterare i en partikommitté, medlem av partiets centralkommitté och den kommunistiska akademien och som hade avlagt akademisk examen vid De röda professorernas institut. Bakom honom vandrade Vasja, som var soldat i röda armén. Han var inte medlem av partiet, utan en f. d. arbetare i en Leningrad-fabrik. Man sade att han var anhängare till Bucharin. Bredvid honom gick Sjolok, överste i NKVD-trupperna, och släpade under plågor på sitt ben, som brutits vid ett förhör, och bakom denne den välkände ingenjören och teknikern professor Lange som var expert på jordbruksmaskiner. Langes följeslagare var Rakita, medlem av Kommunistisk ungdom och vaktmästare i en Sovjetbyrå, och så vidare raden ner. Alla dessa män, som hade den mest skiftande utbildning, olika nationalitet, härkomst och åskådning, var lika i NKVD:s ögon.

Den fruktansvärda överbefolkningen i fängelserna under Jezjovperioden var det svåraste fångarna hade att uthärda. En cell kunde hysa från åtta till tio gånger fler människor än den var avsedd för. I Moskvas fängelser var överbefolkningen lättare att bära än i landsortens. Moskvafängelserna hade träbritsar till sängplatser, madrasser utdelades och anstalter vidtogs så att fångarna kunde sova under britsarna, ett arrangemang som ironiskt kallades ”metron”. På detta sätt och genom att lägga bräder mellan britsarna – dessa sängplatser kallades flygplan

– var det möjligt att ge plats åt upp till tre man på varje kvadratmeter. Men i landsorts-fängelserna var överbefolkningen lika stor, och britsar och bräder måste tas bort för att man skulle kunna få in fler fångar. De sov i rader arrangerade som fiskben och måste ligga på ena sidan. Varje rad hade sin ledare, som bestämde när alla skulle vända sig. Det var omöjligt att ligga på en och samma sida hela tiden, och en person kunde inte vända sig utan att störa alla de övriga. Det fanns celler som var ändå mer överbefolkade. I dessa måste man sova i skift. Medan hälften sov på golvet packade som sardiner, måste de övriga stå.

Omfattningen av överbefolkningen i fängelsecellerna, antalet fängelser i varje stad, fångarnas genomsnittliga arresteringstid tills de överflyttades till ett arbetsläger, befolkningssiffror för de olika områden från vilka fångarna kom och utrensningens långvarighet, som stod i tydlig relation till graden av överbefolkning, gjorde det möjligt att företa en ganska pålitlig uppskattning från stad till stad och från distrikt till distrikt av proportionen mellan antalet arresteringar och hela folkmängden. Beräkningar av detta slag gjordes ofta av fångarna, vanligtvis med hjälp av statsjurister och NKVD-tjänstemän som inspärrats i samma cell. Dessa visade att antalet arresteringar under Jezjovperioden måste ha uppgått till mellan 5 och 10 procent av hela befolkningen. Om man antar att folkmängden i Sovjetunionen var omkring 150 miljoner, betyder det en sammanlagd summa av minst mellan 7 och 14 miljoner fångar och människor som levde förvisade i områden under NKVD:s förvaltning. Denna summa omfattar offren för tidigare utrensningar och även de kulaker som ännu år 1938 inte hade frigivits.

Vid denna uppskattning har man tagit med i beräkningen att nationella republiker som Ukraina, Armenien och andra framvisade en högre procent fångar än det egentliga Ryssland, och att städerna, framför allt storstäderna, föredde en högre procent än landsbygden. Proportionen varierade också i olika befolkningsklasser och i skilda yrkesgrupper. Arresteringarna bland intelligentian, järnvägsarbetarna, röda arméns officerare och andra grupper var proportionellt fler än genomsnittet. Det bör framhållas att det inte fanns något annat sätt att komma fram till en totalsumma än genom att göra en beräkning av detta slag och genom att stödja sig på upplysningar som inhämtats från arresterade NKVD-tjänstemän och kompletterats med uppskattningar av järnvägstjänstemän från de större stationerna. De sistnämnda tillhandahöll siffror om det genomsnittliga passagerarantalet på fångtågen som dagligen passerade deras stationer. Beräkningar som grundades på sådana siffror ledde i stort sett till samma resultat.

I detta sammanhang förefaller det värt att omnämna ett annat intressant faktum beträffande de totala befolkningssiffrorna för Sovjetunionen. I början av år 1936 fattade Högsta sovjet beslut om en allmän folkräkning, som genomfördes med stor grundlighet till ackompanjemang av en stor propagandakampanj. De som befann sig i fängelser och arbetsläger medräknades naturligtvis, men resultatet av denna folkräkning offentliggjordes aldrig. Totalsumman för hela landet var emellertid känd inom NKVD:s murar och sades ha varit 147 miljoner. Denna siffra betyder att Sovjetunionens befolkning inte ökade under de tio åren från 1926 till 1936, d. v. s. att födelsetalet under denna period endast uppvägde dödligheten från 1933 års hungersnöd, likvideringen av kulakerna och dödsfallen bland deporterade. Det förklarades officiellt att folkräkningen var ogiltig, emedan sabotörer och kriminella individer hade deltagit i den. 1939 ägde en annan folkräkning rum, vars resultat publicerades. Enligt denna utgjorde hela befolkningen 168 miljoner.

När fångarna inte talade om maten, talade de om sitt liv före arresteringen. Det närmast viktigaste samtalsämnet var förhörsmetoderna och utvecklingen av individuella fall. Nära nog alla talade fritt och oreserverat om sitt fall och förloppet av sitt förhör. Endast arresterade NKVD-tjänstemän var reserverade och förblev i bister tystnad. Ovissheten om ens öde och den eviga frågan ”Varför?”, som plågade alla ledde naturligtvis till depression. Det fanns dock distraktionsmoment. På något sätt förflöt livet, och det skrattades faktiskt en hel del i cellerna.

Det är mycket svårt att så här efteråt förstå vad som framkallade skratten. En gång var orsaken en sjöman från Dnjepr. Det var en man med väldiga kroppskrafter och järnnerver, som länge hade bjudit motstånd vid förhören, inte så mycket till följd av moralisk beslutsamhet eller kärlek till sanningen som av brist på fantasi. En dag utropade han plötsligt: ”Jag har ändå glömt en.” Han förklarade att han hade haft för avsikt att ange alla anställda vid den ångfartygsexpedition för vilken han arbetade, och han hade rabblat upp deras namn i den ordning de satt på kontoret. Dess värre hade han glömt den stenograf som hade sin plats bakom en eldskärm. Men han skulle gottgöra saken samma morgon. Den munterhet som en sådan händelse framkallade är svår att fatta. Man kan inte lära känna en människa bättre än genom det sätt på vilket hon betar sig i ett fängelse. I dessa knyts starkare vänskapsband, men människor blir också dödsfiender.

I många celler, särskilt där ”celledaren” var en human och betydande personlighet, vilket ofta var fallet, förekom det ofta allvarliga diskussioner. Föreläsningar, t. o. m. hela kurser, hölls i de mest varierande ämnen som t. ex. litteratur, historia, krigshistoria, naturvetenskap och maskinlära. Eftersom många nationaliteter var representerade bland fångarna kunde man bedriva jämförande språkstudier. Det inträffade t. o. m. att den intellektuella verksamheten i ett fängelse resulterade i publicering av ett originalarbete i matematik efter frigivningen. Det bör ihågkommas att detta arbete måste utföras utan papper eller penna med användning av de mest primitiva hjälpmedel, varvid t. ex. en platt tvålbit fick tjäna som skrivplån. Denna bok kom till stånd under månadslånga diskussioner mellan två män i en NKVD-cell.

Det förekom även en hel del konstnärlig verksamhet. Bristen på böcker gjorde att berättarkonsten utvecklades till en höjdpunkt som endast kan ha uppnåtts på den tiden när läskunnigheten var sällsynt. Det var under sådana förhållanden eposet föddes. I våra celler återgavs många historier och berättelser ur världslitteraturen, som vi aldrig hade läst, men senare läste efter vår befrielse. Och vi kan säga att cellversionen, ehuru den innehöll saker som inte fanns i originalet, ibland hade den största konstnärliga effekten på oss. Men utdrag ur litterära mästerverk var inte det enda som bjöds oss. Vi fick också lyssna till originalberättelser, och vi mötte några mästare i improvisationens konst.

Fängelselivet, som bryter ner vissa människor, utvecklar hos andra oväntad koncentrationsförmåga och produktivitet. Det fanns också experter i bildande konst som gjorde briljanta porträtt, masker och andra saker av knådat bröd. Dessa var ibland otroligt effektfulla. Det måste erkännas att hungern ibland besegrade konstnären, som efter avslutat arbete åt upp sitt mästerverk.

Fängelseledningen betraktade all denna verksamhet med en viss tolerans, i vissa fall t. o. m. med välvilja. Man hade i allmänhet det intrycket att NKVD-personalen i den mån den inte var invecklad i förhørsprocessen och i den mån bestämmelserna åtlyddes undvek onödig stränghet och faktiskt visade en viss välvilja gentemot fångarna, som tilltog allt eftersom slutet på Jezjovperioden närmade sig. Det enorma antalet ”folkfiender”, legendernas och bekenntsens uppenbara överklighet erkändes slutligen så allmänt att de inte längre togs på allvar, inte ens av NKVD-tjänstemännen själva.

Dessutom fanns det många tjänstemän av alla grader från enkla fångvaktare till fängelseguvernörer och däribland även förhørsledare som åter och åter igen trotsade bestämmelserna och riskerade sin egen frihet för att finna möjligheter att göra fångarnas liv lättare. Det kunde ske genom att i hemlighet ge dem mat och cigaretter eller t. o. m. bara genom att säga dem ett tröstande eller uppmuntrande ord.

De som kände till ohyggligheterna i nazisternas fängelser och koncentrationsläger eller själva hade erfarit dem måste medge att det i de ryska fängelserna inte förekom några exempel på den godtyckliga grymhet och systematiska sadism som var så karakteristiska för de nazistiska

metoderna. Ett avsevärt antal politiska emigranter, som överlämnades till Gestapo efter avslutandet av Hitler-Stalinpakten, hade rikliga tillfällen att jämföra de två systemen.

I det ryska språket finns ett ord *izdevatelstvo*, som betyder förakt för svaga och hjälplösa. Om man bortser från dess förhörsmetoder visade NKVD inte något sådant förakt trots all sin hårdhet, med undantag av vissa individuella fall som inte var typiska för systemet. I själva verket var det så att om en upprörd fånge anklagade en tjänsteman för ett dylikt beteende kände sig denne djupt förorättad och försökte genast urskulda sig.

Även när överbefolkningen av fängelserna var som värst fanns det speciella celler för privilegierade personer i de inre fängelserna, vilka inte alls var överbefolkade. I begynnelsen av år 1939 började cellerna så småningom att tömmas, och i slutet av det året hade fång-antalet, ehuru det alltjämt var större än normalt, märkbart minskat. Arresteringsvägen var på tillbakagång. Arresteringar ägde naturligtvis alltjämt rum, men inte så ofta, och många fångar som befann sig i förhørsstadiet frigavs. Bland dem som arresterades efter den tysk-ryska nonaggressionspakten förekom personer som hade fällt fientliga anmärkningar om den tyska nazismen och som sålunda gjort sig skyldiga till kritik av överenskommelsen.

Förhørsperiodens varaktighet varierade oerhört från fall till fall. I fråga om flertalet fångar, kolchosbönder, vanliga arbetare o. s. v. varade den inte länge. Men när det gällde intellektuella och bildade människor kunde den ofta räcka en avsevärd tid från flera månader till två och ett halvt år. I genomsnitt tog förhören fyra å fem månader.

Domar kunde avkunnas av domstolar och dömande organ av de mest varierande slag. Det allra största antalet fångar dömdes i sin frånvaro av en NKVD-kommitté med dömande myndighet, antingen av den s. k. troika, d. v. s. en kommitté på tre personer, som sammanträdde i landsortsstäderna, eller av ett ”speciellt NKVD-råd” i Moskva. Relativt få fall handlades av en domstol i den anklagades närvaro. En sådan domstol var Högsta domstolens militära nämnd, som antingen sammanträdde i Moskva eller höll särskilda ”ting” i de större städerna. Mycket få fall handlades av de ordinarie, regionala domstolarna. I krigsrätterna förekom varken åklagare eller försvarsadvokat, och vittnen hördes inte. Utslagen fälldes summariskt efter en hastig genomläsning av anklagelseakten och ett slutord av den anklagade. I de regionala domstolarna förekom åklagare och försvarsadvokater endast i sällsynta fall. I och med Jezjovperiodens slut och Berias utnämning blev utslag av NKVD-kommittéer i den anklagades frånvaro ovanligare. Det sades i fängelserna att detta system helt och hållet hade avskaffats, men vi vet att det tillämpades ännu år 1940.

Frikännanden inträffade, men var ytterst sällsynta. Domens stränghet berodde mindre på falllets detaljer och den anklagades bekännelse än på vem han var, hans sociala ställning och NKVD:s outgrundliga motiv. Den viktigaste rollen spelade den tidpunkt vid vilken utslaget råkade avkunnas. Det föreföll inte ligga någon enkel ledande princip till grund för domarna. Ingen särskild vikt fästes därför vid straffets längd, inte ens av den anklagade.

När Jezjovperioden befann sig på sin höjdpunkt var domar på mindre än fem års tvångsarbete mycket sällsynta. I allmänhet lydde de på åtta eller tio års tvångsarbete, men domar på tjugo-fem års tvångsarbete eller fängelse var inte ovanliga. Dödsdomar sades förekomma ofta, men vårt intryck är att de inte översteg 10 procent. Man sade att äldre officerare, partiämbetsmän i hög ställning och NKVD-tjänstemän i regel fick dödsstraff. Men det var omöjligt att uppskatta hur många dödsdomar som verkställdes, ty de enda nyheterna från dödscellerna kom från fångar som fått uppskov, på något sätt kom tillbaka till rannsakningsfängelserna eller frigavs. Sådana fall inträffade särskilt mot slutet av Jezjovperioden. När en fånge togs från dödscellerna visste inte ens hans kamrater om han skulle föras till avrättning eller frigivas.

Dömda fångar skickades aldrig tillbaka till sina gamla celler, så att deras öden och förhållanden i de läger till vilka de sändes förblev okända för dem som lämnades kvar. De enda upplysningarna om lägren kom från personer som hade förts tillbaka för ytterligare förhör eller till följd av en ny anklagelse.

Då vi båda tillbringade hela vår tid i ett rannsakningsfängelse, kan vi inte av personlig erfarenhet tala om förflyttningen till och förhållandena i arbetslägren. Vi samlade dock tillräckligt med upplysningar härom för att i korthet kunna skildra denna sida av livet i Sovjetunionen, särskilt som den ene av oss, innan han överlämnades till Gestapo, satt flera månader i celler huvudsakligen befolkade av utlänningar som skulle utlämnas och av vilka de flesta hade tillbringat någon tid i arbetsläger och straffängelser.

Efter domstolsutslaget fick fångarna i allmänhet tillbringa några veckor eller månader i s. k. transitoceller i landsortsstädernas fängelser. Där inväntade de överflyttningen till koncentrationslägren. De reste vanligen i avdelningar, som omfattade mellan 1 000 och 2 000 fångar. Enligt dem som varit med var dessa resor fångarnas svåraste erfarenhet. De varade ofta flera månader, och många beskrev resorna som värre än livet i själva lägren. Fångarna reste i godsvagnar, som under vintern var praktiskt taget ouppvärmda. Under sommaren var hettan ofta outhärdlig, och den försvårades av att tågen var så fruktansvärt överfyllda. Sammanbrott i organisationen, bristen på föda och dricksvatten och otillfredsställande sanitära förhållanden sades ha resulterat i ett ansevärt antal dödsfall. Fångarna fördes närmast till ett transitoläger, varifrån de skickades till olika håll. Från och med sin avresa lydde de under den s. k. Gulag, statens lägerförvaltning, en enorm organisation inom NKVD. I världens historia har det sannolikt aldrig funnits någon organisation som kunnat tävla med den i fråga om antalet människor för vilka den bar ansvaret.

Under resan och i transitolägren gjorde de politiska fångarna den första bekantskapen med kriminella fångar. Dessa spelade en huvudroll i arbetslägrens organisation, ehuru de utgjorde en liten minoritet i jämförelse med de politiska fångarna. De åtnjöt särskilda förmåner. De räknades inte som "folkets fiender" och betraktade de politiska fångarna med förakt. De uttogs till uppsyningsmän och förmän, fördelade arbetet och besatte nästan alla poster som hade betydelse för fångarnas dagliga liv. De politiska fångarnas första erfarenhet var nästan utan undantag att plundras på alla sina ägodelar, såsom t. ex. varma kläder och felfria fotbeklädnader, antingen under resan eller i transitolägreten eller om inte förr så vid ankomsten till koncentrationslägreten. Brottslingarna drog lott om bytet och fördelade det sinsemellan. Dessa plundringar försiggick fullständigt öppet under eskortens ögon, som bibehöll en strikt neutral hållning.

Gulag hyrde ut arbetskraft som den förfogade över till Sovjetföretag. Nästan varje stor fabrik och stort företag i landet hade fångavdelningar som arbetade åt sig. Många industriföretag, särskilt i Sibirien och andra avlägsna trakter, kunde inte klara sig utan fångarna. Gulag hade därför utvecklat sig till en organisation för uthyrning av tvångsarbetare. Hela industrier i Sovjetunionen drevs nästan uteslutande med tvångsarbetare som Gulag tillhandahöll. Bland dessa märktes den väldiga sågverksindustrin i norr och i Sibirien, guldgruvorna i Fjärran Östern och kol- och metallgruvor i avlägset liggande områden, i synnerhet Karagandas kolgruvor i Kazakstan. Byggandet av viktiga lands- och järnvägar och kanaler företogs också av Gulag. Så tidigt som år 1934 kom hela produktionen av uran och radium och de tillhörande industrierna under Gulag. Det administrerade områden i Sovjetunionen, som var lika stora som Europa. Främst bland dessa var Komirepubliken, som bildar den nordligaste delen av europeiska Ryssland, Karagandas kolområde och hela norra och nordöstra Asien, inräknat Lenas och Kolymas flodområden. Guldproduktionen i den sistnämnda floden säges vara den näst största i världen.

Gulag hade till sitt förfogande ett oerhört stort antal högt kvalificerade specialister på alla områden. Nära nog alla dessa hade under loppet av förhören utlovats att de skulle få tillfälle att arbeta i sitt eget fack, men bortsett från läkarna, som i allmänhet användes som medicinska tjänstemän i lägren, inträffade detta vanligen ej. I de flesta fall, som vi kunde kontrollera, måste ingenjörer, universitetsprofessorer, konstnärer, lärare och präster utföra kroppsarbete som alla andra. Till följd av ovanan vid detta slags arbete och de hänsynslösa metoder för vilka de var utsatta från kriminalfångarnas sida måste de utstå svårare lidanden än andra fångar.

Gulag hade sina egna konstruktions- och ingenjörsavdelningar, i vilka ett fåtal kvalificerade tekniker sattes att arbeta i sina egna fack. De utarbetade planer och projekt i fullständig isolering utan någon särskild ersättning. Vi själva känner bara till ett enda sådant fall. Det gällde en ingenjör som hade arresterats emedan hans fader, en världsberömd kemist, hade emigrerat. Han sysselsattes i en konstruktionsavdelning av detta slag i Leningrad. NKVD antogs även driva en hel serie med fullt utrustade vetenskapliga institutioner, i vilka fångar sades arbeta. Men bortsett från ett erbjudande om ledarskap för ett sådant institut som gjordes en av oss av en äldre NKVD-tjänsteman och troligtvis inte var avsett att tas på allvar, känner vi inte till något konkret om dessa.

Den enorma storleken av Gulags arbetskraft – vi påminner om vår beräkning att den år 1938 uppgick till 14 miljoner man – och den väldiga roll som denna organisation spelade i sovjetiskt liv genom att kontrollera hela industrier och territorier, har resulterat i att den blivit en fundamental faktor i den sovjetiska statshushållningen. Före kriget kontrollerades en inte oväsentlig del av världens timmerproduktion av Gulag. Dess betydelse var inte planerad eller avsedd. Men Gulags tvångsarbetare spelar en så viktig roll i Sovjetunionens ekonomiska liv att det är svårt att förstå hur de skulle kunna undvaras. En upplösning av organisationen och ett plötsligt frigivande av dess arbetare skulle skaka hela den sovjetiska ekonomiska byggnaden. Resultatet skulle bli en oerhörd ökning av tillgången på kvalificerade arbetare, och det skulle bli nödvändigt att fullständigt omorganisera hela industrier och territorier inom Sovjetunionen.

I arbetslägren liksom överallt annars i Sovjetunionen uppställdes för alla arbeten s. k. normer d. v. s. att en bestämd arbetsmängd måste utföras av varje enskild arbetare eller ibland grupper av arbetare för att fullgöra dagsprestationen. De som vägrade att arbeta eller var fysiskt oförmögna att uträtta något erhöll så små matransoner att det praktiskt taget var likvärdigt med att dömas till döden genom svält. Det var utomordentligt svårt att uppfylla normerna, även för dem som var vana vid hårt kroppsarbete. Ransonerna för dem som överskred normen motsvarade i stort sett vad en kroppsarbetare med tungt arbete behöver: ett kilo bröd, fisksoppa två gånger om dagen och emellanåt litet torkad fisk, socker etc. Mycket få kom att tillhöra denna kategori. Den bestod huvudsakligen av kriminalfångar, som anförtrotts uppgiften att tillse att normerna uppfylldes. För dem som endast nått och jämnt uppfyllde normen bestod dagsransonen av 500-600 gram bröd och ett enda varmt mål mat av åtskilligt sämre kvalitet. De flesta fångar tillhörde denna kategori. De som inte lyckades uppfylla normen erhöll 300 gram bröd och ett varmt mål, som var kvantitativt mindre och kvalitativt sämre. Denna kategori omfattade många intellektuella, som på grund av ovana vid kroppsarbete inte var i stånd att uppfylla normen.

Enligt samstämmiga rapporter berodde åtskilligt på om man stod på god fot med kriminalfångarna. Några som lyckades ta dem på rätt sätt fick en mindre svåruthärdlig tillvaro genom att säkra sig kontorsarbete eller annat lätt arbete. Vi sammanträffade t. ex. med sonen till Ernst Torgler, kommunistledaren i den tyska riksdagen. Pojken presenterades när han var tretton år för allmänheten i London och Paris vid protestmöten mot rättegången om riksdagshusbranden, i vilken hans fader var en av de huvudanklagade. Den unge Torgler fann till slut

en fristad i Sovjetunionen. Efter att ha dömts till långvarigt tvångsarbete som tysk spion anpassade han sig så väl efter sina kriminella kamraters brutala vanor att han skaffade sig själv det ”behagliga” arbetet att avlägsna liken efter dem som dött i lägret. Dessa gjorde man sig av med på ett lättvindigt sätt. Lägret låg långt norrut i den bergiga Komirepubliken nära en flod, som var tillfrusen större delen av året. Kropparna stälptes helt enkelt över i en särskilt konstruerad isränna. De gled ner till den frusna floden, där de låg kvar tills vårfloden kom och sköljde bort dem. Efter avslutandet av den tysk-ryska pakten överlämnades Torgler till Gestapo och placerades i en särskild bataljon för politiskt misstänkta, med vilken han dödades på slagfältet.

Dödligheten i lägren var enligt alla beräkningar mycket hög, vilket kunde väntas med tanke på de hårda villkoren. Organisationen var bristfällig, och mattillförseln var inte alltid regelbunden. Nästan alla som återvände från lägren visade tecken på att ha haft svår skörbjugg. Det skulle inte vara oriktigt att påstå att på två å tre år minskades en fångavdelning med hälften genom dödsfall.

Alla var ense om att praktiskt taget inga frigivningar från lägren förekom under Jezjovperioden från 1937 till 1939. De som hade fullgjort sitt straff erhöll helt enkelt en tilläggsdom på fem år eller skickades tillbaka till sin hemstads rannsakningsfängelse, där de ånyo förhördes och erkände nya brott, för vilka de dömdes till vidare tvångsarbete. När betydelsefulla arbeten såsom kanalerna vid Vita havet och mellan Moskva och Volga hade fullbordats frigavs i förtid tusentals eller tiotusentals fångar, och somliga av dem dekoreras och deras insatser prisades i tidningarna. Det var emellertid nästan uteslutande kriminalfångar som blev föremål för sådana amnestier och erkännanden.

Före Jezjovperioden var det brukligt att de fångar, även bland de politiska, som uppfyllde sina normer efterskänktes en del av sitt straff. Varje år, under vilket normerna uppfylldes, räknades som två eller t. o. m. tre år. Resultatet var att ett jämförelsevis stort antal fångar frigavs i förtid. Under Jezjovperioden upphörde denna praxis fullständigt. Efter Berias utnämning, när arresteringsvägen började avta, frigavs dock många fångar från arbetslägren helt oberoende av straffens längd. Vi känner till ett stort antal forskare och vetenskapsmän som frigavs under denna period. Några av dem återfick sina gamla platser.

Vår kunskap om straffängelserna har vi också skaffat oss på indirekta vägar. Behandlingen av fångarna sades vara något bättre i dessa än i rannsakningsfängelserna efter en fånges bekännelse. De politiska fångarna koncentrerades till några större landsortsfängelser, de s. k. politisolatorerna. En av de viktigaste av dessa var ett tidigare kloster på Solovkyön i Vita havet. Ett envist rykte som cirkulerade bland fångarna förefaller värt att omnämna. Det gick ut på att s. k. numrerade fångar hölls inspärrade i Solovkyfängelset och andra ”politisolatorer”. Man sade att fångarna där endast hade haft ett nummer och att deras namn var okända t. o. m. för fängelseguvernören. Det gick ihärdiga rykten om att bland dessa fanns många politiska personligheter som officiellt dömts till döden, och många vilkas namn hade intagit en framskjuten plats under uppvisningsrättegångarna och vilkas avrättning officiellt tillkännagivits. Vi har erhållit en förstahandsupplysning om att en person, medan han höll på att övertalas att avlägga en bekännelse, konfronterades med en bekant, vars avrättning hade kungjorts. Vi kan inte ytterligare uttala oss om sanningshalten i ryktena om de numrerade fångarna.

Fram till Jezjovperioden spelade den s. k. frivilliga bostadsförflyttningen en viss roll i systemet vid sidan av fängelser och koncentrationsläger. I synnerhet bönder blev föremål för denna i samband med likvideringen av kulakerna, som ofta deporterades med sina familjer. Under Jezjovperioden blev denna jämförelsevis milda form av bestraffning, som innebar att människor anvisades hem och arbete i en avlägsen trakt, sällsyntare. Men som tidigare

omnämnts blev hustrurna till arresterade män ofta utsatta för den ”frivilliga bostadsförflyttningen”.

Termen ”frivillig bostadsförflyttning” omfattade även förflyttning av hela befolkningar. Sådana ägde rum av politiska och strategiska orsaker. Några av dessa massdeportationer skall beröras senare.

Varje fånge meddelades i samband med domens avkunnande om han hade rättighet eller ej att korrespondera med sina anhöriga. De som dömdes till tvångsarbete erhöll ofta denna förmån, och man kunde då sända dem paket och brev, ehuru av allt att döma dessa sällan kom fram.

Vad som i det föregående har sagts om förhållandena i rannsakningsfängelserna ägde också i stort sett sin tillämpning på straff-fängelserna och arbetslägren. Överbefolkningen i de sist-nämnda var aldrig så stor som i rannsakningsfängelserna under den period då arresteringarnas antal nådde sin höjdpunkt. I motsats till de nazistiska koncentrationslägren, där misshandel och tortyr av fångarna var något noga överlagt, saknades i de sovjetryska lägren de ”emotionella” elementen fullständigt. Förhållandena var utomordentligt dåliga och ofta nästan outhärdliga, men detta var en följd av levnadsvillkoren i det område där lägren låg och berodde inte på någon medveten avsikt att förorsaka fångarna lidanden. Missförhållandena var i allmänhet en följd av bristfällig organisation och oreda. Våra rapportörer var överens om att fångarnas värsta lidanden tillfogades dem oavsiktligt.

Flera tusen fångar fördes t. ex. till en plats på den sibiriska tundran för att utföra ett visst arbete, men när de anlände hade inga som helst föranstaltningar vidtagits, och det fanns inte ens material eller verktyg till att bygga baracker. Ibland upphörde mattillförseln, eller hela läger kunde lämnas utan vitlök under månader i sträck. Följden var att mord kunde begås för en bit vitlöks skull. I hela det sovjetryska fängelsesystemet, inräknat rannsakningsfängelserna, var vitlöken med sin vitaminhalt det enda profylaktiska medlet mot skörbjugg. Förhållandena i de sovjetryska lägren må i många avseenden ha varit lika hårda som de som rådde i de nazistiska lägren, men ändå var de av helt annat slag. Att massutrota fångar, att göra dem till föremål för experiment, att ge dem dödliga injektioner eller tvinga dem att utföra uppenbart onyttiga arbeten för att förödmjuka dem var för Sovjetregimen fullkomligt främmande. Den sovjetryska hårdheten var rationell, inte emotionell. Förhållandena i lägren vid denna tid dikterades till väsentlig del av knapphet och oreda.

VI. Fångarna

Som vi redan har nämnt var det mycket svårt att säga vad som utgjorde det verkliga kriteriet för arresteringarna, varför vissa kategorier av människor var nästan säkra på att bli arresterade, vilka som befann sig i särskild fara och varför. Frågan om varför åtskilliga personer inte arresterades ehuru de tillhörde dessa ”säkra” kategorier, var ännu mer förbryllande. En hög officer i röda armén som hade rört sig i de högsta partikretsar berättade för oss att Zjemtjuzjina, förutvarande folkkommissarie och tidigare gift med Molotov, en gång på en mottagning hälsat honom glatt med orden: ”Åh, Sasja, vad betyder detta, varför har inte du arresterats ännu?” Han arresterades naturligtvis några dagar senare.

I fängelserna fann man professorer sida vid sida med illitterata bönder, och höga partifunktionärer delande cell med tidigare tsaristiska ämbetsmän. Där påträffade man människor av de mest skilda bildningsgrader, sysselsättningar och nationaliteter.

Antalet manliga fångar var långt större än antalet kvinnliga. Proportionen var svår att uppskatta, men den torde ha varit 5:I. De flesta fångar tycktes vara mellan trettio och femtiofem år gamla, men vi träffade också femtonåriga bondpojkar och den nittioårige, förutvarande

tsaristiske generalen Patoski, som hade blivit intendent för ett museum. Han erkände att han hade rekryterats för spionage av hertigen av Parma.

En möjlig grundval för klassificering av fångarna kunde ha varit deras inställning till Sovjetregimen i allmänhet och den ortodoxa partilinjen, som vid denna tidpunkt representerades av NKVD:s Jezjovpolitik, i synnerhet. Men bland dessa fanns hela skalan av politiska nyanser representerad alltifrån förbittrade fiender till varje slag av socialism fram till dem som till och med efter sin arrestering förblev fullständigt lojala mot partilinjen.

I viss mån var NKVD-cellerna en mikrokosm som i förminskad skala återspeglade alla förhärskande tendenser i Sovjetunionen. Bland fångarna fanns otvivelaktigt många motståndare till Sovjetregimen, till socialismen i allmänhet och Sovjetkommunismen i synnerhet. Förutvarande ämbetsmän från den tsaristiska tiden och förutvarande stora och små jordägare var naturligtvis fientligt inställda till regimen, och hela Sovjetideologin avvisades i regel av den äldre generationen bland bönder och småborgare. Eftersom förhållandet att tillhöra någon av dessa grupper i sig självt utgjorde ett av de ”objektiva kännetecken” som framkallade arrestering, även om inte någon anti-sovjetisk aktivitet kunde påvisas, var antalet motståndare till regimen relativt större i NKVD-fängelserna än bland befolkningen i dess helhet. Inte desto mindre utgjorde de en jämförelsevis liten del av fångarna. Därtill kom att fångarna kunde uttala sig med ojämförligt mycket större frihet än några andra i Sovjetunionen. Det fanns visserligen fångar, som för att förbättra sin ställning eller under påtryckning av förhørsledarna brukade ange sina cellkamrater för anti-sovjetiska uttalanden, och det var inte ovanligt att fångar ställdes till räkenskap härför, men i stort sett hade fångarna den känslan att de hade föga mer att förlora, och de gav därför uttryck åt sina åsikter med en öppenhet som inte förekom någon annanstans i Sovjetunionen. Man kan påstå att det utan en långvarig vistelse i NKVD:s celler är omöjligt att komma underfund med vad det sovjetryska folket verkligen känner och tycker.

En fångs politiska inställning berodde i hög grad på vilken generation han tillhörde. Den äldre generationen, som hade erfarenhet av den tsaristiska regimen och som genomlevt revolutionen, inbördeskriget och NEP-perioden, reagerade annorlunda och kände på ett helt annat sätt än den yngre generationen, som växt upp under Sovjetregimen. Bortsett från dem som hade tillfogats direkt skada av revolutionen och dess konsekvenser kunde man särskilt bland enkla människor spåra en djupt rotad aversion mot kommunismen, grundad på moraliska skäl. Våldsamheten i dess metoder och den uppenbara godtyckligheten i dess åtgärder, i synnerhet under åren för kollektiviseringen och likvideringen av kulakerna, hade grundlagt en oförsonlig fientlighet, som – det är sant – kombinerades med en fullständig resignation. Tanken att engagera sig i någon form av politisk aktivitet var fullkomligt främmande för dessa människor. De hade inga politiska syftemål. De bekymrade sig endast om sina familjer och sig själva. Deras enda strävan var att finna ett hörn i Sovjetunionen där de var så skyddade som möjligt för regimen och dess stränghet. I de fångars samtal som tillhörde den äldre generationen oberoende av om de var arbetare, bönder eller intellektuella, spelade den ”gamla goda tiden” före revolutionen den största rollen.

En djupt känd opposition mot regimen från den äldre generationens sida förefanns också bland de klasser som hade dragit fördel av revolutionen och faktiskt genomfört den, d. v. s. bland de arbetare, soldater och matroser som var bolsjevismens förtrupp och oktoberrevolutionens verkliga försvarare.

De hade i första hand desillusionerats av de sociala förändringarna under 1930-talet. De klyvningar av samhället som dessa förändringar medförde var inte mindre djupgående än de som utmärkte den tsaristiska tiden. Regimens nya politik, ”striden mot likställigheten” föreföll dessa människor vara ett förräderi mot revolutionens verkliga syftemål. Pånyttfödelsen av

nationalismen, återinförandet av reaktionär livsföring och av officersgrader i armén, inte minst det fullständiga upphävandet av arbetarnas inflytande och kontroll i fabrikena, vilket skedde under slagordet ”förbättring av arbetardisciplinen”, och slutligen det totala undertryckandet av varje verklig demokrati inom partiet och fackföreningarna kom dessa tidigare revolutionära arbetare att avsvärja sin tro på kommunismen eller åtminstone den officiella partilinjens. Deras desillusion kom till uttryck i den fråga de öppet ställde: ”Var det detta vi kämpade för?”

Men det var likvideringen av kulakerna och hungersnöden 1933 som var de främsta orsakerna till inte endast böndernas utan även arbetarnas desillusion. Det hade förekommit en hungersnöd 1921, som var resultatet av det kaos som orsakades av inbördeskriget liksom av det årets svåra torka och dåliga skörd. Men ändå var den allmänna reaktionen inför 1933 års hungersnöd av ett helt annat slag. Hungersnöden 1921 ansågs ha naturliga orsaker och betraktades som följden av omständigheter utanför mänsklig kontroll. Men hungersnöden 1933 orsakades uteslutande av regimens administrativa åtgärder, tvångsinsamlingen av föregående års skörd, det oriktiga odlingssättet av jorden och fördrivandet av en stor del av bondeklassen under slagordet ”likvidering av kulakerna”. Det faktum att en stor del av städernas arbetarklass härstammade från landsbygden, att nästan varje arbetare alltså hade anhöriga på landet och visste vad som skedde med dem, ehuru hungersnöden officiellt hemlighölls, framkallade hos arbetarna en varaktig indignation, ehuru följande år medförde en förbättring av situationen.

Den äldre generationen blickade tillbaka på det förgångna, som sett ur perspektivet av den rådande situationen och genom fängelsegallren kanske föreföll lyckosammare än det i verkligheten hade varit, men den yngre generationen hade växt upp i Sovjetförhållanden och kände inte till någonting annat. Den betraktade revolutionen som något självfallet och accepterade Sovjetstatens struktur som något självklart. Dess kritik riktades inte mot Sovjetstaten eller kommunismen utan mot stalinismen och den gällande partilinjens. Den yngre generationens fullständiga acceptering av Sovjetstaten betydde inte att den var politiskt okritisk och att den inte visste någonting om förhållandena utanför Sovjetunionen. En av följderna av revolutionen var otvivelaktigt att den stora massan av det ryska folket rycktes upp ur sin politiska försoffning och började reflektera. De sociala förhållandena togs inte som något självfallet, och massorna hade blivit mera politiskt mogna.

Järnridån mellan Sovjetunionen och världen utanför dess gränser var inte alls så ogenomtränglig från den ryska sidan som den var västerifrån. Den intellektuellt vakne Sovjetmedborgaren visste – även om han tillhörde den yngre generationen – långt mer om levnadsvillkoren utomlands än genomsnittsutlänningen visste om förhållandena i Sovjetunionen. Detta var desto mer anmärkningsvärt som de sistnämnda kunde skildras fritt i utlandet, medan Sovjetbefolkningen för att skaffa sig kunskap om främmande länder måste begränsa sig till mycket få informationskällor, såsom översättningar av gammal och modern utländsk litteratur, som hade en utomordentligt stor spridning, och bekantskap med utlänningar och människor som hade varit utomlands.

Nyhetsglimtar i radion och notiser kringströdda i tidningar och tidskrifter försåg den intresserade läsaren, som var van att läsa mellan raderna, med en inte föraktlig kunskap om vad som försiggick utomlands. Kunskapstörsten stimulerades av ett passionerat intresse för allt utländskt. Detta gällde i synnerhet ungdomen. Men den hade sin främsta grund i den automatiska skepticism med vilken officiella nyheter så småningom mottages i en totalitär stat. Den artificiella isoleringen föranleder den unga generationen att ofta överskatta främmande länder, och Sovjetregeringen ser sig ständigt tvingad att bekämpa detta. 1947 satte man i gång med en dylik propagandakampanj med syfte att framvisa den ryska civilisationens överlägsenhet framför andra länders. Detta antydde existensen av en stark tendens att tro motsatsen.

Ehuru den unga generationen på det hela taget gillade Sovjetstatens struktur, kritiserade den häftigt regeringens åtgärder och särskilt statens och partiets autoritära kontroll. Den inställning som ungdomen – särskilt medlemmarna av Komsomol, den kommunistiska ungdomsorganisationen – intog gentemot Stalin kontrasterade på ett betecknande sätt mot den position som Lenin åtnjöt som revolutionens ledare. Den stora massan av folket hyste för Lenin en varm känsla av kärlek och respekt. Känslorna för Stalin, även när det gällde hans trognaste anhängare, var aldrig av det slaget. I bästa fall var det fråga om en känsla av högaktning, som kombinerades med en rationellt grundad uppskattning av behovet av disciplin och auktoritet.

Man påstår ofta att ledarkulten i Sovjetunionen, såsom den kommer till uttryck i de otaliga, obligatoriska porträtten och bysterna av Stalin och andra ledare, har sin förklaring i den ryska nationalkaraktären och förefaller egendomlig och löjlig endast för västeuropéerna. Så är ingalunda fallet. Ledarkulten ter sig lika onaturlig i Ryssland som annorstädes. Den är avgjort konstlad och har klart karaktären av att vara påtvingad uppifrån. Den betraktades som löjlig av de unga kommunisterna själva och ursäktades endast med dess påstådda propagandaeffekt på de ”omogna massorna”.

Sovjetungdomen läser revolutionens klassiker, Marx, Engels och Lenin, likaväl som de fina verken från tiden före och närmast efter revolutionen av författare som Herzen, Nekrasov, Tjernysjevskij, Saltykov, Tolstoj, Gorki, Majakovskij, Blok o. s. v. Den litteraturen kan inte undanhållas ungdomen, då den utgör den officiella grundvalen för Sovjetideologin. Genom att studera den får ungdomen tillfälle att anställa jämförelser mellan den sovjetryska verkligheten och revolutionens ideal. Den är också en outtömlig källa till opposition mot regimen.

Kritiken från både den unga och den äldre generationens sida riktade sig främst mot likvideringen av kulakerna och förkastandet av revolutionens ideal. Andra föremål för kritiken var regimen's oupphörliga politiska och ekonomiska felberäkningar, som aldrig vidgicks som sådana och för vilka alltid underordnade lastades, och de ständiga och våldsamma omläggningarna av partilinjens. I student- och Komsomolkretsar var t. ex. pakten med Hitler och kriget mot Polen och Finland i högsta grad impopulära.

Folket begärde i stigande grad demokrati, och även om de unga människorna i viss mån erkände partiets diktatoriska ställning som en politisk nödvändighet, stärkte detta endast kravet på demokrati inom partiet.

Vi har redan omnämnt att fångarna i NKVD:s celler fritt uttryckte åsikter som i världen utanför endast skulle ha meddelats en intim vän och aldrig i närvaro av en utomstående. Det var därför mycket lätt att övertyga sig själv om nödvändigheten av Jezjovperiodens politiska händelser. Efter mordet på Kirov ställdes regeringen inför valet att antingen ge folket den demokrati det begärde – vilket skulle ha betytt Stalins och hans omgivnings frånträdan av makten – eller också fortsätta på vägen mot skärpt diktatur, vilket även innefattade den våldsamma utrensning som faktiskt ägde rum.

De metoder som användes vid utrensningen, NKVD:s växande maktställning inom staten och partiet och framför allt själva arresteringarna väckte emellertid den häftigaste kritiken och oppositionen. Praktiskt taget varje Sovjetmedborgare hade anhöriga och vänner i fängelse, om vilkas oskuld han var helt övertygad, trots de flitigt återgivna bekännelserna. Avlägsnandet av varje verklig, potentiell eller förmodad fiende till regimen gav den endast fler fiender. Resultatet var, bortsett från den fruktansvärda skrämsel som åstadkoms, rakt motsatt det som avsågs. I stället för att göra regimen populärare och likvidera dess fiender tjänade utrensningen enbart till att förbittra befolkningen så att regimen tvingades att till slut avbryta processen.

Det antal fall då arresteringen av en person innebar den slutliga stöten, som drev honom att överge sin lojalitet mot Stalinregimen, var mycket stort. Många, ja, de flesta av de arresterade ämbetsmännen och anhängarna till regimen hade trots en tilltagande motvilja sökt förneka dess brister eller bortförklara dem. De hade under årtal ofta mot sin egen vilja och av en fanatisk disciplinkänsla verkställt partiets politik, och därigenom hade de i sina egna ögon gjort sig medskyldiga till dess förbrytelser. Det var arresteringen och den närmare bekantskapen med NKVD:s metoder som slutligen berövade dem deras tro. Enligt vår uppfattning har man här den viktigaste förklaringsgrunden till den lätthet med vilken Sovjetämbetsmän övertalades att avlägga falska bekännelser. Nästan varje anhängare till regimen hade, innan han föll offer för den, vid något tillfälle varit inblandad i någon av dess åtgärder, vilket ställt honom i konflikt med hans samvete, även om hans skuld endast inneburit att han förskönat och rättfärdigat dess brister och misstag. Det är mycket lättare för en verklig politisk fiende att få kraft att bjuda motstånd än för en person som fallit offer för en regim som han själv understött.

För många ämbetsmän skulle ett förkastande av partilinjens innerst inne ha betytt att deras universum fullständigt skulle ramlat samman. Det var därför förståeligt att många även efter arresteringen försökte att förbli ortodoxa, sökte hänföra sin arrestering till misstag av lägre tjänstemän eller "fascistsabotörer" inom NKVD. De uttryckte övertygelsen att Stalin och politbyrån inte visste någonting om dessa metoder och händelser, krävde av sig själva och sina cellkamrater lojalitet in i det sista och överlämnade sina bekännelser och i många fall sina liv till statsmyndigheten av ren partidisciplin såsom de uppfattade den.

Vi skall nu räkna upp och beskriva de olika kategorierna av fångar. Ett sådant förfaringsätt måste naturligtvis i någon mån bli godtyckligt. I många fall täckte kategorierna delvis varandra. Man kunde inte alltid vara säker på huruvida en persons arrestering berodde på det faktum att han innehade en ledande ställning inom det kommunistiska partiet eller på den omständigheten att hans namn hade en polsk klang. Att tillhöra någon av de kategorier vi skall beskriva konstituerade ett "objektivt kännetecken", som utgjorde tillräcklig grund för arrestering, ehuru det inte gjorde den oundviklig. Inom nästan varje kategori undslapp en del människor att arresteras. Vi känner även till tyska kommunister som inte arresterades, ehuru de var politiska flyktingar. Jezjovutrensningen fick ett naturligt slut och misslyckades i att nå alla som tillhörde någon av de olika kategorierna. Den tidpunkt vid vilken en person arresterades liksom den omständigheten att en viss person inte alls arresterades kunde bero på alla tänkbara lokala faktorer, förhållanden, nit eller rena tillfälligheten.

Utanför Sovjetunionens gränser utgår man ifrån att det finns ett direkt samband mellan en persons fängslande och något brott som han har begått eller åtminstone anklagats för. Man tar detta för så självklart att man har svårt att förstå att det i Sovjetunionen inte förefinns något sådant nödvändigt samband. Arresteringar i Ryssland – det var särskilt fallet under utrensningen – grundar sig på ett helt annat system. För att få en analogi kan man hänvisa till den moderna fysikens statistiska determinism. Enligt denna kan en enskild atoms öde under givna förutsättningar inte förutsägas. Det enda man kan säga är att det under den och den förutsättningen föreligger en viss grad av sannolikhet, vilken matematiskt kan anges, att det och det skall inträffa. Detsamma var mer eller mindre sant om de enskilda människorna i Ryssland. Orsakerna till arresteringarna var de nu välbekanta "objektiva kännetecknen". Det var tillräckligt att tillhöra en av de kategorier som i detalj skall behandlas i det följande. Som en jämförelse kan man anföra vad som händer under krigstid, när främlingar tillhörande en fiendestat automatiskt interneras, eller vad som inträffade i det nazistiska Tyskland, när tillhörigheten till en förföljd ras medförde bestraffningar som inte hade något som helst att göra med någon personlig skuld. Men det fanns en viktig skillnad. För en främling som tillhörde en fiendlig stat under krigstid eller en jude i det nazistiska Tyskland var de

obehagliga konsekvenserna praktiskt taget oundvikliga. De var däremot inte oundvikliga för en medlem av en av de komprometterande kategorierna i Sovjetunionen. Möjligheterna att slippa undan var ingalunda föraktliga. Generellt sett gällde att ju högre ställning vederbörande hade desto mindre sannolikt var det att han skulle undslippa. Och i fråga om dem som hade oturen att samtidigt tillhöra mer än en kategori, t. ex. en partitjänsteman, som hade varit medlem av en Sovjetdelegation till utlandet, minskade chanserna att undgå arrestering i enlighet med lagarna om matematisk sannolikhet.

Huruvida en viss person arresterades eller ej berodde på en mängd underordnade faktorer, såsom fängelsernas överbefolkning, beskaffenheten av NKVD:s dossiér, vederbörande ämbetsmans personlighet, antalet angivelser som hade inkommit, den minsta farliga bekännelse o. s. v. Inom parentes sagt föreföll de två sistnämnda faktorerna inte ha spelat någon särskilt viktig roll. I det stora flertalet fall var det inte någon som helst mening med att fråga efter anledningen till en enskild arrestering.

En del människor lyckades undslippa arrestering genom att praktisera vissa knep. En känd vetenskapsman berättade mig att hans vänner, däribland ett antal erfarna kommunister, rådde honom att vid tidpunkten för utrensningen låsas vara alkoholist och att emellanåt hålla sina föreläsningar när han var lätt berusad. Härigenom undslapp han att bli ett offer för den första utrensningen av specialister i början av 1930-talet. Ett annat påhitt som ofta praktiserades var att byta arbete och vistelseort. Det tog alltid en ansevärd tid, åtminstone sex månader eller ett år, innan NKVD:s lokalavdelning började fästa uppmärksamhet vid en ny arbetare i ett Sovjetföretag. Det tog tid att samla ihop tillräckligt med hemliga rapporter om honom, och sedan inträffade ytterligare dröjsmål innan han hade ifyllt erforderliga frågeformulär för att kunna inrangeras i en viss kategori och innan NKVD:s dossié och hemliga dokument om honom hade eftersänts från hans tidigare vistelseort, i synnerhet som man för befordran av sådana papper inte använde postverket, utan utnyttjade särskilda NKVD-kurirer. Detta betydde att det tog mycket lång tid för dokumenten att nå sin bestämmelseort och att de ibland aldrig kom fram.

Ett annat sätt att undslippa att arresteras, som praktiserades av många parti- och statstjänstemän, var att se till att man häktades för någon mindre kriminell förbrytelse, som att vårdslöst redovisa för eller slösa med statsmedel. En känd lärare t. ex., som efter en kontrollprocess var rädd att han skulle förlora sin plats och arresteras för avvikelse från partilinjén, undgick detta genom att supa sig full och ställa till ett uppträde i en offentlig park. Resultatet blev att han sex månader senare lyckades finna ett nytt arbete i en annan omgivning.

Slutligen var en viss tendens skönjbar att lämna några personer inom varje kategori, som kom i fråga för arresteringar, i fred för att demonstrera att medlemskapet av en av dessa inte automatiskt medförde arrestering och att göra varje anklagads personliga skuld plausibel. Sålunda fanns bland dem som inte arresterades flera äldre officerare i röda armén, som Sjukov och Sjaposjnikov, och några prominenta ledare för de kommunistiska partierna i vissa europeiska länder, som Pieck och Ercoli.¹¹ I fråga om vetenskapsmännen syntes medlemskap av Sovjetunionens, men inte Ukrainas eller andra republikers vetenskapsakademi skänka en viss, ehuru ingalunda allmän immunitet, så att de flesta äldre akademiledamöter skonades. Vi känner till fall där vetenskapsmän i provinserna, som hade haft fruktansvärda politiska svårigheter vid kontrollmötena, och slutligen hotades att arresteras, arrangerade en överflyttning till någon av de akademiska institutionerna i Moskva. Antingen undslapp de att arresteras eller också frigavs de efter relativt kort tid.

¹¹ Nu känd under sitt verkliga namn Togliatti.

Kategorierna

1. Partiorganisationen

Den första kategori som skall beröras utgjordes av de högre funktionärerna och mellanskikten i kommunistpartiet. För den oinitierade kan det synas egendomligt att en aktiv insats i landets styrande parti skulle vara ett "objektivt kännetecken" som medförde arrestering. Men det förhåller sig så att – med undantag av dem som satt i den allra högsta ledningen, några medlemmar av politbyrån och de som beklädde några av de betydelsefullaste posterna i landet – nästan alla högre partitjänstemän arresterades mellan 1936 och 1939. Bland dem befann sig alla sekreterare för regions-, distrikts- och stadskommittéer och för de kommittéer som var anknutna till de viktigaste företagen, statstrusterna, transportkoncernerna och fabrikerna. Partisekreterarna för andra institutioner såsom universitet, seminarier, byråer för radioutsändning, bokförlag o. s. v. arresterades även. I detta sammanhang bör det framhållas att i alla partiorgan i Sovjetunionen innehas traditionsenligt sekreterareplatsen av partiorganets verkliga ledare. Så är förhållandet emedan Stalin har varit partiets sekreterare sedan Lenins tid.

Arresteringen av högre partitjänstemän under Jezjovperioden kom för Sovjetunionen fullkomligt oförberett, men den var karakteristisk för perioden. Vi skall senare diskutera den närmare och här endast framhålla att resultatet var tillkomsten av en fullständigt ny partiorganisation, ehuru med samma personer i toppen. En ledande vetenskapsman som av oss tillfrågades varför så många in- och utländska kommunister arresterades svarade: "Vad väntar ni er? Kommunisterna är människor som har kritiserat sin egen regering och har visat att de är i stånd att ingripa mot den. Hur kan sådana människor lämnas i ledande ställningar i Sovjetunionen?" Utan tvivel innehåller detta svar en kärna av sanning.

Tre huvudgrupper kunde särskiljas bland de arresterade partitjänstemännen. Först kom de gamla bolsjevikerna, vanligtvis förutvarande arbetare, soldater eller matroser. Många av dem hade gått in i partiet av ideella skäl. Under åratals ansvarsfullt administrativt arbete inom partiet hade många av dem förvärvat sig ett anseende av kultur och en stor fond av praktisk kunskap. Det stora flertalet var allvarliga människor med ansvarskänsla. Trotskisterna och bucharinisterna hade avlägsnats, men huvuddelen av partimedlemmarna av denna typ hade, ehuru den faktiskt ingalunda alltid sympatiserade med partilinjens, förhållit sig lugn och därför förblivit kvar. Bland de äldre partimedlemmarna var denna typ i själva verket den dominerande. De kunde inte förstå att Sovjetunionen hade ingått i ett skede där de som hade kämpat för de revolutionära idealen inte längre var önskvärda. De hade motsträvt men lydigt hjälpt till att genomföra likvideringen av kulakerna. Ändå måste de nu falla för att lämna plats för det nya partiet. Vergniauds berömda uttryck om revolutionen, som slukar sina barn, kunde ha präglats särskilt med tanke på dessa människor.

Nästa grupp utgjordes av de verkligt övertygade anhängarna till den stalinistiska partilinjens. Bland dessa fanns människor som grundade hela sitt liv på partidisciplinen, vid vilken de höll fast med religiös fanatism. Det ideal för vilket de var redo att göra vilket offer som helst var inte människan Stalin utan partiet, förkroppsligat i politbyrån med Stalin som dess överhuvud. De bekände ofta villigt och utan att någon särskild påtryckning utövades på dem, emedan partiet i NKVD:s skepnad begärde detta offer av dem av skäl som var dess egna och som det fann för gott att inte meddela dem.

En typisk representant för denna grupp var Levin, förutvarande sekreterare i en distriktskommitté, medlem av kommunistiska partiets centralkommitté och partimedlem sedan 1917. Han var i förbigående sagt svåger till den berömde Sjtjerbakov, sekreterare i Moskvas partikommitté och senare medlem av politbyrån. Men denna släktskap hjälpte honom inte. Han återvände gråtande till cellen sedan förhørsledaren hade underrättat honom om att hans hustru

hade skilt sig från honom, eftersom han var en folkets fiende. I cellen fortsatte han att betrakta sig som en förkämpe för den ortodoxa partilinjens. Han tolererade inte den minsta kritik mot regimen eller något uttryck av missnöje med den. Han underlät aldrig att ange ”avvikelser” eller ideologiska misstag, som förekom i samtal eller föreläsningar som hölls av fångar. Hans omtanke om sin klass var beundransvärd. Hans karaktär var fläckfri och orubblig, och han förblev en sann idealist till det bittra slutet. En gång berättade han en lärorik fabel, som med sin barnsliga moral är typisk för en stor del av Sovjetbefolkningens betraktelsesätt: ”En moder straffar sitt barn för någon dum handling som det är oskyldigt till. Barnet känner sig sårat över orättvisan, gråter och går till fadern för att få tröst. Fadern säger: ‘Mamma har behandlat dig orätt. Låt oss finna en ny mamma.’ Men barnet bryter ut i tårar och kastar sig i moderns armar, sin orättvisa moder, som hade bestraffat det oriktigt men alltjämt är dess moder.”

I ett avseende hade Levin rätt. En stor del av det ryska folket betraktar Sovjetregimen som sin egen älskade moder och önskar ingen annan, ehuru den är otillfredsställd med enstaka sidor av Sovjetstyrelsen.

Den tredje gruppen av partitjänstemän stod i slående kontrast till den andra. Den bestod av personer som gått in i partiet på ett senare stadium, huvudsakligen för att tillfredsställa personliga ambitioner. Den utgjordes av karriärister. De accepterade partidisciplinen som en självklar sak, hade förvärvat sig stor skicklighet att lukta sig till partilinjens i varje fråga och hade med vighet följt den i alla dess bukter och omkastningar. Så konsekvent var deras lojalitet mot partiet att de ofta var mer konungsliga än konungen själv. Allteftersom Sovjetlivet blev mer hierarkiskt accepterade de som en välförtjänt tribut de förmåner med vilka deras privilegierade ställning i växande grad försåg dem.

Ett avsevärt antal icke-medlemmar av partiet, s. k. icke-partibolsjeviker eller Sovjetaktivister, för vilka tillträde till partiet representerade höjdpunkten för deras ambitioner, tillhörde också denna grupp. De fick dess värre se sig kastas i fängelse trots allt sitt partinit och all lojalitet, till följd av de höga poster de hade uppnått. De efterträddes av yngre partitjänstemän, vanligtvis av samma typ.

Innehavarna av dessa poster arresterades i snabb följd. Ombyten ägde rum i så hastig takt att, som vi redan nämnt, ämbetsmän syntes efterträda varandra i skift. Resultatet var att det var denna sistnämnda typ som blev den dominerande. Kortvarigheten av deras ämbets tid utgjorde kanske inte ett led i ett avsiktligt infört system, men den medförde något mycket karaktäristiskt för Sovjetunionen. Personer av denna typ tenderade i sin hänsynslöshet och sitt nit att driva partilinjens till absurda ytterligheter, med den följd att deras åtgärder senare måste bortförklaras som avvikelser. Personer av denna typ var också av naturen benägna för korruption och att utnyttja sin ställning till personlig förmån. De uppväckte på så sätt folkets och i synnerhet sina underordnades hat och avund. Detta bidrog till att ytterligare förkorta deras ämbets tid.

2. Röda partisaner, gamla bolsjeviker och politiska straffångar

En mycket speciell roll spelades under inbördeskriget av de s. k. röda partisanerna. Under årtal bedrev de gerillakrig i ryggen på den vita armén och bidrog på ett avgörande sätt till den kommunistiska segern. Att ha varit röd partisan betraktades alltid som en mycket stor ära i Sovjetunionen, och officiellt anses det alltjämt så. När det rädde knapphet på födoämnen och före ransoneringskortens avskaffande erhöll de särskilda ransoner och åtnjöt speciella förmåner. De tilläts t. ex. att färdas på spårvagnarnas främre plattformar, vilket var en utomordentlig förmån i Ryssland, där spårvagnarna alltid är fruktansvärt överfulla. Alla röda partisaner var medlemmar av en förening, som åtnjöt särskilt understöd av

Sovjetmyndigheterna. 1936 arresterades emellertid ledarna för denna organisation, och under de följande åren praktiskt taget alla dess medlemmar.

Röda partisaner fanns i varje cell. Bland dem fanns många som hade framstått som hjältar i Sovjetlitteraturen och Sovjetfilmerna och blivit legendariska figurer. För vår egen del träffade vi i cellerna sådana människor som Krapivianskij, organisatör av en motståndsrörelse mot den tyska ockupationsarmén 1918, som just hade utsetts till chef för tvångsarbetslägret för byggande av de planerade elektriska kraftverken vid Volgakanalen, och Baron, som hade varit adjutant till Sjtjor, en avliden hjälte i partisankriget. En vördnadsvärd gammal man förtjänar att särskilt omnämnas, nämligen Dubovoj, förutvarande bonde och berömd röd partisan, som med sitt långa vita skägg hade varit en prydnad vid internationella kongresser som arketyper för den ryske revolutionäre bonden. Han hade valts till president för de gudlösa internationella förbund i Prag och hade spelat en ledande roll i den antikyrkliga agitationen i Sovjetunionen. Han hade nu förlorat sitt skägg. Han berättade oss att förhørsledaren hade plockat ut ett hår i taget. Denna smärtsamma förhörsmetod hade gjort honom mindre ont än förlusten av symbolen för hans värdighet, av vilken han led intensivt.

De flesta röda partisaner anklagades för kontrarevolutionära stämplingar. Vad vi ovan sade om de gamla bolsjevikerna gäller för dessa i särskild grad. De kunde inte förstå att de i Sovjetunionens nya tidsskede var överflödiga och höll på att undanröjas.

De politiska straffångarna från den tsaristiska tiden, av vilka många redan då hade tillbringat årtal i katorgan med att utföra straffarbete eller många år i landsflykt, måste placeras i samma kategori som de röda partisanerna och de gamla bolsjevikerna. Dessa var också organiserade i sina egna föreningar och hade nu nästan alla fallit offer för utrensningen. De anklagades för att ha rekryterats av det tsaristiska Ochrana, den tidigare hemliga polisen, som spioner och provokatörer av kontrarevolutionär verksamhet i händelse revolutionen skulle lyckas. Dessa människor hade offrat de bästa åren av sina liv i kampen mot den tsaristiska regimen, och anklagelserna var i motsvarande grad förolämpande. Men förhörsmetoderna var ägnade att tvinga dem att avlägga passande bekännelser. Det är begripligt om dessa människor, som kunde jämföra tsartidens förhållanden för politiska fångar med Jezjov-periodens, bjöd föga motstånd. Nästan utan undantag lät deras beskrivningar av sina erfarenheter under tsartiden idylliska i jämförelse med vad de nu fick utstå. De förutvarande politiska katorga-straffångarnas liksom också de röda partisanernas föreningar upplöstes officiellt.

3. Armén

En diktators konst består i att vidmakthålla en varaktig balans mellan de olika element i staten av vilka hans makt är beroende, att spela ut det ena mot det andra och att framför allt se till att inget blir för mäktigt. Inte sällan existerar ett särskilt organ för att lämna diktatorn understöd i detta hänseende, ett organ som håller alla andra i ett tillstånd av ängslan. Dess särskilda uppgift är att skydda diktaturens säkerhet.

I den mån som NKVD utvecklades till ett sådant organ under diktatorns direkta kontroll till en stat inom staten måste de andra organens maktställning brytas. Efter avvecklingen av återstoden av trotskismen och Trotskijs teori om den permanenta revolutionen och nederlaget för det mäktiga Kominternpartiet utanför Ryssland slog diktaturen in på den väg som ledde mot imperialism och militär erövring. En viktig roll härvidlag var avsedd för röda armén, som därför säkert och ovillkorligt måste ligga i diktatorns händer.

Yttre tecken på denna omläggning av politiken hade börjat visa sig. Kåren av högre officerare hade börjat bli medveten om sin betydelse. Den gynnades med speciellt goda levnadsvillkor, och höga officerare erhöll goda bostäder och rikliga löner. De började föra ett luxuöst liv.

Fester och banketter hörde till ordningen för dagen, och det traditionella sambandet mellan baletten och officersskåren återupprättades. Högre officerare började att i stor utsträckning känna sig självständiga gentemot partiet och NKVD. Det blev vanligt i militära kretsar att man skämtade om partiledarna. ”Livet var bättre, livet var lyckligare.”

Det är möjligt, att man på vissa håll kan ha lekt med tanken på en militärdiktatur. Huruvida det var fråga om en ”bonapartistisk stämpling”, som man officiellt vidhöll och som man allmänt trodde även utomlands, är ett lika förvirrande problem som det kirovska mordet. Enligt vår mening förelåg det inte någon sådan komplott, och denna mening överensstämmer med den tolkning som den överväldigande majoriteten av den sovjetryska intelligentsian och särskilt de arresterade officerarna själva givit händelserna.

I alla händelser förhöll det sig så att marskalk Tuchatjevskij, som ledde striderna mot Polen 1920 och vars porträtt fanns i varje skolbok, arresterades och dömdes *in camera*. Det meddelades senare att han skjutits. Hans arrestering följdes av många andras. Högste befälhavaren i nästan alla militära befälsområden i Sovjetunionen arresterades. Bland dessa befann sig Jakir, som var en av de mest välkända officerarna i röda armén och en typisk representant för de nya ledare inom officersskåren som revolutionen hade frambragt. Gamarnik, som var chef för den politiska administrationen, begick självmord.

Av en redogörelse som vi hade tillgång till och som föreföll alltigenom tillförlitlig erfor vi att två av fem marskalkar av Sovjetunionen undgick att arresteras, två av femton arméchefer, 28 av 58 armékårschefer, 85 av 195 divisionschefer och 195 av 406 regementschefer. Arresteringarna begränsades inte till de högre graderna. Enligt uppskattningar av arresterade officerare måste mellan 60 och 70 procent av alla regementsofficerare ha arresterats. Av dessa siffror framgår att ju högre grad en officer hade, desto sannolikare var hans arrestering. En vanlig major t. ex. eller en officer under regementsgraderna kunde känna sig tämligen trygg för att han inte skulle arresteras bara på grund av att han var officer. Många yngre officerare som återfanns i cellerna hade arresterats av helt andra orsaker, t. ex. därför att de tillhörde en nationell minoritet, hade varit utomlands eller hade något slags förbindelse med främmande länder.

Den civila personalen i arméns administrativa och tekniska organ och utbildningsanstalter föll också inom den militära kategorin. Sålunda arresterades t. ex. nära nog hela undervisnings- och förvaltningspersonalen i en militär akademi i Ukraina, däribland även stenograferna.

Bland officerarna fanns det två huvudgrupper. Den ena, som utgjordes av särskilt höga officerare, omfattande dem som hade varit officerare före revolutionen och inträtt i röda armén vid tidpunkten för dess bildande. Lenin påpekade i ett av sina berömda tal att en ingalunda föraktlig del av den förrevolutionära officersskåren kämpade i röda armén. Tuchatjevskij var själv en av dessa.

Den andra gruppen utgjordes av officerare som kom från arbetarklassen eller tjänat sig upp ur ledet. De hade tagit en aktiv del i oktoberrevolutionen och inbördeskriget och hade denna omständighet att tacka för sin befordran. Ett typiskt exempel var en viss major Massily¹², som hade fört befälet över ett truppförband vid den polska gränsen. Han hade varit en av de berömda matroserna på kryssaren Aurora, vars ingripande vid tidpunkten för den provisoriska regeringens fall hade bidragit till oktoberrevolutionens framgång. Ett typiskt barn av revolutionen och en man av fullständig redbarhet och stor karaktärsstyrka hade han under årens lopp förvärvat sig en hög grad av bildning. Därvidlag hade han säkerligen fått avsevärd hjälp genom sitt giftermål med en uppenbarligen högt kultiverad kvinna, som tillhörde de

¹² Det bör anmärkas att i detta och i andra fall namnen har ändrats för att undvika att skada förorsakas levande personer eller deras anhöriga.

förrevolutionära intellektuella kretsarna. Han hyste stor kärlek till den ryska litteraturen och hade en djupgående kunskap om klassikerna. Han besatt också ett ansenligt historiskt vetande, och hans föreläsningar i cellen om litterära och historiska ämnen hölls med samma lätthet som den kurs vilken han gav oss om militära frågor och Napoleons strider och för vilken han var kvalificerad, då han genomgått militärakademien. Han anklagades för spionage och delaktighet i en anti-sovjetisk fascistisk komplott och var en av de få som inte bekände, oaktat tortyr och en ytterst sträng behandling. Det tålamod med vilket han uthärdade misshandeln gjorde ett sådant intryck på en av hans förhørsledares överordnade att denne gav order om dess avbrytande. Hans fall var även i det hänseendet exceptionellt att han ställdes inför krigsrätt, frikändes och frigavs. Han återvände till Leningrad och erhöll arbete som mekaniker vid Putilovverken. Han arresterades visserligen åter efter sex månader, och det var då en av oss sammanträffade med honom. Vi vet inte vad som hände honom efteråt.

Överste Sjolochs öde var något annorlunda. Han hade tidigare varit adjutant hos Vorosjilov, folkskommisarien för militära angelägenheter, och även han hade varit befälhavare för ett gränsförband. Han var till ursprunget arbetare och hade tagit aktiv del i inbördeskriget. Han hade avlagt en bekännelse, som han tagit tillbaka inför krigsrätten. Rätten hade beordrat en förnyad undersökning av hans fall, vilken hade resulterat i en rad brutna ben, så att han efter sitt tillfrisknande inte kunde gå utan hjälp. Inte desto mindre underhöll han sina cellkamrater med sina historier och kvickheter.

Den effekt som utrensningen måste ha haft på landets resurser och försvarsmakt illustrerades av ett fall som gällde en förvaltningsofficer, vilken var ansvarig för ett stort krigsförråd i en stad i Donets-bäckenet. Enligt den bekännelse som utkrävdes av honom skulle han på befallning av en trotskistisk organisation och tyska fascistagenter ha gjort matvarorna oanvändbara genom att förgifta dem eller avsiktligt skada dem. Flera läkare och medlemmar av undersökningskommittéer som skickades att granska matvarorna arresterades också. Efter detta vågade den nyligen utnämnda personalen inte ta ansvaret för lagret, och alla de lagrade födoämnen måste förstöras.

4. Transportorganisationen

Även före oktoberrevolutionen hade järnvägsmännen skaffat sig en särställning i förhållande till den övriga arbetarklassen, inom vilken de betraktade sig som en sorts aristokrati. De var bättre avlönade, deras fackföreningsorganisation var bättre, och järnvägsmännens familjer var sammanknutna genom giftermål. En järnvägsmans arbete gick ofta i arv från far till son. Deras ställning hade i vissa hänseenden åtskilligt gemensamt med den som intas av en stor del av arbetarklassen i Västeuropa. I detta sammanhang kan det vara av intresse att påpeka att järnvägsmännens fackförening inte förenade sig med bolsjevikerna vid tidpunkten för oktoberrevolutionen och t. o. m. försökte bjuda aktivt motstånd.

Ehuru all politisk opposition för länge sedan hade undertryckts, hade järnvägsmännen upprätthållit sin särställning under hela den bolsjevikiska eran. Igångsättandet av industrialiseringen och hungersnöden 1933 sköt transportsystemet i förgrunden i allmänhetens intresse eller, för att uttrycka saken med sovjetisk terminologi, gjorde den till den kritiska flaskhalsen i den ekonomiska förvaltningen. Kaganovitj, en av Stalins närmaste medarbetare, vars roll i Sovjetstatens historia ständigt var att åta sig särskilt svåra uppgifter, blev folkskommisarie för transportväsendet. En organisation så mäktig som järnvägsmännens i händerna på en så betydelsefull personlighet som Kaganovitj var ägnad att anses som en potentiell fara för diktaturen, och NKVD måste nödvändigtvis betrakta den med avundsamma blickar.

Medlemskap av folkskommisariatets för transportväsendet organisation blev ett av de ”objektiva kännetecken”, som medförde arrestering. Ju högre rangen var, desto större var

sannolikheten för arrestering, ehuru under i övrigt likartade förhållanden en järnvägs-tjänsteman hade en större chans att undslippa att arresteras än en soldat. Ur regeringens synpunkt var det viktigt att järnvägsmännens stolthet och självständighet skulle brytas precis som det hade gått med ingenjörerna några år tidigare, när uppvisningsrättegångarna mot dessa hade ägt rum. Järnvägarna fungerade dåligt. Det förekom ständigt påpekanden om deras bristfälligheter i pressen. Som på andra områden betraktade regeringen skrämsel som det effektivaste medlet att förbättra järnvägsmännens disciplin och arbetsresultat. I vilken utsträckning man genom massarresteringarna uppnådde detta syfte eller om de hade rakt motsatt effekt genom att den erfarna personalen ersattes av yngre personer, som saknade erfarenhet, är vi inte beredda att uttala oss om.

Innehavarna av nästan alla högre förvaltningsposter arresterades, och stationsinspektörerna vid nära nog alla stationer i Sovjetunionen föreföll att ha varit inblandade i konspirationer och avlade bekännelser i överensstämmelse härmed. Desorganisation inom trafiken blev därefter vanligare än någonsin förr och tolkades alltid som ett politiskt brott. Förekomsten av ett verkligt "objektivt faktum" var inte ovanligt när en järnvägsman arresterades. Järnvägsolyckor, som förekommer så ofta i Ryssland, betraktas nästan utan undantag som politiska sabotagehandlingar och resulterar i arresteringar och bekännelser. De hemlighålls nästan alltid för allmänheten. Endast när det äger rum en uppvisningsrättegång får allmänheten höra någonting om dem. Inom parentes sagt fanns det speciella avdelningar inom NKVD som uteslutande sysslade med järnvägarna och en NKVD-vakt fanns posterad vid varje stor station. Särskilda fängelser för järnvägsmän uppsattes nu i de större städerna. I mindre städer, som t. ex. Poltava, växlades personvagnar in på sidospår som inte användes, och i dessa packades arresterade järnvägsmän som sardiner och kvarhölls under månader. Speciella militärdomstolar upprättades och for från stad till stad för att handlägga allvarliga fall.

Ett specialfall utgjorde de omkring 40 000 järnvägsmän med familjer och all till dem anknuten personal, som i enlighet med en rysk-kinesisk överenskommelse hade varit stationerade i Manchuriet till omkring 1937. Dessa olyckliga människor hade "två objektiva kännetecken". Vid tidpunkten för den japanska ockupationen av Manchuriet hade Sovjetunionen ingripit till deras skydd med en energi som nästan förde till krig, och de hade i Sovjetpressen upphöjts till hjältar och förkämpar för de sovjetryska intressena på utländsk mark. Men nu stämplades de praktiskt taget utan undantag som japanska spioner och erkände att de hade rekryterats för japanska spionageändamål.

5. Tekniker och specialister

Situationen med avseende på specialister och tekniker inom industrin var i allmänhet likartad. Industrialiseringen krävde att det sattes skräck i de människor som var av betydelse för dess genomförande. I begynnelsen av 1930-talet hade en stor kampanj med många arresteringar och uppvisningsrättegångar inletts mot dem, och regimen kunde därför berömma sig av att ha undertryckt allt politiskt motstånd inom denna grupp och kunde räkna med dess fullständiga underkastelse. Denna kampanj hade emellertid uteslutande riktats mot teknikerna från den försovjjetiska eran.

Vid denna tidpunkt var de som växt upp under det sovjetiska skedet alltså mycket få till antalet. Ledande ingenjörer hade då erkänt existensen av ett illegalt industriellt parti, vars syfte sådes ha varit att gripa makten i Sovjetstaten. Men denna kampanj hade gått över relativt snabbt. Ett stort antal av de arresterade ingenjörerna och specialisterna, i synnerhet de som hade erkänt sig skyldiga till sabotage, hade frigivits och återgått till sina gamla arbeten. Många hade även befordrats. Men under Jezjov-perioden återkom de nästan alla till fängelserna, särskilt de som tidigare vägrat att bekänna. Men denna gång åtföljdes de av ett stort antal av sina yngre, Sovjetutbildade kolleger, som hade växt upp under tiden och framhållits

med särskild stolthet i otaliga propagandapublikationer utsända av regimen. De äldre specialisterna bekände utan mycken påtryckning, men deras yngre kolleger bjöd ofta ett envist motstånd.

Utremsningen av teknikerna började med en serie uppvisningsrättegångar mot ledande personer i folkkommissariatet för den tunga industrin, bland vilka Piatakov var den betydelsefullaste. Han hade varit den verkliga ledaren för skapandet av den nya tunga industrin. Folkkommissariatet för den tunga industrin stod under kontroll av Grigorij Ordzjonikidze, georgier, en av Stalins närmaste medarbetare och medlem av politbyrån. Sällan har en person i en så hög ställning åtnjutit en så enhälligt uppskattning av alla som kom i beröring med honom som han. Till skillnad mot så många andra ledande figurer i Sovjetunionen beundrades hans blygsamma, vänliga och ärbara karaktär allmänt, och hans egenskaper hade förskaffat honom hans underordnades tillgivenhet och respekt. Han dog kort efter rättegången mot Piatakov. Huruvida han mördades eller ej kan inte fastställas, men ryktet härom cirkulerade allmänt och håller fortfarande i sig. Oss förefaller det mer sannolikt att denne gamle och sjuke man inte kunde överleva förstörelsen av sin organisation och förlusten av sina närmaste och lojalaste kolleger.

Arresteringarna av de ledande ingenjörerna i folkkommissariatet för den tunga industrin följdes av otaliga arresteringar av direktörer och specialister. På samma sätt ingrep man i andra folkkommissariat, i kommissariatet för den lätta industrin, födoämnen, trävaruindustrin, jordbruket och andra, och arresteringarna utsträcktes till de vetenskapliga och tekniska forskningsinstitutionerna.

Den omständigheten att detta inte var den första utrensningen bland ingenjörer betydde att den tilldrog sig mindre uppmärksamhet än den annars skulle ha gjort. Att vara ingenjör eller tekniker innebar inte i sig självt någon större sannolikhet för arrestering. Det fordrades att även andra faktorer fanns med i spelet såsom medlemskap av partiet, att vara direktör eller ha haft förbindelse med främmande länder.

Som ett intressant exempel på en representant för den tekniska intelligentian skulle vi vilja ta en jägmästare som innehade en viktig post i folkkommissariatet för skogsväsendet och trävaruindustrin i Ukraina. Han hade förekommit i en uppvisningsrättegång i början av 1930-talet och hade erkänt att han hade låtit fälla för litet timmer för att spara skogarna åt deras förutvarande ägare, vilkas rättigheter det sades vara det industriella partiets syftemål att återupprätta. Han hade dömts till tio års tvångsarbete men hade frigivits efter mindre än ett år och utnämnts till en högre post inom folkkommissariatet. Man fordrade nu att han skulle bekänna att han hade låtit fälla för mycket timmer för att ruinera Sovjetunionens skogar och förvandla dem till stäpper. Han berättade oss att de som förra gången hade bekänt i de flesta fall hade dömts till tio års tvångsarbete men hade frigivits efter en kort tid. De som hade vägrat att bekänna hade emellertid dömts till tre års tvångsarbete men hade i många fall aldrig återsetts.

En annan jägmästare hade måste bekänna att han hade låtit hugga ut särskilda vägar i skogarna vid den polska gränsen för att öppna vägen för polska och tyska stridsvagnar. Man berättade oss att en kvinnlig porslinsspecialist hade ritat en sexuell askkopp som framställdes i tusentals för Sovjetvärdshus och hotell, i synnerhet Intouristhotell som härbärgerade utlänningar. Man kom på att om denna askkopp vändes upp och ner och man drog ett blyertsstreck mellan tre av dess ben resultatet blev en zionistisk stjärna. Hon anklagades därför för att ha ritat denna modell på order av den "utländska fascismen". Det outnyttjade lagret av askkoppar, som uppgick till flera tusen, förstördes. En judisk ingenjör som hade byggt ett stort vetenskapligt institut anklagades för att ha givit det formen av ett halvt hakkors i syfte att förhärlika nazismen.

6. Utlänningar och "utländska agenter"

Vi kommer nu till en av Jezjovutrensningens största och viktigaste kategorier. Dess "objektiva kännetecken" var förbindelse med ett främmande land. Alla som föll inom denna kategori anklagades för spionage för en utländsk makts räkning, vanligtvis Tyskland, Japan eller Polen, mindre ofta någon av de andra grannstaterna eller Italien, i sällsynta fall Turkiet eller "brittisk imperialism". Människor som tillhörde andra kategorier anklagades också ofta för spionage, men för ögonblicket befattar vi oss inte med dem. Under Jezjovperioden förekom anklagelser för spionage så ofta att kriminalfångarna i arbetslägren i allmänhet omnämnde de politiska fångarna som spioner eller trotskister. De två epiteten betydde ungefär samma sak, eftersom regeringen gjorde gällande att den hade påvisat vid de offentliga rättegångarna hösten 1936 att trotskisterna och de tyska fascisterna var nära associerade och arbetade som bundsförvanter med syftemål att störta Sovjetmakten. Den kategori det här gäller är så vittomfattande att det torde vara lämpligt att företa en ytterligare uppdelning.

a) Verkliga utlänningar

Fram till början av 1930-talet åtnjöt utlänningar stor prestige i Ryssland. Det ryska folket, som var utestängt från främmande länder, utvecklade ett passionerat intresse för allt utländskt. Vid tidpunkten för den ekonomiska världskrisen föranledde arbetslösheten många yrkesutbildade arbetare, särskilt tyskar, att resa till Sovjetunionen, där de blev föremål för speciellt hänsynstagande från regimens sida. Under hungersnöden 1932-33, t. ex. försåg dem en särskild distributionsbyrå med alltigenom tillräckliga ransoner, som var av långt bättre beskaffenhet än de som tillkom den stora majoriteten av den infödda befolkningen. Många utlänningar och deras familjer brast emellertid i hög grad i fråga om takt och anpassningsförmåga, och så småningom gjorde dem deras uppförande impopulära. De flesta av dem kritiserade ständigt sin omgivning, behandlade sina ryska kolleger med oberättigad arrogans och ställde ofta krav som gick långt utöver vad de hade varit vana vid hemma.

Det måste medges att den allmänna oredan och bristen på organisation gjorde deras klagomål i viss utsträckning berättigade. Ingenjörer och hantverkare, som hade meddelats att de skulle kunna börja arbeta omedelbart och skulle erhålla hygglig inkvartering, fick gå och slå dank på hotell under månader, ofta under år och kunde få sin lön utan att ha gjort ett handtag. När de protesterade brukade de avspisas med den ordspråksmässiga ryska försäkringen att allt skulle bli i ordning följande dag, och detta bidrog i väsentlig mån till deras demoralisering och till det uppträdande som ovan beskrivits.

Detta uppträdande från utlänningarnas, i synnerhet tyskarnas sida kombinerat med deras förmånsbehandling under hungersnöden gjorde att allmänheten så småningom fick en avog inställning till dem, och när Stalin frammanade spionageskräcken gav han denna allmänna känsla ett utlopp.

Många utlänningar hade naturligtvis ärligt försökt att anpassa sig efter det sovjetryska samhällsmaskineriet och hade varit anmärkningsvärt framgångsrika i sitt arbete. Den stora massan av arbetare som strömmade till Ryssland huvudsakligen under depressionsåren kunde uppdelas i två grupper, ehuru skiljelinjen mellan dem inte alltid var klar. Den första bestod av arbetslösa, framför allt tyskar, av vilka många inte var dugliga arbetare. I händelse av arbetslöshet är det naturligtvis i första hand de sämre arbetarna som avskedas, och många sådana drogs till Ryssland inför utsikten att erhålla trygghet och goda levnadsvillkor. Det var i allmänhet dessa som uppträdde på det sätt som ovan skildrats. De flesta av dem återvände hem under åren närmast före 1936. Bortsett från dessa fanns det emellertid ett stort antal högt kvalificerade arbetare, tekniker, specialister och vetenskapsmän som for till Ryssland utan annat motiv än entusiasm för socialismens uppbyggande. Man måste påminna sig den dragningskraft som under den ekonomiska världskrisen en vetenskapligt dirigerad, socialistisk

planeekonomi utövade. I detta system rymdes inte några arbetslösa och det tycktes för vetenskapsmän och ingenjörer erbjuda möjligheter med vilka inget annat ekonomiskt system kunde tävla.

Ett stort antal politiska flyktingar, i allmänhet men inte alltid kommunister, hade också funnit fristad och arbete i Sovjetunionen. Bland dem fanns naturligtvis ett antal äventyrare med ett brokigt förflutet.

I Moskva fanns också Kominterns medlemmar och personal och talrika associerade internationella organisationer såsom fackföreningsinternationalen, den internationella arbetarhjälpn, den röda hjälpen, böndernas international, de röda fritänkarnas union o. s. v.

Alla dessa utlänningar misstänktes nu för spionage.

Sovjetpolitikens allmänna inriktning bort från revolutionen och mot upprustning, imperialism, rysk nationalism och framför allt den tilltagande sociala klyvningen inom Sovjetunionen, genomförd under slagordet ”Kamp mot likställighet”, uppväckte oundvikligen en bitter fiendskap hos en stor del av de utländska kommunisterna och andra utlänningar som sympatiserade med kommunism eller socialism. De politiska flyktingarna var givetvis alla människor ”som hade kritiserat sin egen regering och visat att de var i stånd att ingripa mot den”. Det allmänna missnöjet mildrades inte av den omständigheten att den ortodoxa partilinjens påtvingades i Komintern och de olika nationella partierna nästan lika grundligt som i själva det ryska partiet.

En ytterst våldsam omkastning i Kominterns politiska kurs vidtogs just under denna period. Före Hitlers maktövertagande hade Komintern haft sin verksamhet i alla länder huvudsakligen riktad mot socialdemokraterna, vilka den betecknade som ”sociala fascister”. Det tyska kommunistpartiet understödde – på uttrycklig order av Kominterns exekutivkommitté och i motsats till det ursprungliga beslutet av den tyska partistyrelsen – nazisterna i en folkomröstning mot den socialdemokratiska regeringen i Preussen. Dimitrov suspenderades som varande en av ”högermännen” i det bulgariska partiet och skulle just uteslutas när han arresterades efter riksdagshusbranden. Kommunistiska partidokument, som cirkulerade illegalt i Tyskland, vidhöll alltjämt att Hitlers maktövertagande inte var ett nederlag för proletariatet och att huvudfienden förblev socialdemokraterna.

En tvär högervändning ägde rum i Kominterns politik samtidigt med omläggningen av den inre politiken mot imperialism och nationalism. Dimitrov, som över hela världen tilljubades som hjälten i rättegången om riksdagshusbranden, utsågs till generalsekreterare i Komintern. Folkfrontspolitiken förkunnades i alla länder, i synnerhet i Frankrike, och allians med socialdemokraterna och även moderata borgerliga partier rekommenderades med ord som några månader tidigare skulle ha lett till omedelbar uteslutning ur vilket kommunistiskt parti som helst. Men alla de kommunistiska partierna stod så helt under Kominterns kontroll att ingen opposition som var värd namnet förekom i något av dem.

Ursprungligen gällde att Komintern var en organisation som stod över alla de kommunistiska partierna, inräknat det ryska. Detta var naturligtvis en fiktion och hade alltid varit en fiktion, även under 1920-talet. Under Jezjovperioden lät man fiktionen falla, ehuru Komintern inte formellt upplöstes förrän 1943. Men 1937 hade den sjunkit ned till en tredje klassens organisation och hade kommit i jämbredd med låt oss säga Moskvas brandkår. Lustigt nog hade man kommit dithän samtidigt med att Komintern inhystes i en ny magnifik byggnad och dess personal flyttades från Hotel Lux, där den fört en lycklig, ganska bohemisk tillvaro alltsedan Komintern grundades, till några utsökta nya våningar. Dimitrov och huvudledarna för de enskilda partierna erhöi flotta bilar.

De utländska specialisternas misräkning och de politiska flyktingarnas och de Komintern-anställdas desillusionering betydde att utlänningarna i Ryssland kom att bilda en medelpunkt för missnöjet.

Det krävdes formellt av alla politiska flyktingar att de skulle överge sin nationalitet och begära ryskt medborgarskap. Innan detta beviljades, vilket i allmänhet tog mycket lång tid, måste de som hade gjort sig skyldiga till politiska försyndelser i sitt eget land gå till sina konsulat för att få giltighetstiden för sina pass förlängd. Om detta vägrades utvisades eller arresterades vederbörande omedelbart. Å andra sidan var utlänningar som stod på de politiska svarta listorna i sina egna länder i regel obenägna att komma i närheten av sina konsulat, emedan ett besök hos dessa av Sovjetmyndigheterna, inräknat NKVD, betraktades som en allvarlig förseelse. Opolitiska specialister undvek sina konsulat av samma skäl.

Situationen var inte lika allvarlig för alla utlänningar. Kontrakten med utländska specialister från västeuropeiska länder och Förenta staterna förlängdes helt enkelt inte, och specialisterna utvisades brådstörtat, ehuru de i många fall hade ansökt om sovjetiskt medborgarskap. Detsamma inträffade för ett stort antal tyska och österrikiska specialister. Ju mer oppositionellt inställda de var till Sovjetideologin, desto troligare var det att de blott och bart skulle utvisas. Egendomligt nog förhöll det sig så att ju närmare man stod Sovjetunionens ideologi, i desto större fara befann man sig. Detta var ett mycket kännetecknande drag hos regimen. Den föreföll att djupt misstro varje lojalitet som grundade sig på politisk övertygelse och föredrog att förlita sig på band av materiellt intresse. En utländsk specialist som insisterade på att det i hans kontrakt skulle föreskrivas att en stor summa skulle utbetalas i utländsk valuta och sedan hopade begäran på begäran befann sig faktiskt utom all fara. I sämsta fall komme han att utvisas. På samma sätt befann sig den äldre generationen av ryska vetenskapsmän och forskare, som fullständigt saknade all sympati för regimen, i långt mindre fara än de som hyste lojalitetskänslor gentemot den. All idealism var misstänkt.

”Den Cassius har en mager, hungrig uppsyn; han tänker mycket; sådant folk är farligt”. (Julius Caesar)

Tyskar, österrikare, polacker och i mindre grad italienare befann sig i den största faran. En tysk flykting och specialist som med mycken framgång hade arbetat i Sovjetunionen under lång tid kunde obehindrat lämna landet, emedan han innehade ett brittiskt pass, trots att han enligt NKVD:s dossié var en av de viktigaste personerna i det tyska spionagesystemet.

Hela kvarter som beboddes av utlänningar tömdes. I Moskva fanns det t. ex. ett byggnadskomplex med lägenheter som hade byggts på kooperativ basis och betalats med utländsk valuta, som införts av utländska specialister för att de snabbt skulle få tak över huvudet.

Inte en enda våning undslapp arresteringarna, och de flesta lägenheter bytte innehavare flera gånger.

Man stötte på utlänningar överallt i cellerna. En av dem var den unge Barocini, en ledande figur i den italienska kommunistiska ungdomsrörelsen, som med uppfriskande gott humör organiserade julfirande i en fängelsecell i Moskva, som var avsedd för 24 personer men hyste 150. En annan var den berömde Hugo Eberlein, en vän till Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg. Han var den förste tysk som kommit till Sovjetunionen i spetsen för en arbetardelegation. Han hade nyligen varit medlem av den centrala kontrollkommissionen, ett av Kominterns främsta organ, och varit ledare för de tyska kommunisterna i den preussiska lantdagen. Några dagar innan han arresterades, innehöll en schweizisk socialistisk tidning en notis om hans arrestering. I anledning härav anordnades en presskonferens i Moskva, vid vilken han skrattande beskrev de lögnar och sagor som cirkulerade i den utländska pressen. Han arresterades följande dag.

Han hade intressanta erfarenheter att skildra. Vid sitt första besök i Kreml hade han, då han var på återväg från en upprörd diskussion, måst vänta i ett ouppvämt rum. Efter tre kvart hade Lenin kommit hasande nedför en lång korridor, givit honom som present ett halvt kilo socker och bett om ursäkt för att det hade tagit så lång tid att få tag på det. Förr i tiden, när det alltjämt hade funnits fraktioner inom Komintern, hade han räknats som ”högerman”, men hade in i det sista förblivit lojal mot ”linjen”. Hans beskrivningar av franska fångelser, vilkas bekantskap han hade gjort såsom påstådd finansiell kurir för Komintern, var direkt idylliska. Till yrket gravör hade han i sin ungdom vandrat till fots genom Italien med ett exemplar av Goethes ”Italienska resa” i fickan och hade följt Goethes väg. Han hade varit fackföreningsman och socialist före första världskriget, senare spartakist¹³ och var en av de mest verkningfulla figurerna i den tyska arbetarrörelsen. Han hade sedan ungdomen lidit av svår astma, och han underkastades förhör av det mest brutala slag, medan han ansattes av våldsam anfall. Detta inträffade i Lefortovos militärfängelse. Han dömdes till 24 års tvångsarbete.

En stor grupp bestod av medlemmar av det österrikiska skyddsförbundet, som hade flytt till Tjeckoslovakien efter händelserna i Wien i februari 1934 och slutligen fortsatt till Sovjetunionen. De hade under ceremonier mottagits i arbetarnas land och slagit sig ner i olika delar av Sovjetunionen. Nu betraktades de alla som fascistiska spioner och arresterades nästan utan undantag.

Under det spanska inbördeskriget anmälde sig många politiska emigranter över hela världen som frivilliga i den internationella brigaden för att försvara den spanska republiken. Stora kartor som visade fronterna i Spanien uppsattes i alla ryska städer. Insamlingar till förmån för den spanska republiken anordnades i alla fabriker och institutioner. Efter Francos seger kom många som hade kämpat för republiken till Sovjetunionen, där de plötsligt blev misstänkta utlänningar. Snart uppenbarade sig många av dem i NKVD:s celler anklagade för att ha vunnits över till fascismen av Franco. Spanskan lades till de många språk som hördes i cellerna. Vi påminner oss särskilt en tjeckisk arbetare som hade återvänt till Tjeckoslovakien efter att ha deltagit i det spanska inbördeskriget och sedan flytt till Ryssland då hans fosterland ockuperats av tyskarna. Hans arrestering var ett förkrossande slag, som han aldrig kunde fatta.

Den tyska ockupationen av Tjeckoslovakien hade märkliga konsekvenser. Tjeckerna blev plötsligt misstänkta utlänningar och behandlades som tyska agenter. En av oss delade cell med en tjeckisk konditor, som hade stannat kvar i Ryssland efter första världskriget och sedan dess aldrig besökt hemlandet. Dagen efter ockupationen av Tjeckoslovakien arresterades han som tysk agent. Man kunde knappast undgå att beundra den tyska underrättelsetjänsten, som uppenbarligen haft förutseendet att innan den tjeckoslovakiska staten bildades rekrytera en framtida medborgare i denna stat som spion mot Sovjetunionen, som då inte heller existerade, i händelse den ännu icke existerande tjeckoslovakiska staten en dag skulle hemsökas av tyskarna. Detta var emellertid vad han väntades bekänna.

Det hjälpte inte tyska judar att påpeka osannolikheten av att de skulle känna någon sympati för det nazistiska Tyskland. ”De judiska flyktingarna är Hitlers agenter utomlands”, förklarade en gång en förhørsledare.

Nära nog alla de vanliga yrkesutbildade utländska arbetarna föll offer för utrensningen. Sällan existerade det någon ”objektiv omständighet” på vilken en anklagelse kunde grundas. Den tyske arbetaren Johann G., t. ex., bodde tillsammans med sin fru, en baby, sin svärmor och

¹³ D. v. s. hade tillhört socialdemokraternas vänstergrupp eller kommunisterna, som försökte åstadkomma resningar i Tyskland efter första världskriget. Dessa nedslags med grymhet av socialdemokraternas högerflygel, som då satt vid makten. Gruppen tog sitt namn efter ledaren av ett slavuppror mot romarna.

svägerska i ett enda litet rum med ett tak som läckte. Han gick från byrå till byrå, beklagade sig och begärde den bättre bostad han hade blivit lovad. En gång utbrast han i desperation att i de kapitalistiska länderna t. o. m. hundarna hade det bättre ställt än arbetarna i Ryssland. Denna olyckliga anmärkning bildade dock inte grundvalen för anklagelsen mot honom. Han anklagades för att vara en internationell spion, emedan han i sin ungdom hade rest i många europeiska länder.

Då och då stötte man på utlänningar i cellerna som av en ren händelse hade fångats i nätet. En sådan var en kaféägare från Wien, som hade uppfunnit en ny kaffekokare. Hans vänstersinnade kunder i Wien hade sagt honom att det skulle finnas en stor marknad för hans uppfinning i Sovjetunionen, och han hade kommit till Moskva som turist för att erbjuda den till olika folkkommissariat. Han var totalt ur stånd att förstå vad som hade hänt honom.

Det fanns praktiskt taget inga japaner i Sovjetunionen, men däremot många kineser. Kina var vid denna tidpunkt invecklat i krig med Japan. Under första världskriget hade den tsaristiska regeringen rekryterat ungefär två miljoner kineser för skogsarbete i Ryssland, och efter sammanbrottet strömmade de ut från sina läger och spred sig över hela landet. Majoriteten återvände till slut till sitt hemland. Men ett stort antal enrollerade sig i röda armén, och kineserna liksom letterna ingick i några av de mest skräckinjagande förbanden under inbördeskriget. En avsevärd mängd – det sades omkring 100.000 – slog sig för gott ned i Ryssland, och tack vare deras skicklighet och anpassningsförmåga återfanns de i alla slag av civila yrken. Många satte upp tvättinrättningar, och de flesta gifte sig med ryska flickor. I kraft av en märklig logisk process, som de var totalt ur stånd att begripa, arresterades de nu praktiskt taget utan undantag som japanska spioner. Man krävde även att de skulle erkänna andra förbrytelser än spionage. En liten rädd kines, vid namn Ti Masha, som tillfrågades vad han var anklagad för, svarade: ”Tellol.” Han menade terror, som antogs ha bestått i en avsikt att mörda medlemmar av Sovjetregeringen. Han sades ha förmåtts att åta sig detta av den japanska spiontjänsten innan han lämnade Sinkiang, Kinas västligaste provins, för att resa till det närbelägna Uzbekistan. Han påstods ha tagit ett arbete som spårvagnsförare i Charkov med detta i syfte. Hans plan sades ha varit att köra på vilken bil som helst som befann sig på spåren framför honom och i vilken satt medlemmar av Sovjetregeringen.

I de ryska fängelserna kunde man finna medborgare från nästan alla nationer i världen, och bland dem fanns de mest olika typer och karaktärer, från personer som utmärkte sig för den mest beundransvärda styrka, redbarhet och mänsklighet, ned till dem vilkas erfarenheter hade dragit ned dem till ett stadium där de föreföll ha förlorat alla mänskliga egenskaper. Enligt vår erfarenhet förekom de olika typerna i ungefär samma proportioner inom alla nationaliteter. Det enda undantaget var kineserna. De flesta av dessa kom från de mest obildade klasserna – bland dem fanns män som medgav att de varit banditer – men deras moral och fysiska disciplin var utan undantag beundransvärda. De höll sig beundransvärt rena och lyckades sköta sin tvätt med de primitivast tänkbara medel. Varje kines hade ett omsorgsfullt hopvikt knyte med snövita underkläder, som han lyckades stryka med hjälp av en tekittel. Kineserna var ensamma om att byta ut bröd mot tvål, ehuru de var lika hungriga som de övriga. Den generositet och rättvisa med vilka de delade med sig av de gåvor de stundom mottog från sina familjer var lika beundransvärda som den anda med vilken de uthärdade försakelserna.

En annan nationalitet som föll offer för spionjakten var de s. k. assyrierna. De var till antalet inte någon stor grupp, men de var utspridda över hela Ryssland. Alla visste att de skoputsare som med stor skicklighet putsade skor i särskilda stånd på gatorna över hela Ryssland var assyrier och armenier. Fram till 1914 levde de på ett mycket patriarkaliskt sätt som en liten herdestam i närheten av föreningspunkten för de ryska, turkiska och persiska gränserna vid Urmiasjön. De var nestorianer och löd politiskt under arvspatriarken, som var deras andliga överhuvud. Kort före 1914 års krig upptogs deras kyrka högtidligt av den ryska ortodoxa

kyrkan, och stammen kom under tsarens beskydd. När kriget utbröt hade de bosatt sig inom Ryssland i Kubanområdet, och därifrån spred de sig över hela landet.

Nu hade de blivit antingen turkiska spioner eller agenter för den brittiska imperialismen. Vi stötte på fall då den sabotageverksamhet som de erkände bestått i att ha putsat skor med dålig skokräm för att göra dessa ömtåliga och skapa allmänt missnöje med kvaliteten hos sovjetframställda skor. En äldre assyrier som hade avlagt bekännelse härom avvisade med stor hetta och indignation en skämtsam förmodan, som framkastades i cellen, att han kanske hade borstat bruna skor med svart skokräm och tvärtom. En assyrier som fick behålla sin frihet var en gammal man som sades vara 150 och var en välbekant figur på Kievs gator. Hans stånd låg i NKVD-byggnadens omedelbara närhet. Han var överhuvud i en familj vars alla manliga medlemmar hade arresterats. Men där regerade han med sitt imponerande skägg bland en hop småpojkar som av respekt för hans vita hår befriade honom från arbetet att borsta skor och lämnade åt honom att samla in pengarna.

Arresterade utlänningar som inte hade erhållit sovjetiskt medborgarskap kunde åtminstone hoppas att bli utvisade, och under åren före 1936 var detta i allmänhet regeln. Vi vet inte vad som under Jezjovperioden hände de arresterade kineserna, polackerna och rumänerna, men vi känner till något av vad som hände tyskarna. Omedelbart före krigsutbrottet i samband med undertecknandet av Hitler-Stalinpakten förefaller en hemlig överenskommelse ha träffats om att alla arresterade tyskar, oberoende av om de var flyktingar, specialister eller vanliga arbetare, skulle deporteras till Tyskland. I alla händelser är det ett faktum att alla tyskar som befann sig i fängelser och koncentrationsläger förflyttades till Moskva mellan september 1939 och våren 1940 och samlades i vissa celler i Butyrkafängelset. Detta skedde oavsett om de hade förklarats skyldiga eller inte eller om de var flyktingar eller specialister. Bland dem fanns många som hade fått sovjetiskt medborgarskap liksom några som hade berövats tyskt medborgarskap enligt officiellt meddelande i den tyska *Reichsanzeiger*. Tyskarna behandlades storartat i dessa transito-celler. Under flera månader före sin utvisning erhöll de särskilda ransoner och dagliga cigaretter.

En stor del av dessa tyskar överlämnades – i många fall oaktat deras skriftliga och muntliga protester – till Gestapo vid den polska demarkationslinjen. Där bland var många judar och andra antinazistiska flyktingar, som omedelbart sattes i tyska fängelser och koncentrationsläger, och många dog i Auschwitz. Många, i synnerhet de som visste åtskilligt om förhållandena i Ryssland efter att ha tillbringat en lång tid i fängelser och koncentrationsläger, måste underteckna skriftliga försäkringar att de skulle arbeta utomlands för NKVD:s räkning och fullständigt hemlighålla alla erfarenheter de gjort under den tid de befunnit sig i NKVD:s händer.

Tysthetslöften avkrävdes i förbigående sagt alla som frigavs av NKVD. Detta påminner oss om något som förefaller vara ett särdrag i den ryska karaktären. Om det är sant att elefanter aldrig glömmar, så förefaller oss ryssarna vara elefanternas motsatser. Det är inte hot och skrämsel som håller en människa tyst sedan hon frigivits efter årtal av oskyldigt lidande. Det sovjetryska psyket tycks verkligen vara mäktigt en sådan glömska. Många officerare och tekniker som hade suttit i fängelser och koncentrationsläger och måste ha erhållit en grundlig insikt i NKVD:s verksamhet gjorde sitt yttersta för Sovjetunionen under kriget. Flera av de för närvarande mest berömda vetenskapsmännen i Sovjetunionen har enligt vad vi vet suttit i fängelse.

b) "Utländska agenter"

Den kategori som bestod av dem som arresterades som spioner till följd av sina förbindelser med främmande länder var långt mer omfattande än den som utgjordes av de verkliga utlänningarna.

I. Infödda "utlänningar". Den första gruppen i denna kategori bestod av dem som var födda utomlands. Denna inbegrep dem som var födda i de tsaristiska provinser som avträdades av ryssarna efter första världskriget, d. v. s. Polen, Finland och de baltiska staterna, och gällde dem som var av rysk nationalitet, även om deras fäder hade haft anställning som ryska tjänstemän i dessa provinser. Många kunde inte tala ett ord av språket i det land vars medborgare de ansågs vara, och bland dem fanns personer, vilkas familjer hade haft sin hemort i Ryssland under generationer och vilkas enda förbindelse med ett främmande land var att de hade ett efternamn som klingade polskt eller lettiskt.

De många letterna i Ryssland förtjänar ett särskilt omnämnande i detta sammanhang. De kom till Centralryssland delvis som ett resultat av förflyttningen av stora industriföretag från Riga under första världskriget, varvid den viktigare delen av personalen flyttades till Charkov och andra städer, och delvis som en följd av röda arméns tillbakadragande från Lettland 1920. Bland de senare fanns många kommunister av gamla gardet, av vilka åtskilliga i ledande ställningar. Lettiska trupper spelade en lika stor eller större roll än de kinesiska under inbördeskriget. Vare sig det nu berodde på speciell lämplighet för hemligt partiarbete eller särskild skolning för upp giften så beklädde faktiskt letter ett stort antal av de ledande posterna inom det sovjetryska spioneriväsendet både i Sovjetunionen och utomlands, både inom NKVD:s och röda arméns underrättelsetjänst liksom i Kominterns motsvarande organisation. Många letter hade innehaft ledande ställningar i den gamla Tjekan. Nu anklagades de alla för att vara medlemmar av en trotskistisk eller lettisk-nationell organisation.

En lettisk mekaniker från Charkovs lokomotivfabrik, som tidigare arbetat åt Tjekan, erkände att han på order av den lettiska underrättelsetjänsten, som hade förgreningar högt upp i röda armén, hade verkat för ett Storlettland, som skulle omfatta en stor del av europeiska Ryssland, däri inräknat Moskva, och ha Wilna som sin huvudstad.

II. Sovjetmedborgare som hade varit utomlands. En annan grupp i denna kategori bestod av ryssar som hade varit utomlands. De befann sig i en särskilt stor fara. Åtskilliga var vetenskapsmän, ty mellan 1925 och 1929 hade många vetenskapsmän och ingenjörer rest utomlands för sovjetryska institutioners räkning för att arbeta i motsvarande institutioner i Tyskland, England, Holland och Förenta staterna, med syfte att återuppta vetenskapliga förbindelser med främmande länder och att knyta nya. Det var dessa som löpte den största faran. Men forskare som hade arbetat utomlands före första världskriget, ingenjörer, medlemmar av sovjetryska inköps- och försäljningsdelegationer tillhörde också denna kategori.

I en "stor" cell i ett Moskvafängelse hörde en av oss en föreläsning av en framstående Sovjetingenjör, som just hade återkommit från Amerika, där han hade undertecknat kontrakt om byggandet av ett valsverk vid Zaporozje för många miljoner dollar. Han förklarade att denna föreläsning om hans uppdrag och ingenjörskonstens läge utomlands i själva verket skulle ha hållits just samma dag inför vederbörande folkkommissarie. I stället fick den "stora" cellen tillfälle att höra den.

Alla de som någonsin tillhört personalen i någon av de sovjetryska handelsdelegationerna i Berlin eller Paris, i Arcos i London eller Amtorg i Förenta staterna fördes nu nära nog utan undantag till NKVD:s celler. Upplysningar om det öde som väntade Sovjetanställda utom-

lands sipprade naturligtvis i viss utsträckning igenom till utlandet, och det var en av orsakerna till att många Sovjetmedborgare underlät att återvända.

Somliga av fångarna hade lyckats skaffa Sovjetunionen oerhörda vinster. En övertygad kommunist som hade arbetat i den sovjetryska handelsorganisationen i Amerika redogjorde detaljerat för hur han en gång för sitt lands räkning hade gjort en vinst på flera miljoner dollar under några dagar genom skickliga manipulationer på Chicagos vetemarknad. Men sådana tjänster kunde inte suddas ut den fläck som även en kort utomlandsvistelse medförde.

Personalen i folkkommissariatet för utrikesfrågor och i diplomatisk och konsulär tjänst var också representerad i fängelserna i avsevärt antal. Det finns i detta sammanhang anledning omnämna att den diplomatiska personalen nästan uteslutande bestod av medlemmar av NKVD. Medlemskapet av den sovjetryska utrikesrepresentationen var endast nominellt. I verkligheten var den kontrollerad av NKVD. Medlemmar av den diplomatiska tjänstemannakåren anklagades på två grunder: för det första som medlemmar av NKVD och för det andra som personer som hade varit utomlands.

Många medlemmar av den sovjetryska handelsflottan återfanns även i cellerna.

III. De som hade kulturella förbindelser med främmande länder. Under lång tid hade det i Sovjetunionen funnits en organisation känd under beteckningen *Voks*, sällskapet för kulturella förbindelser med utlandet. Det hade bl. a. till uppgift att organisera besök av utländska vetenskapsmän och konstnärer, driva propaganda i utlandet för Sovjetunionens kulturella framsteg och bedrifter, ordna spridning av utländska tidningar i Ryssland, organisera internationella kongresser och konferenser och sovjetrisk representation vid sådana konferenser utomlands. Sällskapet samarbetade intimt med de organisationer som kallades Sovjetunionens vänner och som fanns i de flesta främmande länder och till stor del, som t. ex. i England, bestod av intellektuella, intresserade av socialismens uppbyggande i Sovjetunionen. Flera tidskrifter trycktes på engelska och franska i Moskva till tjänst för denna skickligt ledda propaganda. Det hade också funnits en tysk tidskrift, *Moskauer Rundschau*, men dess hela personal hade snart arresterats för spionage, och den ene utgivaren ersatte den andre i rask följd, tills den slutligen lades ner. I NKVD:s ögon hade hela Voks-organisationen visat sig inte vara någonting annat än ett väldigt nätverk för spionage, och dess personal, som påstods ha förletts av de tyska, polska, rumänska och japanska underrättelsetjänsterna, arresterades nästan undantagslöst. Cheferna för Voks, som alltjämt existerar, ersatte varandra i hastig takt. Voks öde delades av Intourist. Intourist hade resebyråer i alla större städer utomlands och drev hotell och vårdshus för utlänningar i nästan alla städer i Sovjetunionen. Eftersom alla resor som arrangerades av Intourist betalades i utländsk valuta, var organisationen en inte oväsentlig tillgång för den sovjetryska betalningsbalansen. Men även den visade sig inte vara någonting annat än ett nätverk för spionage, och nästan hela dess personal hamnade i fängelse, däribland även de små kvinnliga tolkarna, vilkas uppgift var att visa resenärer Sovjetstädernas sevärdheter.

Den fara som varje kontakt med utlänningar innebar och om vilken varje Sovjetmedborgare var medveten var orsaken till de tragiska bryderier i vilka sovjetryska vetenskapsmän ofta råkade.

Den stora majoriteten bland vetenskapsmännen, den yngre likaväl som den äldre generationen, kände sig som medlemmar av en stor internationell gemenskap, som sammanhölls av gemensamt arbete på gemensamma problem. Det ryska folket är också bland det mest gästfria i världen, och ryska vetenskapsmän kände det angeläget att göra det mesta möjliga av varje tillfälle att etablera kontakt med sina utländska kolleger. Varje möjlighet att få resa och stationeras utomlands var ytterst frestande för dem, och inte bara på grund av de materiella fördelar det innebar. Å andra sidan undvek de försiktigare bland dem utlänningar som pesten.

Ju mera spänd den politiska situationen blev, desto nödvändigare blev det att iaktta försiktighet. Endast en önskan att inte synas oartig och ogästvänlig kom många, i synnerhet av den äldre generationen, att handla i strid mot något som nästan blev en instinktiv motvilja att ha någonting att göra med utlänningar.

1936 ägde en solförmörkelse rum, och den zon där den var total låg i Sibirien. Flera utländska observatorier sände expeditioner till Centralasien, och dessa lämnades all tänkbar hjälp av Sovjetmyndigheterna. Observationsposter upprättades t. ex. i Akbulak, och resultaten var mycket lyckade, men de nummer av amerikanska vetenskapliga tidskrifter i vilka de redovisades kunde inte uppbringas i de sovjetryska biblioteken. I dessa nummer uttalade amerikanska vetenskapsmän sitt tack till flera sovjetryska astronomer, som hade varit deras värdar. På grund därav släppte inte censuren igenom tidskrifterna. Ifrågavarande astronomer hade nämligen under tiden arresterats som spioner, bland dem den ledande astronomen Gerasimovitj.

Flera internationella fysiolog- och geologkongresser som ägde rum under dessa kritiska år hade också förödande konsekvenser för många sovjetryska deltagare. Den fara det innebar att upprätthålla vetenskaplig kontakt med utländska kolleger varierade med varje ändring av partilinjens och Sovjetunionens utrikespolitik. Förbindelser med brittiska vetenskapsmän kunde t. ex. vid en viss tidpunkt vara relativt ofarliga och åtnjuta understöd av de högsta Sovjetmyndigheterna. Men ett litet moln vid horisonten då det gällde relationerna till detta land, t. ex. ogynnsamma handelsförhandlingar eller en skarp artikel i en Sovjettidning, kunde vara tillräckligt för att göra sådana förbindelser ytterst farofyllda. Efter Hitler-Stalinpakten 1939 återupptogs kontakten med tyska vetenskapsmän, som hade varit fullkomligt brutna.

I vissa fall, då det gällde medlemmar av rasminoriteter, var den omständigheten att vederbörande hade deltagit i internationella kongresser före första världskriget bevis för att "ha rekryterats av den tyska spiontjänsten". Ett sådant fall var professor Belts, den berömda kirurgen.

IV. De som hade uppehållit korrespondens med främmande länder. All korrespondens med främmande länder betraktades som fördömlig inte bara av NKVD, utan också av den sovjetryska allmänheten, enligt vad som kom till uttryck vid "kritik och självkritik"-mötena. Många människor, i synnerhet de som hade släktingar utomlands, upprätthöll en sådan korrespondens under årtal, ehuru alltid mycket diskret. Under åren 1929-35 var en dylik korrespondens mycket populär, eftersom varor producerade i Sovjetunionen såsom livsmedel, kläder och andra nödvändighetsartiklar kunde köpas till världsmarknadspriser i vilka kvantiteter som helst i utbyte mot utländsk valuta i de s. k. Torgsinaffärerna. Under hungersnöden höll sig många familjer vid liv med hjälp av de få dollar eller pund som de mottog från anhöriga utomlands och detta uppmuntrade dem naturligtvis att hålla korrespondensen vid liv. Nu fick emellertid de flesta av dem lida för detta, ty de arresterades som spioner.

Vetenskapsmän upprätthöll också en omfattande korrespondens med sina kolleger i främmande länder, och många ryska forskare, i synnerhet på det naturvetenskapliga området, publicerade sina upptäckter i utländska tidskrifter, särskilt i Tyskland och senare även i England och Förenta staterna.

Slutligen fanns det en speciell organisation som främjade brevväxling med Sovjetunionens vänner utomlands för att uppmuntra studiet av främmande språk och som spred adresser för detta ändamål. Denna rörelse erhöll all tänkbar officiell uppmuntran. Vi kommer ihåg en ung student som hette Gersjuns och som var medlem av den kommunistiska ungdomsorganisationen. Han hade god kännedom om modern utländsk litteratur och en ovanlig fallenhet för språk. Hans engelska var utomordentlig. Organisationen satte honom i förbindelse med en

kommunistisk arbetare i Manchester. Med denne växlade han brev, i vilka han å den ena sidan prisade socialismens triumfer och å andra sidan framhöll de kapitalistiska ländernas uselhet. Dessa brev passerade naturligtvis den sovjetryska censuren. Gersjuns hade aldrig varit utomlands, men resultatet av korrespondensen var att han skickades till fängelse som tysk spion. När han tog farväl av den ene av oss bad han att hans brevvän skulle underrättas om hans öde. Vi nämner detta i förhoppning att vi därigenom uppfyller hans begäran.

V. De som hade haft förbindelser med utlänningar. Ett stort antal utlänningar bodde i Sovjetunionen, och förekomsten av utländska konsulat och diplomatiska representanter medförde att många människor hade förbindelser med utlänningar. En läkare som flera gånger hade tillkallats av den tyske konsuln i Charkov för att besöka en medlem av hans personal avböjde först försiktigtvis och hänvisade konsuln till NKVD:s utländska avdelning. Han beordrades emellertid av NKVD att fara till konsulatet och behandla patienten. Detta hade inte omedelbart några olyckliga konsekvenser, men två år senare arresterades han för spionage och anklagades för att ha rekryterats av den tyska underrättelsetjänsten i samband med dessa professionella besök. Samma öde drabbade en sjuttioårig veterinär från Kiev, som hade behandlat den tyske konsulns hund, även han på order av NKVD. En man som en gång hade huggit ved på den polske konsulns bakgård och en kvinna som hade sålt ägg till konsulatet arresterades också. Denne tyske konsul, som önskade spela tennis, försågs officiellt med en partner av Sovjetmyndigheterna. En ung jurist som råkade vara en god spelare fick uppdraget, och också han skickades till fängelse, där vi sammanträffade med honom, ehuru hans kontakt med konsuln hade inskränkt sig till tennisspelet. Sådana exempel skulle kunna mångfaldigas i det oändliga. Anhöriga till dessa människor arresterades även, t. ex. sonen till den ovan nämnde veterinären och en gammal uppsyningsman som, när han tillfrågades varför han satt i fängelse, alltid förklarade att han var broder till den kvinna som levererat den tyske konsuln mjölk.

Stängandet av flera utländska konsulat i ryska provinsstäder välkomnades under dessa förhållanden allmänt.

VI. F. d. krigsfångar. Under det första världskriget tog tyskarna och österrikarna mer än en miljon ryska fångar. Eftersom dessa olyckliga ”hade varit utomlands”, kunde de mycket väl enligt den logik som tillämpades i sådana fall ha enrollerats i den tyska underrättelsetjänsten, och de blev sålunda en kategori som förtjänade att arresteras. 1938 började i cellerna uppenbara sig folk, arbetare och enkla kolchosbönder som alla var fullständigt ur stånd att begripa varför de hade arresterats. Det visade sig att de hade varit krigsfångar. Män som hade tillfångatagits av polackerna under 1920 års polsk-ryska krig började också uppenbara sig. I fråga om de sistnämnda var det åtminstone tänkbart att några av dem kunde ha anmodats att spionera mot Sovjetunionen, eftersom 1920 Sovjetunionen dock existerade. Det enda som kunde anföras mot dem som varit i Tyskland och Österrike var att ukrainska fångar hade samlats i speciella läger, i vilka man ivrigt bedrev en separatistisk och nationalistisk propaganda. Denna omständighet kunde sägas ge något berättigande åt att NKVD sökte efter potentiella fiender bland dem som hade vistats i sådana läger. Arresteringarna begränsades emellertid inte till ukrainarna. Men vi hade det intrycket att arresteringarna av f. d. krigsfångar var långt mindre omfattande än i de tidigare omnämnda grupperna. Sannolikheten av att arresteras var för den enskilde personen avgjort inte så stor.

Å andra sidan arresterades förutvarande tyska, polska och österrikiska krigsfångar, som stannat kvar i Ryssland efter kriget och i de flesta fall gift sig med ryska kvinnor. De arresterades nästan utan undantag som spioner. Detsamma gällde tjeckerna, av vilka det fanns ett avsevärt antal. Tjeckerna arresterades efter den tyska ockupationen av Tjeckoslovakien, vid en tidpunkt då utrensningen hade börjat att avtyna.

VII. Utländska kolonister. Under 1700- och 1800-talet efter erövringen av Sydryssland kom många utlänningar som drivits hemifrån av religiös förföljelse eller ekonomisk nöd och slog sig ned i landet, lockade av generösa erbjudanden av den ryska regeringen. Fram till Jezjov-perioden fanns ett stort antal tyska byar och samhällen spridda över hela Ryssland. Inne-vånarna hade bevarat sitt tyska modersmål oförändrat sedan Katarina den storas dagar och talade alltså sina tyska hemtrakters dialekter. Sålunda talade några schwabiska och andra den renaste sachsiska eller östpreussiska. Den sistnämnda dialekten talades framför allt av mennoniterna, som inte hade haft någon religiös frihet i sitt fädernesland. Dessa kolonister var populära i Ryssland. I fråga om jordbruksskötsel och levnadsförhållanden var de i allmänhet överlägsna de omkringboende bönderna, och de lärde dessa åtskilligt om brukandet av jorden. Ingen nationell antipati förefanns mellan dem och deras ryska grannar. Under århundradenas lopp hade många av dessa familjer uppnått ett relativt högt välstånd och skulle ha räknats som välmående bönder även i Västeuropa. Sådana familjer sände ofta sina söner till universitet, och det var inte ovanligt att finna avkomlingar till dessa människor i de lärda yrkena. Efter-som de var ryska medborgare lämnades de ostörda under det första världskriget.

Vid tidpunkten för kollektiviseringen föll många av dem emellertid under begreppet kulak, och åtskilliga, i synnerhet de mer välställda, deporterades till Sibirien, stundom med sina familjer. Andra försökte emigrera till Tyskland, och en del lyckades. Men majoriteten stannade kvar där den var. Befolkningen i det enda kompakt tyskkoloniserade området i Sovjetunionen, den förutvarande tyska Volgarepubliken, undergick samma öde som de isolerade byarna. 1936 började regeringen systematiskt likvidera alla tyska kolonier. Denna gång valde man dock inte den enkla deporteringsmetoden. Nästan alla vuxna manliga innevånare i byarna, som under tiden hade organiserats i kolchoser, arresterades plötsligt och anklagades för kontrarevolutionär verksamhet och spionage för Tysklands räkning.

Vid denna tidpunkt fanns det celler i vilka fångarna inte talade något annat än schwabiska eller östpreussiska, eftersom alla kom från samma kollektivbruk. Ofta återfanns en fader och flera av hans söner, av vilka den yngste kunde vara omkring fjorton år, i samma cell. Detta var ett undantag från regeln att medlemmar av samma familj måste åtskiljas i fängelserna. Återstoden av familjen brukade deporteras till avlägsna trakter av Sibirien och Centralasien, varvid de nödgades lämna kvar det mesta av sina ägodelar.

Nästan alla polska, ukrainska och vitryska familjer som bodde i närheten av den polska gränsen undergick samma öde. Detta förfaringsätt att med tvång massdeportera slutna befolkningsgrupper, som hade tillämpats under antiken av assyrierna och det nybabyloniska riket (judarnas babyloniska fångenskap) var okänt under den senare antiken och under hela den medeltida och moderna historien. Det var överlåtet åt Sovjetunionen att återuppliva det i vår egen tid i sin behandling av de människor som levde vid dess västgräns och vid gränsen till Korea i Fjärran Östern. Detta ägde rum ungefär samtidigt med massdeporteringen av sydtyrolarna enligt överenskommelse mellan Hitler och Mussolini.

Omkring tre kvarts miljon koreaner bodde i närheten av den koreanska gränsen. Många av dem hade sökt tillflykt i Ryssland under japanernas hatade styrelse. De arresterades, anklagade för att spionera för Japans räkning, och deras familjer deporterades till Tadjikistan till ett klimat, vid vilket de var fullkomligt ovana. Samtidigt arresterades nästan alla enskilda koreaner som bodde i Sovjetunionen som japanska spioner. Processen fortsatte under och efter kriget genom den officiella upplösningen av den autonoma tyska Volgarepubliken, den Krimtatariska republiken, de autonoma Inguscher- och Tjetjendistrikten, det autonoma Kalmuckdistriktet i norra Kaukasien och massdeporteringen av deras befolkningar.

Många bulgarer, av vilka de flesta sysslade med handelsträdgårdar i städernas grannskap, arresterades också som spioner. Men bekännelser om spionage för Bulgariens räkning accepterades endast i undantagsfall. De måste bekänna sig vara rumänska eller tyska spioner.

Den 17 december 1937 uppenbarade sig en grekisk gårdfarihandlare i den cell i Moskva i vilken den ene av oss satt inspärrad. Han hade under trettio år förtjänat sitt uppehälle på att sälja våfflor och brända mandlar i de zoologiska trädgårdarna. Det framkom senare att processen att arresterera praktiskt taget alla greker i Sovjetunionen som inte bodde i någon grekisk koloni hade inletts just den dagen. Det fanns många sådana greker, och alla var nu skyldiga till spionage.

Det fanns ett distrikt nära Mariupol vid Svarta havet som nästan uteslutande var bebott av greker. Dessa var avkomlingar av greker som hade börjat slå sig ner där under Katarina den storas tid. De flesta av dem inflyttade under 1800-talets grekiska självständighetskrig. De hade under Sovjetregimen åtnjutit nationell självstyrelse fram till Jezjovperioden men betraktades nu plötsligt som en allvarlig nationell fara. Vi råkar vara mycket välinformerade om dessa greker, emedan en av oss delade cell med den man som enligt egen bekännelse skulle bli undervisningsminister i den planerade Storgrekiska republiken som skulle upprättas i Sydryssland med utländskt, i synnerhet grekiskt understöd. Dess huvudstad skulle bli Mariupol, och den skulle med sig införliva Charkov och enligt andra versioner Kiev. Denne man, som hette Vadimov, var professor i gammalgrekiska vid Charkovs universitet. Han var född ryss och hade tillbringat ett år i Athen som gäst hos Athens universitet för att studera arkeologi. Vi gjorde också en flyktig bekantskap med den som var designerad till regeringschef i samma republik. Det var en ledande kommunist av grekisk nationalitet, som var rådgivare i nationella minoritetsfrågor hos det ukrainska partiets centralkommitté. En annan blygsam liten grek, dr Alexandropoulos från Saloniki, var den man som hade meddelat den grekiska underrättelsetjänsten namnet på och beskrivning av det slags små fiskar som användes i sumpiga områden för utrotandet av malariamyggor. Även detta betraktades som en acceptabel bekännelse.

VIII. "Gränshoppare". En kategori som gjort sig skyldig till en verklig förbrytelse och som fanns i fängelserna nära västgränsen utgjordes av "gränshopparna". De var för det mesta desertörer från de polska och rumänska arméerna, unga äventyrare eller män som hade lockats av den sovjetryska propagandan och hade tagit sig över gränsen illegalt i hopp om att finna arbete eller kanske tillfälle att få högre utbildning. Vi sammanträffade också med en man som hade flytt från Rumänien för att slippa betala underhåll. Dessa människor anklagades inte för att illegalt ha överskridit gränsen utan för spionage, och de avlade bekännelser om de mest egendomliga saker.

Det fanns ofta verkliga spioner bland dem.

IX. Verkliga spioner. En gång rusade alla fångvaktare i ett Kiev-fängelse ivrigt fram till en cell i vilken en nykommen fånge ensam hölls inspärrad. Efteråt berättade de med omätlig stolthet och tillfredsställelse för de andra fångarna att de faktiskt hade sett en verklig spion. De riktiga spionerna syns i allmänhet ha hållits förvarade isolerade, och senare meddelade oss arresterade NKVD-tjänstemän att de efter avlagd bekännelse vanligen enrollades i NKVD:s spionagetjänst. Chefen för underrättelsetjänsten i en av stormakterna omnämnde i en bok, som publicerades efter första världskriget, att ingenting hjälpte de professionella spionerna i deras arbete så mycket som den spionskräck som väcktes i så många europeiska länder vid krigsutbrottet. Av vad arresterade förhørsledare berättade oss var det uppenbart att endast en oändligt liten del av spionfallen var verkliga.

Den sovjetryska definitionen på spionage skiljer sig fullständigt från den som är bruklig annorstädes. Spionage betyder enligt vanligt språkbruk att utan bemyndigande meddela

statshemligheter till en stats verkliga eller potentiella fiender, men i Sovjetunionen kan det betyda spridning av vilka som helst inte uttryckligen offentliggjorda fakta. Man skiljer mellan ekonomiskt, politiskt och militärt spionage. Att meddela utlänningar upplysningar om priset på varor, deras kvalitet, huruvida och var de kan erhållas anses vara ekonomiskt spionage. Politiskt spionage innebär bl. a. uppgifter om personliga relationer mellan enskilda individer i den statliga förvaltningen eller partiorganisationen och i synnerhet upplysningar om en sådan individs påstådda politiska tendens eller missnöje. De talrika och ofta framgångsrika försöken att använda upplysningar om enskilda individers politiska hållning som grundval för en bekännelse om spionage härledde sig från detta. Endast militärt spionage definieras ungefär som i andra länder.

En förutvarande förhørsledare som delade cell med den ene av oss förklarade att överlämnandet till en utlänning av – låt oss säga – en karta över gatorna i en landsortsstad eller meddelandet av namnet på den man som hade ansvaret för en kollektiverad ekonomisk enhet skulle sätta ett utländskt underrättelseväsen i stånd att ge detaljerade instruktioner till en agent som skulle skickas till en sådan stad, eller hjälpa det att framställa ett falskt pass för denne. Denna uppfattning om spionage tycks därför mindre vara en speciellt sovjetrisk egendomlighet än en konsekvens av en fullständigt totalitär stats förmåga att undanhålla utlänningar information i en utsträckning som skulle vara otänkbar i en icke totalitär stat.

I det stora flertalet fall lät sig förhørsledarna emellertid inte nöja med bekännelser om mindre spionagehandlingar av det slag som ovan angivits och som praktiskt taget alla dagligen gjorde sig skyldiga till. I allmänhet krävde de någonting mycket mer påtagligt, och förhören fortsatte tills offret erkände någon handling som innebar direkt spionage. En stor övertalningsförmåga behövdes ofta för att övertyga förhørsledaren om allvaret och betydelsen av en fiktiv spionage-”legend” och få honom att acceptera den.

7. Medlemmar av nationella minoriteter

Oktoberrevolutionen gav formellt alla rasminoriteter i Sovjetunionen fullkomlig nationell självständighet, ”inräknat rätten till fullständig och frivillig separation från Sovjetunionen” enligt Lenins egna ord. Det är en historisk kuriositet att Stalins första placering i Sovjetregeringen var som folkkommissarie för nationalitetsärenden, och det var sålunda hans plikt att verkställa denna politik. Den var ämnet för flera av hans tidigare tal och artiklar, som återfinns i hans ”Leninismens problem”. Inte ens på de tidigare stadierna av Sovjetstatens historia vid tidpunkten för Ukrainas och Georgiens sovjetisering togs någonsin rätten till separation på allvar.

Under åren fram till 1937 åtnjöt de nationella minoriteterna kulturell frihet i ansenlig utsträckning, ehuru i Ukraina t. ex. politiken alternerade mellan de två ytterligheterna fullständig ”ukrainisering” och decentralisering å den ena sidan och rysk centralisering å den andra. I slutet av 1920-talet gavs t. ex. order om att alla föreläsningar vid ukrainska universitetet skulle hållas på ukrainska, vilket betydde att många professorer och studenter måste ägna mycken tid åt att lära sig språket. I många ämnen måste en speciell ukrainsk terminologi uppfinnas. Skrypniks, den ukrainske folkkommissarien för undervisning, självmord gjorde ett slut på denna situation, som följdes av en utrensning med syfte att undertrycka all påstådd ukrainsk nationalism.

Denna svängning mellan decentralisering och centralisering i kulturella och språkliga frågor var emellertid av mindre betydelse än den ständiga pressen mot fullständig centralisering i fråga om politiska och framför allt ekonomiska angelägenheter, som slutade med att avgörandena fattades uteslutande i Moskva.

I och med början av Jezjovskedet lades kursen mer och mer i riktning mot en rysk nationalstat. Detta återspeglades i att många ukrainska tidningar nedlades och i att antalet minoritetsskolor och teatrar avsevärt minskades. Perioden av fullständig språklig frihet hade karakteriserats av en uppenbarligen spontan nedgång i antalet lärjungar i de nationella minoriteternas skolor. Detta var särskilt märkbart i de judiska skolorna. När det rådde fullkomlig språklig frihet och inte fanns tillstymmelsen till statligt tryck mot den nationella minoritetens bestånd, så att en minoritets språk och kultur inte behövde försvaras i namn av denna minoritets nationella ära, gjorde sig en spontan tendens till assimilering gällande.

Den nya centraliseringen återupplivade emellertid automatiskt motståndet mot assimilering, och vi tror att det endast var i denna bemärkelse som det vid denna tidpunkt kunde vara något tal om verkligt missnöje från de nationella minoriteternas sida. Inte desto mindre uppenbarade sig omfattande "nationella konspirationer" i NKVD:s akter i förbindelse med namnen på förutvarande anhängare av nationalistiska partier, och en våg av frampressade angivelser ledde till otaliga arresteringar. Nästan alla medlemmar av vissa nationella minoriteter, som levde utanför de områden där de bildade flertalet av befolkningen, arresterades. I Georgien och Armenien arresterades endast de mest betydande parti- och statstjänstemännen och ett stort antal lärare, ingenjörer etc. och anklagades för nationalism, men i Ukraina t. ex. arresterades nästan utan undantag varje armenier, även om han stod så långt ner på trappstegen som en föreståndare för en statsbutik eller en skoputsare. Armenierna var särskilt olyckligt lottade, ty de var nästan alla flyktingar som hade sökt en fristad i Ryssland från de turkiska massakrerna. Många hade kommit till Ryssland efter att ha emigrerat till Amerika eller Frankrike.

De "judiska nationalisterna" utgjorde i viss mån ett specialfall. Judisk nationalism i betydelsen zionism hade länge fördömts i Sovjetunionen, och det var farligt att ha tillhört den zionistiska rörelsen eller att ha anhöriga som emigrerat till Palestina. För att motverka lockelsen av en judisk nationalstat i Palestina hade Sovjetunionen grundat den självständiga judiska nationalkolonin Biro-Bidzjan i Fjärran Östern och hade bedrivit en livlig propaganda bland judar utomlands som sympatiserade med Sovjetunionen för att övertala dem att slå sig ner där. När förföljelsen av judarna började i Tyskland ställde naturligtvis många judiska flyktingar sina förhoppningar till denna, men endast ett relativt litet antal lyckades någonsin erhålla inresetillstånd.

Amerikanska judar, som kände ideologisk samhörighet med Sovjetsystemet i dess tidiga skede, slog sig faktiskt ned i Biro-Bidzjan. De hade med sig egna traktorer och modern utrustning och avsåg att upprätta jordbrukssamhällen och leva på kommunistisk basis. Vi vet inte vad som hände dem, men vi känner till att professor Lieberberg, som blev president för detta självständiga distrikt – han hade varit direktör för det judiska kulturinstitutet (senare nedlagt) – arresterades tillsammans med alla dess andra ledare. Av allt att döma återstår knappast någonting av det judiska nationalhemmet i Biro-Bidzjan. Propagandan har under årtal förhållit sig tyst därom.

Det fanns ingen antisemitism i den meningen att judisk härkomst placerade någon i en kategori som i sig själv ledde till arrestering. Den motsatta föreställningen, som utspriddes av nazisterna, att NKVD kontrollerades av judar och att judarna åtnjöt en förmånsställning i Sovjetunionen var också fullkomligt felaktig. Om det fanns något underlag för talet om antisemitism i Ryssland så var det den omständigheten att judarna så småningom och utan allt uppseende avlägsnades från de högre posterna i partiet och regeringen och att arresteringshotet vilade tyngre över judiska NKVD-tjänstemän och judar som på något sätt hade att göra med krigsmakten än över deras kolleger. Under Jezjovperioden brukade man säga: "Han är inte partimedlem, och han är inte jude, så varför har han arresterats?"

8. "Fördettingar"

"Fördettingarna" spelade en betecknande roll i Sovjetterminologin. Termen täckte var och en som på grund av egendom, ställning, rang eller titel hade varit av någon betydelse före revolutionen. Medlemskap av denna kategori hade under hela Sovjetperioden varit en orsak till anklagelser. Alla landets invånare måste ideligen fylla i frågeformulär, och dessa upptog undantagslöst frågor om socialt ursprung och "klass". Den senare beteckningen hänsyftade på de klasser som fanns före revolutionen, d. v. s. adeln, prästerskapet, bourgeoisien, affärsklassen eller bondeståndet. Man måste också besvara frågor om sin förrevolutionära sysselsättning och förutvarande partitillhörighet. Anklagelsen om "döljande av social härstamning" var en av de allvarligaste som kunde riktas mot en Sovjetmedborgare.

Många eller de flesta av de mer betydande bland "fördettingarna" hade en eller annan gång suttit i ett Sovjetfängelse. Men 1937 fanns det alltså ett förvånansvärt stort antal f. d. adelsmän och köpmän som klarade livsuppehållet som bokhållare, nattvakter etc. "Klassvaksamheten" fordrade nu att de avlägsnades från även de oansenligaste sysselsättningar, och de flesta av dem hamnade i fängelse, sedan de förlorat sitt arbete och sedan de länge och förgäves sökt efter ett hål att gömma sig i. De som hade varit i fängelse tidigare kunde, oberoende av om de hade benådats eller frigivits efter att ha avtjänat sitt straff vara säkra på att åter fängslas. Bland dessa "fördettingar" märktes förutvarande officerare, ämbetsmän, godsägare, liksom förmögna köpmän och industriidkare från den tsaristiska eran.

En typisk representant för dessa var den sjuttiosexårige generalen Sorokin, som hade återvänt till Ryssland från Paris på grundval av ett löfte om fullständig amnesti. Under en tid arbetade han som instruktör i en av röda arméns militära skolor men avskedades och fick arbete som nattvakt. Till slut arresterades han. Han erkände att han deltagit i förberedelser till ett väpnat uppror. Personer med liknande erfarenhet återfanns i nästan varje cell. De och deras historier tillhörde det förflutna.

En särskild plats bland dessa människor intogs av präster från olika samfund. Romersk-katolska och ortodoxa präster stötte man på överallt i förtroligt lag med protestantiska pastorer och judiska rabbiner.

Trots alla påståenden om motsatsen är det ett odiskutabelt faktum att präster aldrig vid någon tidpunkt förföljts eller arresterats enbart som präster. Tidigare hade de i allmänhet anklagats för kontrarevolutionär agitation, men nu anklagades de för spionage och stämplingar mot statsmakten. De flesta kyrkor hade vid denna tidpunkt stängts eller användes till profana ändamål. Offentliga religiösa gudstjänster kunde anordnas endast i den mest begränsade omfattning. All kyrklig verksamhet var underkastad NKVD:s absoluta kontroll.

Förutom medlemmarna av den förutvarande styrande klassen omfattade "fördettingarna" alla som varit motståndare till bolsjevikerna under inbördeskriget. Bland dessa märktes de som hade understött Petljura¹⁴-regeringen, den anarkistiske Machno i Ukraina, de kontra-revolutionära generalerna Koltjak och Denikin, den mensjevikiska regeringen som satt kvar vid makten i Georgien till 1920, kadettpartiet (de konstitutionella demokraterna) och de socialrevolutionära (vilkas vänstra flygel ingick en koalition med bolsjevikerna under dagarna omedelbart efter oktoberrevolutionen).

Det kan vara av intresse att påminna om två typiska figurer som tillhörde denna grupp. Båda hade varit anhängare till anarkisten Machno. Den ene, Svitjenko, hade varit chef för Machno-regeringens förhörskommission. Han hade tillbringat tjugosex av sina femtio år i tsaristiska och sovjetiska fängelser. Han kom från arbetarklassen och hade två gånger dömts till

¹⁴ Petljura gjorde flera försök att upprätta en s. k. självständig demokratisk republik i Ukraina. Han besegrades slutligen av bolsjevikerna 1920 och mördades i Paris 1926.

tvångsarbete under Sovjetregimen. Efter att ha avtjänat sitt straff hade han fått arbete som modellsnickare i ett gjuteri på villkor att han avstod från all politisk verksamhet. Alla hans brott hade tillgivits honom eller sonats, men för att inte tilldra sig uppmärksamhet hade han gått in i Osoaviachim, en organisation till försvar mot luftkrig och kemisk krigsföring, som under årtal hade understötts av partiet. Den var i viss mån en motsvarighet till de civila luftskyddsorganisationerna i andra länder.

Medlemskap av denna sammanslutning, liksom av så många officiella Sovjetorgan, var nästan i sig självt en graverande omständighet. Ledarnas arrestering och deras bekännelser förvandlade den i NKVD:s handlingar till en konspiratorisk organisation, vars syftemål var väpnat uppror mot Sovjetstaten. Ett ovanligt inslag i en av dessa bekännelser var en kulspruta som hade påträffats i gevärsförrådet hos ett avdelningskontor. Det var verkligen en kulspruta, men den hade tudelats på längden och använts till demonstration och instruktion. Den gamle veteranen hade nu arresterats för tredje och utan tvivel sista gången, och hans dröm att få tillbringa sin ålderdom i lugn och ro i familjens sköte omintetgjordes.

Den andre anhängaren till Machno, Sinkovskij, som under namnet Lovka-Sadov varit hjälten i en av Aleksej Tolstoys sista romaner, hade tjänstgjort som chef för Machnos kontraspionage. Han var allmänt känd för att vara brutal. Efter Machnos nederlag hade han flytt tillsammans med denne till utlandet, men accepterat ett erbjudande av NKVD att återvända till Ryssland, inträtt i dess tjänst och uppnått den höga posten som chef för dess utländska avdelning. Nu hade han arresterats. Han anklagades inte för sin tidigare verksamhet i Machnos tjänst, utan för nya stämplingar och spionage. I fängelset visade han sig vara en fin, intelligent och känslig människa med intresse för litteratur, och han underhöll sina cellkamrater med att återge berättelser ur böcker, däribland sina egna, vilket han gjorde med stor dramatisk effekt. Han visade också intresse och förståelse för religiösa spörsmål. Han förklarade med uppenbar uppriktighet att det inte fanns någonting han avskydde så mycket som grymhet och våld.

Felix Dzerzjinskij, grundaren av Tjekan (som sedan blev GPU och därefter NKVD) var en behaglig, högt bildad man. Han tillhörde en gammal adelsfamilj och hade utmärkt sig genom det sätt på vilket han hade uthärdat årtals inspärning i de tsaristiska fängelserna i Polen. Hängivenheten för en abstrakt idé är i stånd att leda till grymhet i en skala som personlig grymhet är oförmögen till. Detta är den enda förklaringen till vissa aspekter av Sovjet-systemet.

Den överväldigande majoriteten av de talrika förutvarande socialistrevolutionärerna, mensjevikerna, de verkliga motståndarna och trotskisterna hade för länge sedan uppgivit hoppet om att deras politiska idéer någonsin skulle komma att spela någon roll, men det sades alltjämt finnas ett litet fåtal illegala kämpar bland dem. Vi själva stötte inte på någon, men cellkamrater berättade oss om sådana öppna och förklarade motståndare till bolsjevismen som upprepade gånger arresterades men gång på gång återupptog illegal verksamhet och som passionerat inför sina cellkamrater och förhørsledare utvecklade sina anarkistiska, mensjevikiska eller trotskistiska idéer.

I ett hänseende var situationen lättare för dessa människor än för den stora massan av fångar. De liksom många av prästerna bekämpade medvetet en förklarad fiende. De kunde känna sig som martyrer för en sak och hämta styrka därav. Men trots detta var de inte alltid i stånd att hålla ut. Den nesligaste av alla bekännelser krävdes av dem, nämligen att de hade varit tsaristiska angivare och provokatörer.

En förutvarande mensjevik har ständigt stigit i graderna, nämligen Vysjinskij. Vid denna tidpunkt var han Sovjetunionens allmänne åklagare.

9. Personer associerade med celebriteter

Sovjetmedborgaren fruktar instinktivt det strålkastarljus i vilket alla prominenta Sovjetfigurer rör sig, ty han är medveten om faran att sopas ner i avgrunden tillsammans med dem när de störtas. Många människor som satt i fängelserna föreföll inte tillhöra någon av de angivna kategorierna. Men vid närmare undersökning brukade det visa sig att de på något sätt hade varit associerade med någon prominent personlighet. En kunde ha varit chaufför hos en folkkommissarie, en annan sekreterare till en betydande partifunktionär eller kalfaktor hos en högre officer. Förklaringen var enkel. Indicier behövdes för att göra de legender som erkändes av dessa viktiga personer plausibla. Deras underordnade behövdes för att fylla i detaljerna i de större skildringarna, konspirationerna och de terroristiska komplotterna som existerade i NKVD:s samlingar och som ibland utställdes för allmänheten vid en uppvisningsrättegång.

Underordnade arresterades ofta innan deras herrar rördes. Upplysningar som innebar anklagelser mot herrarna insamlades systematiskt hos de underordnade, och herrarna konfronterades med dessa efter sin arrestering. Sådana informationer fanns alltid tillgängliga för att för de högsta myndigheterna bevisa den anti-sovjetiska verksamheten från deras sida, som de önskade göra sig av med. Bevis samlades på detta sätt mot betydelsefulla personer, även om de aldrig arresterades. Vi delade cell med värden på ett lantställe nära Kiev, som tjänade som semesterhem för folkkommissarier. Efter svår misshandel samtyckte han till att avge en förklaring som innebar en anklagelse mot G. I. Petrovskij, den dåvarande presidenten för Ukrainska republiken. Vi sammanträffade även med Petrovskijs sekreterare, som undergick samma öde. Petrovskij, som var medlem av politbyrån, avled 1942 utan att ha arresterats.

Höga Sovjettjänstemän åtföljdes alltid av en eller flera NKVD-män, som uppträdde som deras skyddsvakt, ledsagade dem överallt och även tog väsentlig del i deras privata liv. Det var deras plikt att till NKVD rapportera alla sin herres rörelser, men de delade vanligen hans öde när han arresterades, om de inte tidigare hade fängslats.

10. Fall av identitetsförväxlingar

Ryssarna identifieras inte endast genom för- och tillnamn utan också genom familjenamn, och det sistnämnda användes alltid. Detta oaktat inträffade emellanåt fall av identitetsförväxlingar, i synnerhet när det var fråga om så vanliga tillnamn som Petrov och Ivanov, och den felaktiga personen kunde ibland arresteras. Sådana människor frigavs vanligen efter några veckor eller månader. Men vi känner till fall då den felaktigt arresterade personen hade avlagt bekännelse om spionage eller andra allvarliga brott innan misstaget upptäckts. Även om så hade skett, frigavs de stundom.

11. NKVD-organisationen

Av vad som hittills sagts torde det framgå att NKVD – i alla händelser vid denna tidpunkt – spelade rollen av en stat i staten, inte olik den som spelades av Gestapo i det nazistiska Tyskland. Varje Sovjetmedborgare levde i en ständig fruktan för NKVD, vilken blev mer eller mindre akut beroende på de politiska omständigheterna. Men det skulle vara fullkomligt felaktigt att därav sluta sig till att medlemmarna av NKVD, som otvivelaktigt betraktade sig som statens herrar och dess betydelsefullaste organ, kunde leva sina egna liv i lugn och säkerhet. Det var en egendomlighet hos Sovjetunionen att de ingalunda kunde göra detta. Medlemmarna av NKVD, från den lägsta till den högsta, levde ett lika oroligt liv som varje annan Sovjettjänsteman i motsvarande ställning och levde i lika eller större fruktan för arrestering. Medlemskap av NKVD och kunskap om dess metoder och hemligheter konstituerade faktiskt ett av de ”objektiva kännetecken” som förr eller senare kunde leda till arrestering. Ju högre rang en NKVD-tjänsteman hade, i desto större fara befann han sig.

Låt oss innan vi går in på kapitlet om NKVD-tjänstemännen som en kategori av fångar, ägna någon uppmärksamhet åt NKVD-organisationen själv. Den innefattade en fullständig, egen organisation, som var en motsvarighet till statsförvaltningen och den separata partiorganisationen. Den innefattade t. ex. ett allmänt politiskt departement, ett departement för ekonomiska frågor, ett militärt departement, ett kommunikationsdepartement och ett kulturdepartement, som motsvarade respektive statsdepartement. Varje fabrik och industriellt företag, varje statlig, ekonomisk och administrativ institution, varje universitet, seminarium och vetenskaplig institution kontrollerades av flera chefer. Direktören eller föreståndaren var statsförvaltningens representant, och partisekreteraren representerade partiet. Den tredje sidan av den s. k. officiella ”triangeln” bildades av ordföranden i ifrågavarande fackförening. Den sistnämnde utgjorde en kvarleva från ”arbetarnas direkta kontroll av produktionen”, om vilken Sovjetunionen slog vakt i sina tidiga dagar.

Den ursprungliga tanken var att fackföreningarna skulle skydda arbetarna mot övergrepp av statsadministrationen och misstag av partiet. Men mot slutet av 1920-talet hade fackföreningarna förlorat en stor del av sin egentliga betydelse. Deras uppgift hade blivit att övervaka och trygga ”uppfyllandet av normen”, d. v. s. att verkställa produktionsplaner och upprätthålla arbetsdisciplin.

Vid sidan härom hade emellertid varje industriellt företag eller institution en s. k. särskild sektion, en hemlig avdelning, vars kontor i varje Sovjetbyggnad klart utmärktes genom att ingångsdörren var överdragen med järnplåt. Järnet var inte avsett som pansarskydd. Det var symboliskt. Ingen vanlig dödlig fick passera därigenom.

Personer som tjänstgjorde i den särskilda sektionen meddelade sig med resten av etablissemanget genom en liten fönsterlucka, som endast gick att öppna inifrån. I större anläggningar kunde den särskilda sektionen ofta uppta en hel flygel. Tillträde till huvudbyggnaden kunde i allmänhet erhållas genom en vanlig passersedel, som undertecknats av direktören och chefen för den särskilda sektionen, men en särskild passersedel, undertecknad av samma personer, erfordrades för att någon skulle släppas igenom den ”pansarklädda” dörren. En vaktpost med blank bajonett var placerad utanför den för att se till att ingen obehörig person skulle passera.

Chefen för den särskilda sektionen var inte ansvarig inför anläggningens direktör utan för NKVD. Antingen utnämndes han av den eller också måste hans utnämning stadfästas av den. Han krävde ett ständigt ökat inflytande över ledningen och i synnerhet över personalpolitiken och blev därigenom en inofficiell ”fjärde chef”.

Ledarna för de särskilda sektionerna i enskilda fabriker och institutioner var ansvariga inför vederbörande lokala NKVD-departement. Dessa var organiserade i distrikt och regioner inom varje Sovjetrepublik och så fortsatte hierarkin till toppen i Moskva. Hela inrättningen var liksom partiorganisationen starkt centraliserad. Strängheten i centraliseringen, som stod i en sådan kontrast till Sovjetstatens nominella federala struktur, säkerställdes genom personalpolitiken.

Förutom dessa departement fanns Gulag, som vi redan omnämnt och som var ansvarigt för förvaltningen av tvångsarbetslägren och därigenom för hela grenar av produktionen och stora landområden, och vidare ett statistiskt departement. Det var ansvarigt för all Sovjetstatistik, vilken i princip behandlas som hemliga frågor. Andra departement var ansvariga för byggandet av järnvägar, vägar och kanaler inom hela Sovjetunionen. Dessutom låg övervakning av gränserna och förvaltningen av gränsområdena i händerna på vederbörande avdelningar i NKVD, som också var ansvariga för folkförflyttningarna.

Slutligen stod de trupper som var stationerade i ett brett bälte längs Sovjetunionens gränser inte under kontroll av försvarsdepartementet utan kontrollerades av NKVD och bar dess

uniformer. De bildade en militär styrka utrustad med alla vapen. Förband ur dessa ”speciella NKVD-styrkor” återfanns även i det inre. De användes när oroligheter befarades och som en styrkereserv när särskilt viktiga regeringsåtgärder såsom kollektiviseringen skulle genomdrivas.

Där fanns också huvudförvaltningen för statens säkerhet, som senare underordnades ministeriet för statens säkerhet men föll under samma högsta kontroll som NKVD själv och var uppdelad i ett antal avdelningar som innefattade: 1. en administrativ avdelning ansvarig för förvaltningen av hela den väldiga apparaten, 2. en operationsavdelning, som verkställde arresteringar, upprätthöll förbindelse med åklagande myndigheter och hade ansvaret för transporten och placeringen av fångar, 3. fängelseförvaltningen, som ansvarade för fångarnas bevakning och underhåll tills de övertogs av Gulag, 4. den viktigaste avdelningen, den hemliga underrättelsetjänsten, som höll sitt öga på varje gren av Sovjetlivet med hjälp av en armé av s. k. seksoter (*sekretny-sotrudnik*, hemlig medhjälpare) och 5. förhørsavdelningen, till vilken de flesta förhørsledare hörde och som – såsom dess namn anger – var ansvarig för förhören av fångarna. Men endast en del av de arresterades fall handlades av den verkliga förhørsavdelningen. De flesta fallen, även när anklagelsen inte hade något direkt samband med spionage, handlades av den mycket mer fruktade och i viss mån mäktigare avdelningen för kontrapionage.

Det fanns också en utländsk avdelning, som ansvarade för en stor del av spionaget utomlands och var uppdelad i politiska, militära och ekonomiska underavdelningar. Sovjetunionens alla diplomatiska och konsulära representanter, alla medlemmar av handelsdelegationer och beskickningar och i själva verket alla som hade någon officiell kontakt av vad slag det vara månne med utlänningar var underkastade kontroll av denna avdelning. Personalen kunde vara nominellt ansvarig för folkkommissariatet för utrikesärenden, nu utrikesministeriet, men den brukade nästan uteslutande bestå av medlemmar av NKVD. En persons rang motsvarade ingalunda alltid hans verkliga betydelse. Kända ambassadörer och handelsrepresentanter var inte sällan skyltdockor som användes för att delta i banketter och mottagningar och officiellt leda förhandlingarna, medan den verkliga ledaren för delegationen var någon som dolde sig i skepnaden av en oansenlig kanslist men i realiteten inom NKVD eller partiet intog en långt högre ställning än ambassadören.

Den ryska utländska spionagetjänsten brukade vara uppdelad i tre självständiga organisationer. Militärt spionage kontrollerades av folkkommissariatet för försvaret, och Komintern hade sin egen politiska och tekniska underrättelsetjänst, inför vilken motsvarande hemliga sektioner inom de olika nationella partierna var ansvariga. De var organiserade på en hemlig och konspiratorisk basis även i de länder där själva partiet inte var illegalt. För det tredje och sista fanns NKVD:s utländska avdelning, som upprätthöll sin egen självständiga spionageorganisation. Den måste ha övertagit kontrollen av de nationella partiernas spionagesektioner efter den officiella upplösningen av Komintern.

Dessa tre organisationers uppgifter täckte varandra i ganska stor utsträckning, och var och en påtog sig andra uppgifter än dem för vilka den ursprungligen var avsedd. Man drog nytta av den välvilja och sympati som hystes för Sovjetunionen av otaliga utländska arbetare och många intellektuella. Om en person som föreföll lämplig på grund av sin personlighet, ställning och sysselsättning lade i dagen kommunistiska sympatier, brukade tillvägagångssättet vara att avhålla honom från att öppet deklarerera sin kommunistiska inställning, att förmå honom att inte officiellt gå in i partiet, utan doktrinärt influera honom ytterligare och binda honom fastare vid dess filosofi. När man hade kommit så långt att han kunde betraktas som pålitlig brukade han placeras i händerna på organisationens kontaktmän, med vilka han sedan hade regelbundna hemliga möten. Till en början erhöll han relativt ofarliga spionuppgifter, men så småningom tilldelades han allt viktigare uppgifter avpassade efter hans ställning och

utbildning. Som medlem av organisationen var han underkastad sträng disciplin. Så snart han hade överträtt sitt lands lagar var han hopplöst fångad i nätet.

Fram till början av 1930-talet arbetade ett oerhört stort antal arbetare och intellektuella, som besjälades av ren idealism och trodde att de på detta sätt tjänade världsrevolutionens sak, för de olika Sovjetorganisationerna utomlands med stor personlig risk och fullständigt utan materiell kompensation eller vedergällning. En atmosfär av intimt och kamratligt samarbete dominerade i dessa organisationer, i synnerhet i folkkommissariatet för försvaret, ehuru varje man endast kände sin närmast överordnade och en eller två kontaktmän. Dessa människor betraktade yrkesmässigt spionage som utfördes för materiell vinst som ytterst vanhederligt och föraktligt. De risker de stod, storheten i deras sak och slutligen det romantiska inslaget i ett hemligt arbete utgjorde de starkaste banden mellan dessa människor. Ungdomar grep sig an med arbetet med entusiasm. Dessa organisationer var ovärderliga organ för inhämtande av militära, tekniska och politiska upplysningar åt Sovjetunionen.

Jezjovperioden medförde emellertid en betecknande förändring. De andra organisationerna upplöstes och endast NKVD:s utländska organisation bibehölls. Denna period karakteriserades av den djupa misstro som Sovjetunionen kände mot all slags idealism eller ideologiska band. Resultatet blev en grundläggande omändring av de metoder som användes av den utländska organisationen. Betalda agenter ersatte de entusiastiska kommunisterna som utan vedergällning arbetade illegalt. Det frivilliga samarbetet ersattes med komprometteringsmetoder och penningutpressning, och NKVD:s strävan blev att omskapa sitt spionagesystem efter det förmodade mönstret av andra länders.

Ett anmärkningsvärt drag hos NKVD:s utländska organisation liksom hos försvarskommissariatet var, som vi redan nämnt, det stora antal letter som återfanns i ledande ställningar. Vare sig det skedde i samband med arresteringen av letter som medlemmar av en nationell minoritet, som människor i förbindelse med främmande länder eller som äldre tjänstemän i den militära organisationen eller vad motivet än må ha varit, så kvarstår det faktum att nästan alla medlemmarna av den utländska organisationen så småningom återkallades till Sovjetunionen och arresterades som spioner. Följden var att man i Sovjetunionens fängelser mycket oftare påträffade Sovjetagenter än agenter för främmande makter. Vi minns t. ex. en Sovjetagent som hade återvänt till Sovjetunionen efter att ha avtjänat ett åttaårigt fängelsestraff för spionage i Rumänien. Han arresterades omedelbart av NKVD som rumänsk spion och blev fullkomligt förvirrad av vad som hade hänt honom. Chefen för den sovjetryska spionagetjänst som ursprungligen hade skickat honom utomlands och till vilken han nu vädjade hade också arresterats. Praktiskt taget alla högre tjänstemän i det ryska spionagesystemet hamnade i fängelse i den mån de återvände till Sovjetunionen.

Det viktigaste och mest fruktade departementet i NKVD var det s. k. särskilda departementet, som var ett NKVD inom NKVD. Precis som NKVD ingav fruktan över hela Sovjetunionen, ingav den särskilda avdelningen en ännu större fruktan inom själva NKVD. Liknande särskilda avdelningar existerade i varje militärt förband från bataljoner och uppåt och i varje koncentrationsläger.

Kärnan i NKVD utgjordes av de ”gamla tjekisterna” som de stolt kallade sig. Dessa var kommunister av gamla stammen, som hade deltagit i revolutionen och inbördeskriget och visat sin seghet och pålitlighet. De flesta hade proletär härstamning, men många kom från medelklassens intelligentsia. Två folkkommissarier i Ukraina, Baritskij och Uspenskij och Troitskij, som var chef för den särskilda avdelningen, kom från prästfamiljer och hade varit lärjungar i teologiska skolor. I förbigående sagt hade också Stalin som bekant varit teologie studerande.

Bortsett från den hårda kärnan av gamla revolutionärer rekryterades NKVD-personalen inte på frivillighetens väg. Detta var fallet redan i slutet på 1920-talet. NKVD kunde inte väljas som karriär. Människor vilkas karaktär och läggning föreföll lämpade för sådant arbete engagerades däri. Deras sociala härkomst måste naturligtvis vara otadlig, och ett korrekt uppträdande vid varje omläggning av partilinjerna var uppenbarligen ofrånkomligt. I början av 1930-talet var det av vikt att vara medlem av Komsomol eller partiet, och NKVD utvalde sin egen personal genom att "kalla" de lämpliga personerna genom partiet. Sådana "kallelser" som ingalunda alltid var välkomna, betraktades officiellt som en stor ära, och att vägra skulle ha betytt vederbörande persons politiska död.

I praktiken utvaldes de flesta av personalen bland studenter, Komsomolmedlemmar som ägnade mindre uppmärksamhet åt sina studier än åt "socialt arbete" och beklädde olika slags politiska eller administrativa poster. Följaktligen fullbordade få av dem sin universitetsutbildning. Avslutandet av en students utbildning påyrkades endast beträffande dem som avsågs för de tekniska eller ekonomiska avdelningarna.

NKVD-tjänstemännens levnadsförhållanden varierade i hög grad beroende på deras rang, såsom fallet var inom varje område av sovjetiskt liv. De lägre tjänstemännens lön och bostad var ytterst blygsamma, ehuru avgjort bättre än de andra tjänstemännens med motsvarande grad. De högre tjänstemännen och cheferna hade emellertid höga löner, var berättigade till rymliga våningar, hade statsägda bilar till sitt förfogande, som de kunde använda privat, och saknade ingenting som landet kunde bjuda på. De kunde köpa varor till låga priser i särskilda butiker, till vilka endast medlemmar av NKVD hade tillträde och som även under tider av knapphet var välförsedda. De och deras familjer tillbringade sina semestrar i särskilda semesterhem och sanatorier i Kaukasien eller på Krim. Men även där var graden av bekvämlighet, till vilken de var berättigade, matransonernas kvantitet och kvalitet strängt beroende på deras rang. Ämbetsmän med generals rang rökte inte samma cigaretter som de som hade majors tjänsteställning, och dessa i sin tur rökte andra cigaretter än de som hade löjtnantsgrad.

Men även den största lyx som Sovjetlivet kunde erbjuda de högsta NKVD-tjänstemännen kompenserade dem knappast för den nervupprivande karaktären hos deras arbete. Detta gällde i synnerhet förhørsledarna och deras överordnade. Förhørsledarna måste regelbundet arbeta till kanske fyra eller fem på morgonen, emedan åratals erfarenhet hade visat att förhör under natten var mer givande än förhör under dagen. Fången underkastades förhör med alla dess åtföljande ohyggligheter under endast några veckor eller månader åt gången, men förhørsledaren måste hålla ut år ut och år in, och detta var endast möjligt genom ständigt bruk av narkotika. Därtill kom den oupphörliga pressen från de överordnades sida, de ständiga uppmaningarna till vaksamhet, kravet ovanifrån på ideliga upptäckter av nya komplotter och spionageorganisationer. Nervösa sammanbrott bland förhørsledarna hörde till ordningen för dagen.

En av oss observerade en gång under sitt långa förhör hur en av hans förhørsledare bröt samman. Det var en ung löjtnant som synbarligen var alldeles ny i arbetet. Han satt vid ett skrivbord som ställföreträdare för chefsförhørsledaren, medan fången måste stå. Den ändlöst upprepade frågan: "Vem rekryterade er?" började komma mindre ofta och den förvånade fången fick plötsligt se förhørsledaren brista i tårar. Han lät fången sätta sig, gav honom en klunk te ur sitt eget glas, erbjöd honom en cigarett och begärde avlösning, och sedan fortsatte förhöret.

Knappast någon av förhørsledarna, kanske endast de allra enklaste, trodde helt och hållet på fångarnas skuld. Många av dem sade sig att de hade att göra med "folkets fiender" och verkställde pliktskyldigast sin uppgift att framtvunga bekännelser. De visste att de anklagade

ljög och att deras legender var osanna, men de var samtidigt övertygade om att det måste ligga någonting bakom. Cynikerna, som mycket väl förstod vad som pågick, var undantag. Den överväldigande majoriteten undertryckte alla tvivel om det rätta i vad de var sysselsatta med. De gjorde sig aldrig några besvärande frågor, emedan svaren skulle ha kommit hela deras världsbild att ramla samman. Under tiden fortsatte de att utföra vad som begärdes av dem, delvis av lojalitet till Sovjetsaken, delvis av ambition, bristande mod och inte minst av fruktan att själva arresteras. Sålunda hade man den säregna bilden av ett land som levde i skräck för en organisation vars medlemmar inte kunde njuta frukterna av sin makt, emedan de själva levde i skräck. NKVD levde i skräck för den särskilda avdelningen, vars medlemmar själva levde i fruktan för förändringar bland deras överordnade, vilket skulle medföra deras fall.

Medlemmarna av NKVD åtnöjt socialt det största anseende i Sovjetunionen. De bildade en elit, ungefär som officerskåren i det gamla Preussen. God hållning, gott uppträdande och kläder av den bästa kvalitet togs som en given sak. Medlemmar av NKVD hade de flottaste och vackraste hustrurna, som stolt skyltade med sina juveler och toaletter. Dessa kvinnor kom ofta från de förutvarande bildade, välmående klasserna. NKVD utvecklade en viss exklusivitet. Dess medlemmar hade en viss tendens att avskilja sig från de andra sektionerna av partiaristokratin, till vilken de själva hörde, från den militära aristokratin och den högre tekniska intelligentian. För en kvinna vars sociala härstamning inte överensstämde med sovjetryska fordringar betydde naturligtvis giftermål med en hög NKVD-tjänsteman ett stort mått av immunitet och skydd, vilka fördelar också i viss mån utsträcktes till hennes familj. För männen betraktades emellertid sådana giftermål, ehuru de ofta förekom, som mesallianser och hade senare, när NKVD själv utrensades, inte sällan ödesdigra konsekvenser.

Början till bildandet av en NKVD-kast kunde iaktas även i andra avseenden. Medlemmarnas barn gick i särskilda skolor, och lägre poster i NKVD besattes ofta av barn till höga tjänstemän. Även högt uppsatta personer i statsförvaltningen och partiet försökte placera sina barn i NKVD. Sålunda uppkom många familjeband inom apparaten.

En annan stor människogrupp i Sovjetunionen bestod av dem som åtog sig speciella uppgifter för NKVD:s räkning utan att vara medlemmar av organisationen. Vissa arbeten av speciell ekonomisk, militär eller politisk betydelse begränsades till personer inom denna kategori. De måste ifylla otaliga och särskilt uttömmande frågeformulär om sig själva och sina familjer, och efter att ha blivit noggrant granskade tilläts de slutligen att utföra "hemligt" arbete. Vissa dokument fick bara renskrivas av "hemliga" maskinskriverskor och vidarebefordras bara av "hemliga" vaktmästare. I fabrikerna fick den särskilda sektionens kontor endast städas av "hemliga" städerskor, och var och en som var anställd i NKVD på vilken obetydlig plats det än var var naturligtvis "hemlig". Liknande arrangemang förekommer givetvis i andra länder, men den utomordentliga stränghet med vilken begreppet "hemlig" tillämpades och det ofantliga antalet "hemliga" människor var säregenheter för Sovjetunionen. Stora sektioner av industrin och kommunikationerna och stora områden av Sovjetunionen betraktades som "hemliga", och detta åstadkom omfattande komplikationer i administrationen och det ekonomiska livet.

Dessa "hemliga" arbetares särskilda skyldigheter till NKVD var kända, men så var inte förhållandet med det stora antal "hemliga medarbetare", seksoter, som vi redan omnämnt. Dessa fanns överallt bland befolkningen.

Man kunde nästan vara säker på att vaktmästarna, chaufförerna, sekreterarna och översättarna hos var och en som innehade en ledande ställning i den ekonomiska eller politiska förvaltningen, armén eller NKVD var seksoter. De hade till uppgift att med regelbundna mellanrum avlägga rapporter om sina överordnade och deras familjer. Varje person av någon betydelse i Sovjetunionen var föremål för ständig utspionering vad beträffade hans åsikter, privatliv och

sociala kontakter. Uppgifter härom inrapporterades samtidigt från olika håll, och rapporterna kollationerades med varandra. Även om en seksot var gynnsamt inställd till den person på vilken han spionerade och önskade hemlighålla något, måste han alltid frukta att upplysningar härom kunde lämnas från något annat håll. En seksots arbete var nominellt helt frivilligt, men NKVD hade medel att "övertala" var och en som den ansåg lämplig för uppdraget. Så snart en vängrupp började bildas i en fabrik eller någon annan institution eller inrättning, i synnerhet bland studenter, försökte NKVD göra en medlem av gruppen till seksot så att den exakt skulle veta vad som försiggick.

När det gällde att göra någon till seksot brukade NKVD vädja till vederbörandes sovjetiska samvete och framställa arbetet som oförargligt, men i de flesta fall brukade lockbetet vara löftet om lindring för en arresterad medlem av den tillämnade seksotens familj. Om detta inte räckte, kom hot och skrämsel till användning.

Många fogade sig utan vidare efter NKVD:s anmodan, men andra gjorde det först efter långvarig tvekan. Nästan alla började med föreställningen att arbetet inte kunde förorsaka någon skada så länge de höll sig strängt till sanningen och inte rapporterade någonting ofördelaktigt om de personer det gällde. Men de fann snart att anklagelsematerial och endast det fordrades, oavsett om det fanns något anklagande att rapportera. Sedan började NKVD att utöva mer och mer press på dem, och de började att på ett anklagande sätt tolka oskyldiga händelser i de människors liv på vilka de spionerade, eller smärre, oavsiktliga misstag i vederbörandes arbete. När detta inte var tillräckligt för att tillfredsställa NKVD slutade de med att ge sin fantasi fria tyglar och uppdiktade helt enkelt vad som begärdes. Ett stort antal av dessa seksoter hamnade till slut i fängelse; i nästa kapitel skall vi berätta historien om en av dem. Sovjetmedborgaren fruktar ingenting så mycket som att förirra sig på denna väg och med goda skäl. Kärlek, vänskap och familjeförhållanden, allt var utsatt för seksoternas verksamhet och sålunda för möjligheten av en tragedi.

Vackra kvinnor och flickor utvaldes ofta till seksoter av NKVD, likaså gifta kvinnor och hustrur till ledande tjänstemän. Det enda sättet att undslippa denna form av verksamhet när den påtvingades en var att framställa sig så dum som möjligt och som en hopplös pratmakare.

Särskilt utlännningar omgavs vid varje steg av seksoter. Personalen på Intourists hotell och byråer bestod uteslutande av sådana människor. Alla tolkar var hemliga medarbetare till NKVD.

I detta sammanhang bör vi nämna den praktiskt taget enda form i vilken öppen prostitution förekom i Sovjetunionen. Nästan varje utlännning som någon gång bött på ett hotell i Moskva har haft egendomliga äventyr med dessa NKVD-flickor. Han kunde finna sig tala i telefon med en flicka, som låtsade att hon fått fel nummer, men inte desto mindre gjorde gällande att hon var en gammal bekantskap. Om utlännningen gick i fällan, brukade den unga damen försöka föra in samtalet på brännbara ämnen. Ofta gjordes försök att socialt kompromettera honom.

Detta fenomen var desto mer anmärkningsvärt som det inte bara förhåller sig så att öppen prostitution inte längre förekommer i Sovjetunionen som den gör utomlands, utan också så att den betraktas med den djupaste avsky och anses som fullkomligt oförenlig med mänsklig värdighet. Inrättandet av bordeller för tyska och ungerska officerare och soldater i det ockuperade Ryssland under det andra världskriget väckte lika stor indignation hos det ryska folket som massutrotningen av judar. Indignationen inför detta hos unga människor som hade växt upp under Sovjetsystemet och rest utomlands för första gången kunde iakttas tid efter annan. De kunde helt enkelt inte förstå hur en civiliserad stat kunde tillåta någonting sådant som öppen prostitution, som stred mot alla deras föreställningar om mänsklig värdighet.

NKVD-tjänstemän befann sig i åtminstone lika stor fara att arresteras som de andra kategorier vi har nämnt, möjligtvis med undantag av utlänningarna. När Jezjov efterträdde Jagoda företogs personombyten på alla de ledande posterna inom NKVD, och 1939 var det Jezjovs tur, och han avgick. I Ukraina arresterades tre folkkommissarier för inrikesfrågor, Balitskij, Leplevskij och Uspenskij, den ene efter den andre. Vart och ett av dessa ledarskiften åtföljdes av en fullständig förändring av personaluppsättningen, och alla de som förlorade sitt arbete arresterades med mycket få undantag. Det var inte alls ovanligt att en vanlig fånge som råkade förbli i fängelse för förhör under flera år fann att ett tiotal förhørsledare som hade utfrågat honom själva hade arresterats. Båda författarna överlevde mer än tio av sina förhørsledare; den ene av dem mer än ett dussin. I båda fallen har medräknats den tjänsteman som hade beordrat arresteringen. Men detta medförde ingen lättnad för fången. Den omständligheten att en fånges förhørsledare själv hade blivit en ”fiende till folket” förminskade inte tyngden, trovärdigheten eller den lagliga styrkan hos den anklagelse som riktades mot fången och förringade inte värdet av någon bekännelse som kunde ha frampressats. Denna dialektiska logik, som inte erkände principen om den dubbla negationen, var svår att vänja sig vid.

I början av 1938 hade departementscheferna i NKVD alltjämt vanligen generals eller åtminstone överstes rang. Men befordringarna höll inte jämna steg med förlusterna av högre tjänstemän genom arresteringar. I slutet av 1939 var departementscheferna i Ukrainska sovjetrepubliken kaptener eller löjtnanter. I mitten av 1939 var de högsta tjänstemännen i folkkommissariatet bortsett från folkkommissarien själv majorer, och det förekom ofta att sergeanter uppträdde som förhørsledare i fall som 1937 skulle ha handhåfts av åtminstone majorer. Varje fånge kunde själv observera den fortgående nedgången i rangen hos successiva förhørsledare. Under loppet av endast tre års fångenskap såg vi personer bli departementschefer, som vi hade känt som unga assistenter innan de förvärvat löjtnants grad. Dessa obetydliga människor från landsortsstäder, som med meteorliknande hastighet steg till viktiga poster i stora städer, hade naturligtvis inte haft någon erfarenhet av de anmärkningsvärda förhållanden under vilka bekännelser erhöles, eller kände till dem endast genom hörsägnar. Därtill kom att de förhörsmetoder som allmänt tillämpades under Jezjov relativt sällan kom till användning under hans efterträdare Beria, ehuru de aldrig fullständigt kom ur bruk. Sålunda var i slutet av Jezjovperioden den stora majoriteten av de unga förhørsledarna mer eller mindre uppriktigt övertygade om ”folkfiendernas” skuld och om deras bekännelsers verklighetsprägel.

I och med att Jezjovperioden nått sitt slut började enskilda förhørsledare – naturligtvis efter deras arrestering – i pressen anklagas för att med våldsmedel ha framtvingat bekännelser av fångar. Offentliga rättegångar mot förhørsledare ägde faktiskt rum, och de dömdes till två eller tre års fängelse eller tvångsarbete för att ha överskridit sina officiella befogenheter enligt strafflagen. Sålunda arresterades kapten Sjiroky, chef för den politiska verkställande avdelningen i Kievs NKVD, sedan han hade utnämnts till chef för Moldaviska republikens NKVD och dömdes till arkebusering för brott av detta slag vid en offentlig rättegång i Tiraspol. De otaliga fångars öden, för vilkas bekännelser och domar han var ansvarig, lindrades naturligtvis inte på något sätt. En av oss hade lärt känna honom som en inte särskilt hård förhørsledare. Under alla förhållanden råder det inte något tvivel om att han handlade på uttrycklig order av sina överordnade. Som så ofta i Sovjetunionen, i synnerhet under tiden för genomförandet av kollektiviseringen, plockade man godtyckligt ut enstaka fall, som var karakteristiska för regeringens allmänna tendens, stämplade dem som ”underordnad byråkratism som överskridit sin befogenhet” eller ibland som avsiktlig samhällsfientlig verksamhet och utdömde stränga straff.

Det finns faktiskt ett ord härför i den sovjetryska terminologin, nämligen *peregib*, avvikelse från eller överdrift av partilinjen. En allmän företeelse som uttryckligen beordrats uppifrån

fördöms längre fram i enstaka fall och tillskrivs ”underordnad byråkratism som överskridit sin befogenhet”. Men de otaliga konsekvenserna av denna berörs emellertid inte härav.

NKVD-tjänstemännens uppträdande i cellerna var lugnt, blygsamt och kamratligt. De andra fångarnas hållning gentemot dem var helt och hållet vänskaplig, och det var sällsynt att känslor av hämndlystnad gentemot dem gjorde sig gällande. Många historier berättades om fångar som i sina celler fick sällskap av förhørsledare av vilka de förhörts, men det hände inte någon av oss.

Arresterade NKVD-tjänstemän behandlades på samma sätt som andra fångar, med undantag av att förhören med dem hade en tendens att vara hårdare. De delade inte de övrigas allmänna optimism och deltog inte i konstruktionen av bekännelser. De var ytterst envisa och motvilliga att bekänna, ty de visste vad som förestod dem. De anklagades nästan alltid enligt artikel 58 i strafflagen, d. v. s. för högförräderi. De väntade att avrättas när som helst, ehuru de inte hade förklarats skyldiga, och det minsta ljud kom dem att rycka till, men de uppträdde alltid mycket lugnt och reserverat, och i regel var de ytterst angelägna om att inte blotta några NKVD-hemligheter.

De flesta av dem medgav att deras tro på Sovjetregimen aldrig hade rubbats intill deras arrestering. Tidigare hade de trots bekännelselegendernas alla osannolikheter betraktat fångarna som åtminstone potentiella ”fiender till folket”, fiender till Sovjetsystemet. Under de första dagarna var de benägna att betrakta sin arrestering som ett misstag som lätt kunde klaras upp. När de erhöll tillåtelse brukade de skriva brev och klagoskrifter till förutvarande överordnade och kolleger, som nu var deras förhørsledare, och endast så småningom gick det upp för dem att deras fängelsekamrater inte var mer ”fiender till folket” än de själva.

VII. Tre fall

I föregående kapitel har vi sökt ge en systematisk skildring av utrensningen, de delar av befolkningen som berördes av den och den roll som spelades av NKVD inom landet som helhet. Vi har avsiktligt undvikit att ge framställningen formen av personliga hågkomster, utan i stället använt en historisk, beskrivande metod, varigenom den oundvikligen förlorat i fråga om liv och mänsklighet.

För att i någon mån gottgöra detta har vi för avsikt att skildra tre fall något mer detaljerat. Vi skall återge en cellkamrats historia så långt det är möjligt med hans egna ord såsom han själv berättade den för oss delvis i en NKVD-cell, som vi delade med honom under en ansevärd tid, delvis efter sin frigivning. Vi har inte gjort några egna tillägg, och vi har inte ändrat någonting. Hans historia berör hans eget och två andra typiska Sovjetfall. Då vi känner hans karaktär, kan vi garantera sanningsenligheten av hans historia, som vi dessutom varit i stånd att kontrollera med hjälp av andra källor.

Den mer subjektiva naturen av denna berättelse utgör en viss avvikelse från den objektivitet som vi åsyftat. Vi har så vitt möjligt undvikit att själva fälla några moraliska omdömen, och vi ansluter oss inte till några sådana omdömen i hans historia. Vi presenterar den blott och bart i oförändrat skick som ett förstahandsvittnesmål.

Vi framlägger inte de tre fall som han beskriver därför att de är särskilt fasaväckande, och vi tror inte att dessa människors öden på något sätt representerar undantagsfall. Det finns många långt svårare fall. Vi återger dem endast emedan de är typiska, emedan de illustrerar NKVD:s metoder och emedan vår djupgående kännedom om omständigheterna och om berättarens personlighet garanterar att det inte förekommer några överdrifter och att berättelsen står fullkomligt i överensstämmelse med de faktiska förhållandena. Det kan därför vara av intresse

att följa de människors öden, som här beskrivs, från kontrollprocessen, genom beaktelsen och vidare i tiden, så som de återspeglas i berättarens personliga känslor.

Några ord om berättaren själv. Han är en känd historiker och var professor i antikens historia vid ett ledande ryskt universitet, där han senare även innehade professorsstolen i medeltidens historia. Hans fader tillhörde topparna i den kyrkliga hierarkin, och han fullbordade sina studier i S:t Petersburg före revolutionen som en framstående lärjunge till den märklige historikern Rostovtsev, som emigrerade efter revolutionen, blev professor vid Yale-universitetet och nyligen avled. Som historiker tillhör han den skola som grundades av Eduard Meyer, Rostovtsev och andra och som erkänner den dominerande roll som spelas i historien av ekonomiska faktorer. De kunde inte rimligtvis stämplas som ortodoxa marxister. Under Sovjetstyrelsen opponerade han sig naturligtvis aldrig mot den ortodoxa historieuppfattningen vare sig i tal eller skrift. Men låt honom tala för sig själv.

*

Sovjetryska vetenskapsmän hade redan haft erfarenhet av flera utrensningar. En av de mest genomgripande var den som följde på Stalins bekanta brev till utgivaren av "Den proletära revolutionen" år 1931. I detta anklagade Stalin de sovjetryska vetenskapsmännen för att vara opolitiska och på efterkälken i fullgörandet av uppgiften att bygga upp Sovjetunionen. Man krävde vetenskapens och slutligen all intellektuell verksamhets fullständiga underkastelse under den kommunistiska politikens uppgifter och syftemål.

Vetenskapsmännen måste alla ångra varje tänkbar synd och anklaga sig själva utan barmhärtighet. Detta kallades självkritik. De måste outhärligen understryka sin lojalitet gentemot marxismen och leninismen och sin hängivenhet inför uppgiften av sovjetisk uppbyggnad. För många åtföljdes denna kontrollprocess av avsked och arrestering.

Utrensningen 1931-32 berörde inte mig närmare. Jag var inte tillräckligt ung för att vara tvungen att delta i offensiven mot den äldre generationen, och jag var inte tillräckligt gammal eller betydande för att själv bli föremål för angrepp. Följaktligen varken utsattes jag, bortsett från några smärre episoder, för någon kontrollprocess eller indrogs i någon sådan mot mina kolleger.

1937 blev situationen emellertid mycket allvarligare. Jag blev föremål för de vildaste angrepp från mina assistenters och lärjungars sida; jag underkastades varje slag och grad av kontroll och "kritik och självkritik", och min via dolorosa slutade med att jag arresterades.

Min kontrollprocess började med att det i universitetets tidskrift uppenbarade sig en artikel med den karakteristiska rubriken "Avsiktligt eller av misstag?" Artikelförfattaren, som var en av mina lärjungar, tog Jeanne d'Arc under sina och partiets vingars skugga. Han var i förbigående sagt mycket obegåvad, tillhörde kategorin "aktivister" och höll på att förbereda en karriär.

Jag anklagades för avvikelser från partilinjerna, emedan jag i en föreläsning om hundraårskriget hade beskrivit den berömda franska hjälten som nervös och överspänd. Dimitrov, Kominterns generalsekreterare, hade vid den senaste kongressen förkunnat att de franska kommunisterna hade förnekat fascisternas rätt att göra anspråk på Jeanne d'Arc, den franska nationalhjälten, som förkämpe för deras fascistiska filosofi. De franska kommunisterna önskade med andra ord framstå som goda patrioter, ty Jeanne d'Arc hade deltagit i folkets befrielsekamp mot en utländsk förtryckare. Kommunisterna godkänner endast "berättigade" krig, aldrig anfallskrig. Befrielsekriget mot engelsmännen betraktades som berättigat.

Det var på det sättet Dimitrov argumenterade. Men jag hade genom att i min föreläsning kalla Jeanne d'Arc överspänd förringat hennes betydelse som förkämpe och representant för det

stridande folket och hade därigenom också underlåtit att respektera en partiledares förklaring. Jag hade sålunda avvikit från den allmänna partilinjens i frågan om nationella rörelser och avslöjat mig som en borgerlig vetenskapsman. Detta är vad jag anklagades för i en artikel i universitetets tidskrift.

Allt detta inträffade åren 1936-37. Två år tidigare skulle ingen sovjetrisk historiker ha vågat att över huvud nämna Jeanne d'Arcs namn i en föreläsning. Det skulle ha stämplat honom som "idealist", ty den marxistiska historieskrivningen hade förnekat betydelsen av enskilda individers insatser i den historiska processen, i synnerhet av den roll som spelats av "hjältar och hjältinnor", och den hade framför allt vägrat erkänna sådana hjältar och hjältinnor som kyrkan hade kanoniserat. Marxistisk historia hade fram till denna tidpunkt uteslutande varit historien om klasskampen och förvisso inte historien om vanliga krig och vidskepelse. Den kunde inte offra plats åt sådana oväsentliga detaljer som hundraårskriget, ännu mindre åt sagor som den om Jeanne d'Arc. En sovjetrisk historiker kunde endast ha omnämnt Jeanne d'Arc för att illustrera "medeltida vidskepelse" och "kyrkans reaktionära och förrädiska roll".

Detta hade varit situationen två år tidigare, men under tiden hade en grundläggande förändring inträffat. Hundraårskriget liksom andra historiska företeelser (krig, diplomati, ideologier, allt som tidigare negligerats och försmåtts) upptog nu en ansevärd plats i historieundervisningen. Jeanne d'Arc hade från att ha varit en "bedragare" eller ett "offer för medeltida vidskepelse och kyrkligt bedrägeri" förvandlats till "franska folkets nationalhjärte" och "förkämpan för ett berättigat befrielsekrig". Det bolsjevikiska partiet hade tagit henne under sina vingars skugga. Sådana är dialektiker.

Mina kolleger hade liknande äventyr. Medeltidshistorikern Bretjkevitj t. ex. citerade i en föreläsning om Machiavelli Karl Marx, vilken som bekant beundrade denne storligen. Men under tiden hade Vysjinskij, Sovjetunionens allmänna åklagare, anklagat en fånge under en offentlig rättegång för machiavellism, varigenom han bl. a. fördömde Machiavelli. Bretjkevitj hade inte uppmärksammat Vysjinskijs tal i tidningen och nöjde sig med sin hänvisning till Marx. Detta var en mycket olycklig omständighet, och han anklagades för att ha negligerat politikens område, ignorerat partiledares förklaringar och ha visat sig politiskt ointresserad.

Det var emellertid inte endast Sovjethistorikernas ställning som hade blivit så svår. Detsamma gällde de sovjetiska vetenskapsmännen i allmänhet. Påståenden som ena dagen varit ovederläggliga lärosatser visade sig nästa dag vara kätterier och avvikelser från partilinjens, och de som inte lyckades hålla jämna steg med dessa dialektiska skiften och förändringar!

Jeanne d'Arc-affären skulle stå mig dyrt. Ty samtidigt med den påminde man sig många andra av mina misstag och synder, av vilka den inte minst betydande var mitt sociala ursprung. Allt detta var dock bara en början. Jeanne d'Arc följdes av Midas. För att illustrera en punkt i en av mina föreläsningar hade jag omnämnt legenden om Midas, efter vad jag vill minnas i samband med att jag talade om myntets införande. Legendan hade inte någon särskild betydelse i sammanhanget, och jag hade bara nämnt den i förbigående, så att det kan hända att jag inte tillräckligt underströk vissa synpunkter på den av underordnad betydelse. Sannolikt återgav jag emellertid en ovanlig version av legenden.

Under tiden hade Stalin i ett av sina tal om klyvningen mellan ämbetsmännen och partimassorna omnämnt legenden om Antaios. Det antyddes nu för mig av mina kritiker, bland dem mina egna assistenter, "representanter för den yngre generationen", att endast en borgerlig professor – och mitt namn nämndes – kunde förbise dessa myter och förvränga deras sammanhang och på det sättet föregå sina studenter med dåligt exempel, medan Stalin, den klokaste och mest lysande ledaren för partiet och hela världens arbetare, visade den största respekt för den gamla mytologin och t. o. m. citerade den till styrkande av sina slutsatser. Den politiska betydelsen av mitt misstag låg enligt mina kritikers mening i det

faktum att jag hade otillräcklig respekt för partiledarens auktoritet och inte accepterade hans förklaringar som min ledande princip. Det låter som ett skämt, men det var ett skämt med allvarliga konsekvenser.

Midasepisoden åtföljdes av fler och fler anklagelser, ehuru angreppen mot mig alltjämt var isolerade och individuella. Jag kände allt tydligare att dessa endast var förberedelser till den stora offensiv som skulle komma, och den inleddes mycket riktigt sent på hösten 1937, när hela landet var föremål för en utrensning utan motstycke. Till slut kom min tur. Under många dagar och nätter var jag föremål för en kontrollprocess vid möten och sammanträden på universitetet i närvaro av mina kolleger, assistenter och studenter. Samtidigt uppenbarade sig essäer och artiklar i de mest skiftande tidningar och tidskrifter, i vilka mitt arbete våldsamt kritiserades.

Anklagelserna var, såsom de i allmänhet är i dylika fall, tendentiösa, överdrivna, förvirrade och inte sällan faktiskt osanna. Jag anklagades särskilt för trotskism, borgerlig ideologi i allmänhet och för försummelse av de marxistiska och leninistiska klassikerna. Låt mig ange några exempel för att belysa arten av denna kampanj.

I vad bestod t. ex. min trotskism? I en studie över antik och kristlig demonologi hade jag uttryckt följande tankar. Jag hade framkastat att lantbefolkningen alltid är på efterkälken och släpar efter den styrande klassens historiska utveckling. Det var ett tämligen banalt påstående, av vilket mina kritiker drog följande slutsats. Vem hade talat om bondeståndets efterblivenhet? Leo Trotskij! Teorin om att bönderna är efterblivna i den historiska utvecklingen var uppenbarligen trotskism, varför en historiker som gjorde gällande något sådant själv måste vara trotskist. Jag var följaktligen trotskist. I en annan essä om bondeuppror under romerska kejsardömet hade jag påvisat att kampen för nationellt oberoende hade spelat en roll i den donatistiska rörelsen i Nordafrika, och detta var tillräckligt för att stämpla mig även som borgerlig nationalist. Jag hade blivit trotskist och borgerlig nationalist på en och samma gång, vilket var litet för mycket för en människa. Men jag anklagades också för att ”böja mig för den borgerliga vetenskapens auktoritet” – jag hade citerat västeuropeiska vetenskapsmän – och för att ”försumma det klassiska arvet” (utelämnandet av några citat från Marx, Lenin och Stalin).

Dag för dag blev kritiken grövre och våldsammare, och slutligen började röster höras som ropade: ”Korsfäst honom!” eller – på sovjetiskt språk – begärde en administrativ åtgärd, d. v. s. avsked och arrestering. Damoklessvärdet hängde alltmer hotande över mitt huvud, och det öde som väntade mig blev allt tydligare.

Under loppet av år 1937 inträffade en serie episoder som uppenbarligen var varningssignaler. På våren det året arresterades mina närmaste personliga vänner och kolleger vid universitetet, nämligen Lomov, en historiker och förutvarande mensjevik, och Perov, en litteraturhistoriker. De var i det närmaste de sista av mina vänner som behållit friheten.

Jag var naturligtvis ledsen för mina vänners skull, men jag inte bara sörjde dem. Jag fruktade dem också. När allt kom omkring kunde de säga åtskilligt om samtal som vi hade haft och under vilka vi inte alltid hade uttryckt ortodoxa åsikter. Det hade inte förekommit någonting brottsligt i dessa samtal. De hade inte innehållit några angrepp mot Sovjetregimen men den triviala kritik, det triviala missnöje och de triviala uttryck för förtrytelse och missräkning som förekom i varje samtal tvingade varje Sovjetmedborgare att känna sig skyldig.

Under sommaren samma år inträffade en anmärkningsvärd händelse. A. Lubtjenko, president för folkkommissariernas råd i Ukraina, begick självmord efter att ha dödat sin hustru, N. Krupenik. Denna händelse fick samma följd för Ukraina som mordet på Kirov för hela Sovjetunionen. Vi hade redan fått oss en läxa genom konsekvenserna av en annan ukrainsk

folkkommissaries självmord år 1934. Det hade åtföljts av massarresteringar av påstådda ukrainska borgerliga nationalisterna från de mest olika intellektuella kretsar. Många måste svara med sina liv eller sin frihet för detta slag av politisk demonstration. Liknande konsekvenser, ehuru i större skala, kunde väntas av Lubjenkoaffären.

Allt talade för att jag skulle beröras av det lubjenkoska dubbelsjälvmordet. Det var i alla händelser givet att jag skulle komma att betraktas som en ukrainsk borgerlig nationalist. Det är visserligen sant att jag aldrig hade haft något att göra med ukrainsk nationalism och aldrig hade haft någon sympati för den, men jag hade ett typiskt ukrainskt efternamn, och jag hade haft flera sympatisörer av ukrainsk nationalism bland mina bekanta.

Min ställning försvårades ytterligare av den omständigheten att Lubjenkos hustru hade varit universitetslektor, d. v. s. kollega till mig, och dessutom ordförande i universitetets fackföreningskommitté. Detta betydde att NKVD skulle leta efter anhängare och sympatisörer till hennes man bland hennes universitetskolleger. Vilken skillnad skulle det göra att jag aldrig under hela min karriär hade växlat mer än några ord i förbigående med henne? Vilken skillnad skulle det göra att jag aldrig hade inbjudits till någon av de mottagningar eller bjudningar som givits av denna betydande kvinnliga ämbetsman? Arresteringen av mina kolleger och det lubjenkoska självmordet tvingade mig att mycket allvarligt fundera över min ställning. Den kontrollprocess som jag redan beskrivit lämnade mig inte i tvivelsmål om dess allvar.

Till råga på allt detta kom en annan företeelse som är typisk för sovjetryska förhållanden. Människor vilka jag kände väl och som insåg det öde som hotade mig lika bra som jag själv började försiktigtvis undvika mig. De kände inte igen mig när vi möttes eller skyndade över till andra sidan gatan. Somliga gjorde detta fullkomligt skamlöst, andra med illa dold blygsel. Till slut var min timma slagen. Under natten till den 19 mars 1938 arresterades jag och fördes efter en kort husundersökning till NKVD:s fängelse.

Jag har förklarat att min arrestering inte kom som någon överraskning. Jag hade varit förberedd på den ett helt år. Faktiskt hade jag väntat den sedan ännu längre tid, men under det sistförflutna året hade jag varit beredd på den varje minut. Men varför denna eviga fruktan för att arresteras? Var det vetskapen om dess oundviklighet? Vilka skuldkänslor hyste man gentemot Sovjetunionen?

På den sistnämnda frågan kan jag med full uppriktighet svara: "Inga som helst". Under alla omständigheter kände jag ingen skuld som kunde ha berättigat min arrestering. Det är sant att min far hade varit ortodox präst, men Stalin hade sagt: "Sonen är inte ansvarig för sin fader".

Jag hade alltid varit reserverad i samtal med vänner och bekanta, ehuru jag måste medge att jag emellanåt fällt kritiska anmärkningar om vissa sidor av och vissa händelser i det sovjetryska livet. I min offentliga gärning hade jag alltid varit fullkomligt lojal, och jag hade aldrig varit en obeveklig och oförsonlig fiende till bolsjevismen. Jag var inte en sovjetisk "aktivist" eller en "icke-partianknuten bolsjevik". Jag var en lojal Sovjetmedborgare. Var det inte tillräckligt?

Jag anklagades för borgerliga tendenser, idealism och antimarxism. Men detta var överdrifter, vilket mina kritiker väl visste. Det var den tvångsmässiga dogmatiseringen av marxismen som föreföll mig så motbjudande och falsk. Jag kunde inte göra anspråk på att vara en ortodox marxist, emedan de oupphörliga ändringarna av partilinjen gjorde en konsekvent ortodox hållning oförenlig med en vetenskapligt grundad övertygelse. Men i mitt vetenskapliga arbete hade jag alltid försökt att hålla mig inom gränserna för de officiella instruktionerna, att använda "det klassiska arvet" i full utsträckning och rätta mig efter den sovjetryska politikens avsikter. I viss mån måste jag ha lyckats med detta, ty mina åhörare, som var mycket fordrande, hade alltid varit mycket tillfredsställda med mig och hade fram till

kontrollprocessen betraktat mig som en lojal Sovjetvetenskapsman. Det oaktat väntade jag på att arresteras. Varför? Emedan jag i likhet med alla andra Sovjetmedborgare bar på ett skuldmedvetande, en oförklarlig syndakänsla, en vag och odefinierbar känsla av att ha försyndat mig, kombinerad med en outrotlig förväntan om oundviklig bestraffning. På det sättet hade var och en av oss formats genom "sondering" och "kontrollering", kritik och självkritik. Arresteringen av bekanta, kolleger och vänner, som kände sig precis lika skyldiga eller oskyldiga som vi själva, stärkte denna sinnesstämning.

Sedan jag efter de vanliga formaliteterna hade placerats i en ensam cell kände jag först någonting som närmast liknade lättnad, lättnad efter de tunga dagar som utgör en Sovjetvetenskapsmans dagliga liv. Dagarna var överfyllda av en ändlös arbetsbörda, av föreläsningar, konferenser och sammanträden. Man måste ibland arbeta femton eller sexton timmar om dagen förutom det arbete man utförde hemma. Till råga på allt led man av ständig politisk ängslan. Efter varje föreläsning undrade man om man hade satt krokben för marxismen eller partilinjén, och hur ens eventuella misstag hade upptagits av auditoriet. "Avsiktligt eller av misstag?" Där fanns också den ständiga väntan på den slutliga, oundvikliga arresteringen. Det var ett hårt liv. Varje Sovjetmedborgare, under alla omständigheter varje "ansvarig arbetare", befinner sig i samma belägenhet, och ju större hans ansvar är desto tyngre är hans börda.

I ensamheten i min cell hade jag tillfälle att tänka över min ställning och grubbla över de möjliga orsakerna till min arrestering. Jag plågades mest av de pinande frågorna om vilken bestraffning som förestod mig, vad jag skulle komma att anklagas för och vad jag skulle anföra till mitt försvar eller för att mildra straffet. Jag ansåg det självklart att jag skulle anklagas för samma saker för vilka jag kritiserats under kontrollprocessen, men med den skillnaden att mina "misstag" nu skulle förvandlas till "brott". Frågan om jag begått dem avsiktligt eller av misstag skulle denna gång besvaras annorlunda och säkert inte till min förmån. De klagomål som riktats mot mig tidigare skulle nu översättas till strafflagens språk och förvandlas till anti-sovjetisk propaganda eller ideologisk kontrarevolution. Straffet härför varierade från tre års fängelse till dödsstraff. Skillnaden var ansevärd, men varför skulle jag vänta det värsta? Hade mitt brott i verkligheten varit så allvarligt? Jeanne d'Arc? Midas? Måste jag med mitt liv betala för en nedsättande anmärkning om Jeanne d'Arc? Trotskism? Nationalism? Vad fanns det för bevis på min skuld? Mitt samtal med två kolleger under en paus mellan några föreläsningar? Men vem hade hört vad jag sagt? Hade ett par kolleger inte rätt att säga vad de behagade under ett privat samtal? Och antag att NKVD skulle få veta min politiska inställning så som den kom till uttryck under detta samtal. Skulle det vara tillräckligt för att fälla mig som brottsling? Strafflagen talade om propaganda. Den omnämnde inte privata samtal.

Resultatet av dessa funderingar var att jag stannade för att jag inte skulle dömas till mer än tre år. Detta var förvisso en otrevlig utsikt. Men hur många fanns det i Sovjetunionen som aldrig suttit i fängelse? Förr eller senare var det oundvikligt, precis som mässling för barn. Man brukade säga att Sovjetmedborgarna kan indelas i tre grupper: de som sitter i fängelse, de som har suttit i fängelse och de som ännu inte har suttit i fängelse. Jag hade endast överförts från en grupp till en annan.

Mina reflexioner avbröts av att jag förflyttades till en annan cell. Den nya cellen var också en enmanscell, men det fanns fem eller sex fångar i den. De blev mina första fängelsebekantskaper och mina instruktörer i fångenskapens teori och praktik, som för mig var ett fullkomligt nytt studieområde. Denna fångenskapsskola var för mig samtidigt en skola i vilken jag lärde mig bolsjevismens verkliga natur, eller i alla händelser det bolsjevikiska systemet att skrämja, leda och påverka massorna.

Jag lärde mig en hel del av var och en av mina fängelsebekantskaper. Eftersom jag i NKVD:s ögon var en betydelsefull politisk brottsling, placerades jag tillsammans med personer av samma betydelse, och de visade sig vara mycket intressanta människor. Var och en var som en ny sida i boken om bolsjevismen, som nu låg öppen framför mig, och jag läste boken med stort intresse ...

Enligt mina cellkamrater hade jag all anledning att tro att mitt fall var långt allvarligare än jag förmodat. Jag hade inte känt till förhörsmetoderna: "övertalningen", "stolsbenet", förhindrandet av sömn och angivelsen av andra. Jag hade betraktat självfördömande legender som något karaktéristiskt för uppvisningsrättegångarna. Jag hade inte insett att man skulle vänta en sådan också av mig.

Innan jag första gången togs till min förhørsledare bråkade jag min hjärna med att fundera ut vilken legend jag skulle tvingas att hitta på, hur jag skulle harmoniera den med de objektiva fakta i mitt fall och hur jag skulle bete mig med hänsyn till frågan om rekryteringen. Det bör påpekas att jag aldrig hade en tanke på att fastslå min oskuld eller bestrida min skuld. Det har inhamrats hos varje Sovjetmedborgare att ett bestridande av ens skuld är likvärdigt med att utså tvivel om NKVD:s ofelbarhet och kan endast förvärra saken. NKVD vet vad den gör. Om någon arresteras, måste det finnas viktiga politiska skäl härför, som ingen får ifrågasätta.

Mina "objektiva kännetecken" blottställde mig för anklagelser för ideologiskt sabotage eller kontrarevolutionär propaganda. Sådana anklagelser skulle passa ihop med de "metodiska misstag" om vilka jag hört så mycket under loppet av "kontrollprocessen". Men min situation visade sig vara mycket allvarligare.

Min första förhørsledare, Sjapiro, chef för NKVD:s tredje departement (departementet för kontraspionage, som betraktades som det mest drastiska av dem alla) hälsade mig med den vanliga frågan om jag kände mig skyldig till kontrarevolutionär verksamhet. Jag försökte svara undvikande. Jag sade att jag, om mina metodiska misstag eller vissa anmärkningar jag hade fällt under privata samtal skulle anses som kontrarevolutionär verksamhet, måste erkänna mig skyldig. Sjapiro besvarade mitt försök till undanflykter med förolämpningar och hotelser.

Den huvudmetod som användes mot mig bestod i att förhöret drogs ut på tiden kombinerat med att jag tvingades att ständigt stå eller sitta i en obekväm ställning och berövades sömn under en lång period. Jag underkastades förhör dag och natt oavbrutet under femtio dygn. Jag tilläts inte sova under mer än två eller tre timmar om dygnet och då endast sittande. Det fanns även dygn, och dessa var inte så få, när jag över huvud taget inte tilläts sova. Mina ben svullnade av allt stående och sittande, och bristen på sömn ansträngde mitt nervsystem till det yttersta. Jag förlorade all förmåga att känna. Jag blev inte slagen, men jag tror inte att det skulle haft någon vidare effekt på mig i det tillstånd bristen på sömn hade försatt mig. Mina förhørsledare byttes om tretton gånger under loppet av mitt förhör, och jag upptäckte senare att hälften av dem hade arresterats och delade sina offers öden. Under mitt utdragna förhör avlöstes förhørsledaren av en kollega ungefär var åttonde timme.

Varje förhørsledare rullade upp mitt fall från början. En avlösare var inte det minsta intresserad av resultaten av förhöret fram till den tidpunkt då han övertog det. Varje ny förhørsledare var hårdare och ställde mer vittgående krav än sin företrädare. Resultatet var att mitt fall växte som en lavin. Mitt "ideologiska sabotage" och min "kontrarevolutionära" verksamhet var inte mera acceptabla för mina förhørsledare än min "avvikelse på den ideologiska fronten". Min plan hade misslyckats. Jag anklagades för ett inte mindre brott än förberedelse till och deltagande i väpnat uppror mot Sovjetstyrelsen och förberedelse till våldshandlingar mot partiledare. Kossior, förste sekreterare i den ukrainska centralkommittén, nämndes som det avsedda offret för min påstådda mordkomplott.

Under förhörets lopp blev det uppenbart för mig att den objektiva anledningen till den ohyggliga anklagelsen var att söka i den omständigheten att jag under flera år varit anställd vid en av vetenskapsakademins institutioner och att chefen för denna institution hade varit den kände forskaren och politikern framlidne Michail Gorsovskij. NKVD hade skäl, som endast den kände till, att göra gällande att det vetenskapliga arbete med vilket professor Gorsovskij hade varit sysselsatt sedan sin återkomst från utlandet till Ukraina varit en förstucken form av anti-sovjetisk verksamhet. Följaktligen betraktades var och en som även avlägset hade haft något att göra med Gorsovskijs arbete som medlem av en anti-sovjetisk politisk organisation. Professorn ansågs ha rekryterat hela sin personal för denna organisation, en typisk NKVD-slutledning. I denna saga om Gorsovskij och hans politiska organisation hade NKVD tilldelat mig en roll. Jag uppfordrades nu att spela denna roll i mitt förhör och måhända vid en följande uppvisningsrättegång med framlidna professor Gorsovskij och A. Lubtjenko som vålnader och deras efterträdare och lärjungar som levande motspelare.

Min vistelse i cellen hade förberett mig på någonting liknande detta, men jag försökte att bjuda motstånd, särskilt som jag uppfordrades att anklaga många andra än mig själv. Jag kunde inte tillfoga professor Gorsovskij någon skada, men väl hans familj, hans hustru, dotter, broder och andra. Jag hade också att ta hänsyn till dem som tillhört hans personal. De var liksom jag själv alla kandidater till medlemskap av den kontrarevolutionära organisationen.

Den ”objektiva grundvalen” för en anklagelse behövde i förbigående sagt inte nödvändigtvis vara att ha arbetat på samma plats som någon annan. Ytlig bekantskap, ett sammanträffande vid bridgebordet eller i samband med några drinkar var också tillräckligt. Varje Sovjetmedborgare måste sålunda tänka på att han när som helst kan anklagas för att ha deltagit i en kontrarevolutionär komplott, i synnerhet om han har några andra ”objektiva kännetecken”, t. ex. socialt ursprung av oriktigt slag.

Min motståndskraft bröts till slut, inte så mycket till följd av de femtio dagarnas förhör och bristen på sömn, som genom konfrontationen med Gorsovskijs änka och dotter och med en av mina kolleger, fru N. N. Arkadian. Fru Gorsovskaja förklarade när jag konfronterades med henne att jag hade deltagit i hennes och hennes mans arbete på en anti-sovjetisk organisation, vars syftemål hade varit att förbereda ett väpnat uppror mot Sovjetstyrelsen. Under mitt förhör hade man visat mig förklaringar nedskrivna med den avlidne professors handstil i vilka han gjorde gällande att hans vetenskapliga arbete varit camouflerad kontrarevolutionär verksamhet och där han anklagade sin personal för att ha deltagit i hans planer. Jag visste att han hade arresterats av NKVD någon tid före sin död och att han hade avlagt en dylik bekännelse, så jag blev inte särskilt förvånad.

Professor Arkadian hade gått ännu längre. Hon hade förklarat att fru Lubtjenko, hustru till den ukrainske presidenten, hade berättat för henne i förtroende att jag sedan länge hade varit medlem av den ”underjordiska anti-sovjetiska organisationen”, för vilken Gorsovskij och Lubtjenko samtidigt varit ledare.

Allt detta var naturligtvis helt och hållet uppdyktat, och jag var mycket väl medveten om de förhörsmetoder med vilkas hjälp sådana förklaringar hade framtvingats. Men jag insåg även att ytterligare motstånd var meningslöst, eftersom tillräckligt bevismaterial fanns till hands för att fälla mig. Jag fogade mig därför i mitt öde och erkände att jag hade deltagit i förberedelser till väpnat uppror och terroristiska handlingar.

Jag hade nu kommit underfund med varför de som var indragna i uppvisningsrättegångar så beredvilligt vidkändes varje anklagelse, och jämförelsen med de medeltida häxprocesserna föreföll mig inte längre roande. Det finns situationer, då en människa är villig att bekänna vad som helst.

Jag lyckades något så när bra hjälpa mig ut ur rekryteringsknipan, ehuru det var en svår uppgift. Så vitt det var möjligt anklagade jag endast dem av mina bekanta som var döda såsom Lubtjenko och Gorsovskij, vilket mycket väl passade in på den anklagelse som riktades mot mig, eller nämnde människor som före mig hade underkastats förhör. Jag var övertygad om att jag inte kunde tillfoga dem någon ytterligare skada, då de redan hade erhållit den bestraffning som var avsedd för dem. När det inte fanns något val och jag måste omnämna människor som befann sig i livet och i frihet, såsom Gorsovskijs broder professor A. Gorsovskij, professor Tirassov, medlem av akademien, och flera andra, nämnde jag endast episoder som var allmänt kända, då de antingen förekommit i tidningarna eller offentligt berörts under kontroll- och ”kritik- och självkritik”-processen.

Jag var ”knäckt” som man i cellerna kallade dem som hade erkänt sig skyldiga till imaginära brott. Förhöret blev påtagligt mildare. Emot slutet av mitt utdragna förhör tilläts jag faktiskt att tillbringa några timmar om dygnet till sängs. En annan sak som inträffade syntes också vara ett uttryck för att mitt fall höll på att inträda i en mindre allvarlig fas. Efter några månader föreslog min förhørsledare fullständigt oväntat att jag från min förklaring skulle utesluta allt tal om ”terror” i min ”brottsliga” verksamhet. Jag gjorde det med glädje, i synnerhet som ”terror” eller deltagande i ”terror” är ett allvarligt brott, som kan medföra strängare straff än förberedelse till uppror.

Jag trodde till en början att anledningen till att uppgifterna om terror skulle avlägsnas från mitt fall var att de inte bestyrktes av mina ”objektiva kännetecken” och inte i tillräcklig grad harmonierade med resten av min historia. Det visade sig senare att liknande uppgifter bortopererats i alla de fall där Kossior omnämnts som det avsedda offret för terroristiska angrepp.

I cellerna kom vi till den slutsatsen att Kossior måste ha arresterats, vilket också visade sig vara förhållandet. Hans porträtt hade försvunnit från väggarna. Kossior var som tidigare sagts förste sekreterare i den ukrainska partikommittén och dessutom medlem av politbyrån i det kommunistiska partiets centralkommitté. Från att ha varit en av de högsta ämbetsmännen i landet hade han nu förvandlats till en ”folkets fiende”, och under dessa omständigheter skulle det förvisso ha varit besynnerligt att ha fällts för försök att undanröja honom. NKVD:s ställning var något komplicerad, men det var aldrig någon svårighet att finna en utväg. Man lät endast de anklagelser om ”terror” i vilka hans namn förekom falla, eller också ersatte man hans namn med namnen på andra avsedda offer. Det inträffade även att man helt allmänt påstod att den anklagade hade uppgjort planer på terroristiska handlingar mot ledare av partiet och regeringen.

Min lättnad över försvinnandet av ”terror” från akterna rörande mig var förhastad. Den ersattes av ”spionage”.

Under Jezjovperioden anklagades den överväldigande majoriteten av fångarna för spionage. Det förekom en verklig syndaflod av tyska, japanska, polska, rumänska och andra ”spioner”. Det hade förefallit mig ganska egendomligt att anklagelsen mot mig hade innefattat ”uppror” och ”terror” men inte ”spionage”. Jag hade trott att de erforderliga ”objektiva kännetecknen” måste ha saknats, men man kom på dem, och de var av mycket solid beskaffenhet.

Jag hade under några år varit chef för den ”bysantinologiska” kommittén vid Ukrainska vetenskapsakademien i Kiev. Eftersom termerna ”bysantinologi” och ”bysantinologisk” vid den tidpunkten, ehuru inte senare, av bolsjevikerna betraktades som reaktionära, hade de ersatts med beteckningen ”Nära Östern”. Genom att i denna term inbegripa Turkiets, Persiens och andra länders i Främre Asien historia var det möjligt att fortsätta studiet av bysantinsk historia under en lämplig förklädning.

Men ordens makt är stor. Termen ”Nära Östern” skapade en förbindelse mellan mig och Östern. Det östliga land som var farligast för Sovjetunionen var Japan. Därför måste jag ha varit i kontakt med Japan. Detta låter som ett skämt, men det är den nyktra sanningen. Mitt professionella intresse för den gamla bysantinska historien hade lett mig till en förbindelse med Japan som var farlig för staten. Min förhørsledare, som hade lika litet intresse för historia som för geografi, såg ingen skillnad mellan Nära och Fjärran Östern, mellan antikens, medeltidens och nya tidens historia. Allt han önskade var en ”objektiv grundval” och han fann den.

Mitt intresse för Bysantium försåg sålunda vederbörande med den första länken i den beviskedja som erfordrades för att anklaga mig för spionage för Japans räkning. Man kom snart på den andra. Som en del av mitt s. k. sociala arbete hade jag för högre officerare i röda armén föreläst om krigskonsten under antiken och talat om Alexander den store, Hannibal och Caesar. Detta satte mig ”objektivt” i förbindelse med röda armén och hade givit mig tillfälle att utföra spionage om jag så hade önskat. Sålunda fastslogs nu två omständigheter. Jag hade spionerat för Japans räkning, och jag hade gjort det med hjälp av mina föreläsningar för röda arméns officerare. Mitt syftemål hade med hänsyn till min kontrarevolutionära inställning varit att göra mitt yttersta för att skada Sovjetväldet. Allt som behövdes nu var bevis för att jag hade haft kontakt med en utländsk underrättelsetjänst. Även detta fanns till hands.

Professor Grosnyi, den kände tjeckiske orientalisten och specialisten på hettitisk historia, hade besökt Kiev 1937, och Sällskapet för kulturella förbindelser hade anordnat en särskild mottagning till hans ära. Jag var bland de inbjudna. Jag hade även haft tillfälle att tala med denne framstående utlänning under fem eller sex minuter, vilket är en ganska kort tid för att hinna rekryteras av en utländsk underrättelsetjänst. I förbigående sagt arresterades ordföranden i Sällskapet för kulturella förbindelser kort efter mottagningen för spionage. Hans efterträdare Smirnov, en förutvarande Sovjetdiplomat, sammanträffade jag själv med i en NKVD-cell. Ordförandeskapet i Sällskapet för kulturella förbindelser var en mycket farlig post.

Slutligen upptäcktes det även vem som hade rekryterat mig. Ordföranden i den vetenskapliga föreläsningskommittén, Michailov, som anordnade vetenskapliga föreläsningar för röda armén, var också medlem av kommittén för studier av Nära Österns historia, som den tidigare bysantinologiska kommittén kallades, och han var en personlig vän till mig. Sommaren 1937 hade han rest till Fjärran Östern för att organisera föreläsningar för dit förlagda militära förband. Men enligt NKVD:s mening hade hans verkliga motiv för resan varit att antingen knyta eller vidmakthålla kontakt med den japanska underrättelsetjänsten. Michailov belönades för sitt nit med att arresteras.

De olika föreläsarna hade underställt Michailov såsom ordförande i kommittén rapporter om sina resor, och det påstods att han hade använt detta material för spionageändamål. Under lämplig påtryckning hade han avlagt bekännelse härom vid förhöret, och eftersom han hade nära förbindelser med mig av både personlig och professionell art, hade han dragit särskild nytta av mig i sin spionverksamhet.

Michailov erhöll hjälp med förberedelsen och kompletteringen av materialet för sin anklagelse av en viss professor Mokrov från Odessa. Mokrov hade tillräcklig fantasi för att åstadkomma en övertygande anklagelse mot sig själv av ett så prätigt trumfkort som ett enda sammanträffande med den japanske konsuln i Odessa, och han hade tilldelat lämpliga roller åt sig själv, professor Michailov, mig och många andra vetenskapsmän i Sovjetunionen, däribland den kände ukrainske orientalisten professor A. Krymskij och presidenten i Ukrainska vetenskapsakademien Bogomolets.

För alla eventualiteters skull hade NKVD samlat anklagelsematerial mot personer på alla betydande poster. Fångar av Mokrovs typ brukade ange människor helt och hållet på en höft eller på begäran, oberoende av om de någonsin hade sett dem eller inte. Det på detta sätt insamlade bevismaterialet infördes i akterna för ifrågavarande personer. Detta hindrade inte att dessa belönades med höga dekorationer och utmärkelser, vilka många av dem har i behåll den dag som i dag är.

Krymskij t. ex. erhöll en hög orden i samband med sitt jubileum år 1940. Han arresterades emellertid vid krigsutbrottet 1941. Min ofrivilliga anklagare, professor Arkadian, hade bevistat en särskild mottagning i Kreml för sovjetryska vetenskapsmän i juni 1938. Endast särskilt pålitliga vetenskapsmän hade inbjudits, och ändå befann hon sig en månad senare i fängelse. Detsamma hände även andra.

Jag hade alltså visat mig vara en japansk spion som rekryterats av Michailov och Mokrov. Enligt den legend som sammanställts av dem hade jag vidarebefordrat mina upplysningar till Michailov i form av rapporter om mina föreläsningsresor liksom under privata samtal med honom. Michailov hade vidarebefordrat informationerna till Mokrov, som i sin tur sett till att de kom till japanske konsulns kännedom. Så långt såg allt mycket bra ut. Men vad innehöll mina spionrapporter? Det var den enda felande länken.

Vilket slags upplysningar, som kunde vara till nytta för den japanska generalstaben, hade jag insamlat under mina föreläsningar för röda armén? Vilket värde hade mina rapporter, och vad handlade de om? Jag hade t. ex. en gång berättat Mokrov att några högre officerare i röda armén hade förväxlat Napoleon III med Napoleon I och Alexander den store med Caesar. Detta ansågs vara en rapport om den politiska moralen inom röda armén. Vad kunde jag för övrigt ha rapporterat?

Kunde jag ha hållit ut mot min förhørsledare? Kunde jag ha förnekat den roll som tilldelats mig i deras angivelse, som hade rekryterat mig? Jag kanske kunde ha gjort det, men jag hade ingen kraft kvar, och det fanns två vittnen mot mig. Det var tillräckligt för att fälla mig. Dessutom hade ”objektiva fakta” fastställts.

Och sanningen? Jag hade inte mod att kämpa enbart för sanningen. NKVD hade inget som helst intresse för den.

Jag hade varken mod eller styrka att kämpa för sanningen för dess egen skull. Däri låg mitt brott. Låt dem som i likhet med mig gått igenom NKVD:s skärseld kasta den första stenen.

SYLAKOV

En natt hämtades jag, som ofta hade hänt mig förr, från min cell ”med mina saker”. På fängelsespråket kunde ”med ens saker” betyda åtskilligt. Det kunde betyda att man skulle friges eller att man skulle föras bort för att skjutas. I allmänhet betydde det emellertid helt enkelt förflyttning till en annan cell. Sådana förflyttningar var betydelsefulla händelser i fängelselivets enformighet. De innebar nya människor, nya intryck, ny erfarenhet och kanske nyheter utifrån. Vid detta tillfälle överfördes jag till en cell som var mindre än min förutvarande. Där fanns två män. De hade ännu inte somnat. Den ene av dem, som var stor och kraftig, omkring tjugofem år gammal, med en atletisk kropp och ett brett, mongoliskt ansikte, hette Sylakov. Han gjorde inte den minsta rörelse vid mitt inträde, utan satt på sin brits i en egendomlig ställning, framåtlutad med sin vänstra hand utsträckt som en rysk gatutiggare. Han mumlade tyst, ty när jag kom in var han inbegripen i magiska besvärjelser. Min andre cellkamrat, en förutvarande hög NKVD-tjänsteman, berättade mig senare att Sylakov under en lång tid ständigt varit upptagen av magi i hopp om att kunna mildra sin belägenhet.

Sylakovs fall var ingalunda enkelt och okomplicerat. Han hade varit järnvägstjänsteman och anställd vid Brjansks station. Hans fader hade varit banvakt, så att han var en äkta proletär. Av naturen var han hemfallen åt vilda tokerier och fantasiutsvävningar. Som barn hade han försvunnit från hemmet och under flera år vandrat omkring med hemlösa barn, av vilka han hade erhållit en grundläggande undervisning i brott och ondska. När han blev äldre stadgade han sig och började arbeta. Han gick igenom en yrkesskola, tog arbete vid järnvägarna och gifte sig. Men hans karriär avbröts genom att han inkallades till militärtjänst. Som arbetare och medlem av Kommunistiska ungdomsorganisationen placerades han i ett specialförband. Det var något slags gränsdetachment med särskilt viktiga och hemliga uppgifter. Som följd härav kom han i kontakt med utvalda män, pålitliga kommunister och medlemmar av Komsomol, som alla kom från arbetarklassen. Hans officerare var alla beprövade män ur röda armén och bar alla bolsjevikiska dekorationer. Sylakov med sitt vilda temperament fann det svårt att uthärda kasernlivet och disciplinen och kunde inte vänja sig vid detta. Han var olycklig. Då inträffade några händelser som till slut bringade honom ur andlig jämvikt. Han fick allt tråkigare nyheter hemifrån. Hans åldriga moder, för vilken han kände en primitiv men öm tillgivenhet, insjuknade svårt. Hans unga hustru, en Komsomolflicka och arbetska, lämnade honom för att leva tillsammans med en student i Moskva. Sylakov begärde permission. Men rekryter i röda armén kan inte erhålla permission. Han beslöt därför att rymma.

Men kort efter sin rymning överfölls han av samvetsqual. Hans handling krävde bestraffning. Men om bestraffningen inte helt och hållet kunde undvikas, kunde åtminstone ett försök göras att i möjligaste mån mildra den. Vid denna tidpunkt försiggick en ofantlig propaganda-kampanj med syfte att förmå alla förbrytare att bekänna sin skuld. Sovjetregeringen var så human att den var beredd att förlåta de allvarligaste brott under förutsättning att ångern var uppriktig. Detta gällde kriminella överträdelser, rörande vilka den sovjetryska straffpolitiken vid denna tidpunkt var relativt mild.

Sylakov beslöt att dra nytta av detta propagandanummer och att frivilligt erkänna sin skuld. För att höja effekten av sin bekännelse hittade han på en anti-sovjetisk komplott, i vilken han själv spelade en ledande roll. Han visste att dramatiska påhitt av detta slag i hög grad var på modet och beslöt att försöka sin lycka. Komplottens exakta natur stod inte så klart för honom, och han konstruerade den i en mycket blygsam skala. Enligt den historia han hade tänkt ut hade han och några av hans vänner planerat en väpnad räd mot ett postkontor för att stjäla pengar, med vilka de skulle finansiera ett band av politiska terrorister. Men han hade kommit på andra tankar och beslutat att frivilligt erkänna sin skuld och prisge sig åt den sovjetryska rättvisans barmhärtighet. Hans ungdom och proletära ursprung syntes honom vara en tillräcklig garanti för en gynnsam utgång.

När Sylakov anlände till Kiev gick han raka vägen till en telefonhytt¹⁵ och ringde upp NKVD. Han sade att en desertör och viktig politisk förbrytare var beredd att överlämna sig i händerna på den sovjetryska rättvisan och hade betydelsefulla hemligheter att avslöja. Han ringde sedan av och väntade för att se vad som skulle inträffa. En halvtimme senare hämtades han, och det berömda Sylakovfallet tog sin början.

När Sylakov hittade på sin historia kunde han inte förutse att NKVD skulle konstruera en motplan eller en variation av den, som han skulle tvingas att foga sig efter. Han fördes i ”svarta korpen” till folkkommissariens kansli, där man otåligt väntade på en brottsling av osedvanliga mått. Efter några korta, formella frågor underkastades han det hårdaste förhör. Han sparkades omkring (på fängelsejargong kallades denna behandling ”fotboll”) och

¹⁵ Den enda osannolikheten i denna historia är enligt författarnas mening att Sylakov i en telefonhytt i Kiev skulle ha funnit en apparat som fungerade. Men sådant kunde inträffa.

misshandlades. Han kastades sedan halvdöd i sin cell. Denna behandling upprepades under många dagar och nätter, tills Sylakovs historia så småningom förändrades. Den ändrades och anpassades tills den erhölet ett utseende som överensstämde med NKVD:s krav.

Den slutliga versionen löd såsom den berättades mig av Sylakov själv och som den bekräftades av hans kamrater, med vilka jag sammanträffade i olika celler, på följande sätt. Det var inte bara Sylakov själv och några av hans vänner som hade varit invecklade i komplotten, utan hela det militära förband från vilket han hade rymt. Ledaren var inte Sylakov som i den ursprungliga versionen, utan hans militäre chef, som erhölet hjälp och uppmuntran av sina närmast underordnade. Sylakov spelade nu en mindre roll i komplotten, vars syftemål var att störta Sovjetstyrelsen och återinföra kapitalism och envælde. En del av konspiratörerna hade åtagit sig att utföra terroristiska angrepp mot medlemmar av Sovjetregeringen och partiledarna. Andra hade fördelat posterna i den framtida administrationen. Sylakov själv hade t. ex. utvalts för posten som generalguvernör i Moskva.

Allt detta skulle uteslutande varit absurt om det inte medfört tragedi för så många människor. Cellerna i Kievfängelset började så småningom fyllas av fångar som var inblandade i Sylakovkomplotten. Nästan hela det förband som Sylakov hade tillhört arresterades, från den befälhavande officeren ned till lastbilschaufförerna. Även hustrurna till flera officerare arresterades. Samma öde drabbade Sylakovs två systrar, båda fabriksflickor, hans åldriga och ofärdiga moder, hans fader och hans farbroder, som var portvakt och endast en gång i sitt liv hade sett sin brorson. Under loppet av sitt förhör förvandlades denne olycklige farbroder, som hade tjänat som korpral i den tsaristiska armén, till tsaristisk general. Jag överdriver inte när jag säger att det inte fanns en enda cell i Kievfängelset, som inte hyste någon som var inblandad i Sylakovkomplotten.

NKVD-maskineriet arbetade för högttryck. Varje förhörsmetod kom till användning. I de flesta fall förnekade fångarna inte sin skuld, i synnerhet gällde detta de unga från röda armén, som var vana vid sträng disciplin. Sylakovkomplotten fick större och större proportioner, och allt mer betydande personer drogs in i den. Förbandets officerare uppgav att deras överordnade hade rekryterat dem och de i sin tur hade rekryterat sina underordnade. Gud vet hur långt detta kunde ha gått om saken fått ha sin gång. Hela röda armén från Vorosjilov och nedåt kunde ha blivit inblandade i denna ”militära, terroristiska komplot”. I stället omkastades hela processen plötsligt.

Ett nytt politiskt skede inleddes, ett skede av ”motförklaringar” och frigivningar. Varför denna kursförändring av Sovjetpolitiken ägde rum var jag för en tid ur stånd att förstå. Men Sylakovkomplotten föreföll att ha spelat en roll därvidlag. De orimligheter till vilka Jezjov-metoderna kunde leda höll på att bli uppenbara. Det förelåg också en fara för att, om utrensningen inte hade avblåsts, ett utbrott av allmän förtrytelse och allmänt raseri kunde ha inträffat, som inga skrämsemetoder kunde ha undertryckt. Även skrämse har sina gränser.

Det må förhålla sig härmed hur som helst så framkastades det för Sylakov en dag under förhöret att han skulle förneka allt som han dittills bekänt och förklara hela komplotten vara uppdiiktad. Stackars Sylakov kunde inte tro sina öron. Varför hade de slagit honom med sådan våldsamhet för att frampressa alla dessa medgivanden och varför hade de uppmuntrat honom varje gång han hade sagt en lögn och omintetgjort alla hans försök att säga sanningen? Till en början trodde han att det nya förslaget måste vara ett nytt knep från hans förhørsledares sida, varför han framhärddade att vidhålla att Sylakovkomplotten var sanning. Men sedan underkastades han om igen förhörstortyren, och till slut insåg han att vad de hade sagt om ”motförklaringar” skulle tas på allvar.

De andra Sylakovkonspiratörerna hade samma erfarenhet. Sylakov berättade för mig med oefterhärmlig humor med vilken iver en av hans ”omstörtnings”-kamrater hade försökt att gå

med på hans fantasihistoria vid deras första konfrontation, ehuru det hade inblandat honom i ett allvarligt brott och utsatt honom för faran av en fruktansvärd bestraffning. Vid deras nästa konfrontation hade denne röde soldat varit oerhört rädd för att avge en ”motförklaring”, d. v. s. rädd för att i närvaro av en förhørsledare erkänna lögnaktigheten av en tidigare bekännelse om ett imaginärt brott som kanske kunde ha utsatt honom för dödsstraff. Vad var detta? Falsk blygsamhet? Motvilja att erkänna en lögn eller bristande mod? Eller hade den hårda behandlingen faktiskt utplånat hans självbevarelseinstinkt? Låt oss överlämna dessa problem till en psykolog. Den springande punkten är att nästan alla de som var inblandade i Sylakov-komplotten betedde sig på exakt samma sätt som Sylakov. Först medgav de att de var inblandade i komplotten, men sedan tog de tillbaka sina ord.

En viktig detalj som jag fick reda på senare efter min frigivning är att Sylakov dömdes till tre års fängelse enbart för rymning. NKVD hade anständigheten att inte straffa honom för den uppdiktade historia som hade fått så vittgående konsekvenser; eller de kanske inte ville bestraffa den verkliga upphovsmannen.

En ny fas hade inletts. Folkkommissarie Uspenskij försvann liksom järnkommissarien Jezjov. Deras assistenter, stora och små, följde dem åt. ”Förnekelse” och ”motförklaringar” av fångarnas bekännelser och medgivanden började. Förhørsrummen blev mycket lugnare och fridfullare. De var aldrig helt fridfulla, varken före eller efter Jezjovperioden, men jämfört med den stormiga tiden härskade lugn och frid. De förhörsmetoder som jag beskrivit tillämpades nu inte så ofta och så systematiskt, ehuru de aldrig fullständigt övergavs. Nya fångar uppenbarade sig alltmer sällan. Rykten om massfrigivningar nådde fram till cellerna. Även i mitt bröst väcktes förhoppningar. Dessa stärktes genom att man lät anklagelsen om spionage falla. Michailov hade tagit tillbaka sina tidigare förklaringar, ehuru Mokrov vidhöll sin fantastiska historia. Anklagelsen för anti-sovjetiska stämplingar och förberedelse till uppror nedtonades också i någon mån. Jag hade skäl att hoppas, och förhoppningarna visade sig berättigade.

En vacker dag tidigt på hösten 1939 hämtades jag från min cell ”med mina saker”. Det var en ovanlig tidpunkt på dagen för förflyttning till en annan cell. Jag fördes till förhørsledaren, som underrättade mig om att jag skulle friges.

Dessförinnan måste jag försäkra att aldrig berätta för någon vad jag hade sett och hört under min fångenskap. Jag bryter nu mitt ord. Har jag rätt att göra det? En moralisk rätt? Mitt samvete förebrår mig inte.

SEKSOTEN

Den mest motbjudande företeelsen i Sovjetlivet, som ger det en speciell prägel, är systemet med de s. k. seksoterna. Seksot är en arbetare för eller upplysningsgivare till den hemliga polisen, tidigare GPU, senare NKVD och nu MVD.

Systemet med hemliga politiska agenter är inte en bolsjevikisk uppfinning. Politiskt spionage, falska bevis och förfalskade anklagelser har inte uppfunnits av bolsjevikerna, inte ens förfalskade självanklagelser och falska, framtvingade bekännelser, för att inte nämna tvångsmedlen. Bolsjevismen har endast drivit detta system till fantastiska ytterligheter. Det var vad den gjorde med seksoterna.

Man brukar säga att om tre Sovjetmedborgare möts, en av dem är seksot. Jag vet inte om det är sant. Kanske två av dem är seksoter, måhända alla tre eller det är kanske en överdrift. Faktum kvarstår att varje Sovjetmedborgare vid varje steg, var han än må befinna sig, känner sig under ständig observation av seksoterna. Under alla förhållanden är han personligen aldrig befriad från denna hemliga övervakning – i arbetet, på gatan, i samtal med vänner eller i sin familj. Därtill kommer att varje Sovjetmedborgare vet att hans bekvämlighet, hur begränsad

den än må vara, hans sociala ställning, hans frihet och hans liv beror på dessa seksoter. Människorna har blivit vana vid dem, och de betraktas som ett oundvikligt, nästan naturligt ont, liksom sjukdomsbakterier eller olyckshändelser, för vilka alla kan utsättas. De utgör den mest plågsamma och olycksbringande företeelsen i sovjettryskt liv, som i lika mån bringar alla olycka och undergång, seksoterna likaväl som deras offer.

Vad är det för människor som frivilligt anmäler sig till dylikt arbete? Från vilka sociala skikt och bland vilka människotyper rekryteras de? I regel erhåller de inte betalning för sina tjänster. Dessa utförs som en "social plikt". Här måste vi genast skilja mellan två olika slag av seksoter, de frivilliga och de ofrivilliga. De frivilliga seksoterna består av skilda typer, bland vilka lastbara, illvilliga, moraliskt svaga och degenererade människor är särskilt framträdande, som av ondska, avundsjuka, svartsjuka, själviskhet eller annat slag av moraliskt förfall är beredda att tillfoga sina grannar skada. Det finns bland dem också en del inbillade idealister och beskäftiga människor, som är övertygade om att deras aktivitet på något sätt är till nytta och oumbärlig – ad majorem dei gloriam – för världsrevolutionens och Sovjetväldets ära och härlighet.

Men andra seksoter påtvingas mer eller mindre sitt arbete genom direkt eller indirekt påverkan av den maskin vars kuggar de blir. Även dessa är ofta svaga och karaktärslösa människor eller sådana som har särskild anledning att frukta NKVD. Till största delen hämtas de bland det ofantliga antal människor som hoppas att de genom att arbeta för NKVD skall vinna denna organisations gunst och tror att de därigenom skall undslippa "klassfiendernas" fruktansvärda lott. Men detta är en felberäkning. De är inte sällan människor med särskilda egenskaper, såsom kvinnor och flickor av ovanlig skönhet och ovanligt mod, som utsätts för påtryckning av NKVD och förmås att utföra sådana uppdrag, ofta i förhoppningen att kunna rädda vänner och nära anförvanter. NKVD står i allmänhet strikt fast vid sådana uppgörelser, under alla förhållanden tills en ny situation gör dessa människors tjänster överflödiga, varpå de arresteras.

Före min frigivning väntade jag att rannsakas inför en krigsrätt och överflyttades till en annan cell, där jag sammanträffade med en ny kamrat, som i likhet med mig väntade en snar rannsakning. Det var en man av obestämd ålder, måhända omkring fyrtiofem år. Mitt första intryck var att han var en typisk intellektuell, en typ som man ofta påträffade i Sovjetfängelserna vid denna tid. De som tillhörde den typen kallades ironiskt "trotskister".

Han visade sig vara sällskaplig och meddelsam. Han hade under många månader varit inspärrad i en ensam cell och var förtjust över att ha någon att tala med. Efter de vanliga inledningsfrågorna såsom "Vem är du?", "Hur länge har du suttit i fängelse?", "Vad är du anklagad för?" eller "Enligt vilken artikel är du anklagad?" började vi att verkligen lära känna varandra, och snart kände vi oss som vänner. Mannen var ingenjör, och han berättade mig sin historia, som var tragisk men lärorik.

Kovalenko kom från en välsituerad och begåvad familj. Efter åtskillig vacklan och många omkastningar hade han till slut kommit att starkt och helhjärtat tro på kommunismen. Eftersom han själv hade haft förbindelser med "de vita" och flera av hans anhöriga hade varit vita officerare, kunde han inte gå in i partiet. På inrådan av en ansvarig och respekterad kommunist hade han beslutat att tjäna partiet i en annan egenskap, nämligen som seksot. Denne välkände kommunist försäkrade att detta var minst lika mycket mödan värt som att vara partimedlem. I vissa hänseenden var sysselsättningen faktiskt t. o. m. viktigare och ansvarsfullare.

Kovalenko övervann sina moraliska skrupler genom tanken på att hans nya arbete rättfärdigades av att det tjänade saken, världskommunismens sak. Det var faktiskt något lockande, eggande, äventyrligt i att ta det avgörande steget över till den kollektivistiska

moralen och hänge sig åt ett ideal. Det överenskomms också med hans överordnade att seksotens vanliga småskurna spionagearbete inte skulle väntas av honom. Hans uppgifter skulle vara av allvarligare art än obehörigt lyssnande vid nyckelhål eller observation av sina närmaste vänners ansiktsuttryck. Dessutom: ”Kommunismen kunde inte uppbyggas med glacéhandskar” och ”à la guerre, comme à la guerre”. Tärningen var kastad, och färden nedför det sluttande planet började.

Till en början var Kovalenko i stånd att förbli trogen mot sitt samvete. Han berättade inga lögner i sina rapporter, han bar inget falskt vittnesbörd mot sin nästa och undvek att ange nära vänner och bekanta, d. v. s. människor som litade på honom och som skulle ha lidit av ett sådant missbruk av förtroende. Han missbrukade inga förtroenden, utan observerade bara objektivt och opartiskt och inregistrerade sina iakttagelser med en kameras noggrannhet. Hans samvete kände sig inte mer skyldigt än om han hade varit en fotografiplåt, och om människor fick lida som följd av vad han rapporterat, var det deras eget fel och inte hans, och de hade endast sig själva att skylla. Han gjorde bara sin plikt, och att göra sin plikt är alltid behagligt. När han emellanåt hade skrupler eller sympatier och antipatier att övervinna vid fullgörandet av sin skyldighet, kände han sig som en verklig hjälte.

Han utsattes för åtskilliga frestelser. Ibland önskade han skydda en vän och rentvå honom eller hålla tyst med något som denne sagt eller gjort, ibland inträffade motsatsen, och han frestades att skada någon som han tyckte illa om genom att överdriva något farligt uttalande eller visst beteende. Det fanns därför ett visst element av subjektivitet hos ”fotografiplåten”, men detta försökte han alltid bekämpa. Under det första skedet var han mer eller mindre i stånd att försona sig med de obehagligare sidorna av sitt arbete. Men detta blev svårare och svårare. Han utkämpade alltmer ångestfyllda strider med sitt samvete, och det var inte alltid hans samvete som vann.

Hans överordnade upphörde snart att låta sig nöja med rapporterandet av objektiva fakta. Vad hans kolleger, vänner och bekanta gav uttryck åt i samtal, deras missnöje med Sovjetstyrelsen i allmänhet och Sovjetåtgärder i synnerhet, kände NKVD redan väl till. Bolsjevikerna hade inga illusioner i detta hänseende. De är alltför realistiska för att förlita sig på allmän sympati. Machiavelli och Guicciardini varnade dem för att ta någon sådan risk. Vad NKVD begärde av sina hemliga agenter, seksoterna, var rapporter om handlingar. Men Kovalenko var oförmögen att framskaffa dylika. Hans rapporter rörde uteslutande människors tankar och känslor och inte handlingar. Hans vänskrets var alltför uppskrämd för att vara benägen för kontrarevolutionär verksamhet.

Kovalenko insåg ännu inte att sådan verksamhet nästan alltid konstruerades av NKVD, att de påtänkta morden, våldsdåden, upproren o. s. v. var uppdiiktade av den hemliga polisen för att rättfärdiga dess preventiva åtgärder.

Under hela min långvariga fängelsevistelse kom jag, bortsett från ett par fall av ”gränshoppning” av några betydelselösa polska eller rumänska agenter, aldrig på något som helst som gav en antydning om existensen av något slag av kontrarevolutionär verksamhet. Fabriksolyckor inträffade ofta nog och var uppenbarligen följderna av misstag eller vårdslöshet, och ofta hade uttryckliga varningar för den försumlighet som förorsakade olyckan utfärdats av den man som efteråt gjordes ansvarig för den. Men alla de otaliga mordkomplotterna, sprängningarna etc. hade stannat på det förberedande stadiet. Sista ögonblicket hade alltid något gått på tok. Vädret var för regnigt, eller någonting annat kom emellan.

En ojämnhet inleddes mellan NKVD, som begärde rapporter om ”handlingar”, och seksoten, som inte hade någonting annat än ord att rapportera. Tragedin var NKVD:s fullständiga brist på intresse för sanningen. Den önskade rapporter om ”handlingar” utan att det ringaste bekymra sig om huruvida sådana rapporter motsvarade de faktiska förhållandena.

Men den olycklige seksoten insisterade på att hålla sig till fakta. Hans förhållande till sina överordnade blev följaktligen ständigt mer spänt. De behandlade honom allt strävare och började hota honom. De lät honom förstå att han misstroddes och faktiskt misstänktes för att själv vara kontrarevolutionär. Han var medveten om att hans roll i grunden hade förändrats. Han hade börjat med att vara en uppriktig anhängare till kommunismen, men han hade visat sig inte vara någonting annat än en vanlig polisspion. Han skulle ha velat sluta arbetet och ta konsekvenserna, men han saknade den kraft som behövdes. Han funderade på att ta sitt eget liv men var alltför svag. Den lättaste utvägen var att dränka sitt samvete i sprit. Det var begynnelsen till hans fall. Därefter förlorade han så småningom de sista tillstymmelse av samvete och känsla för sanningen.

På inrådan av en påhittig överordnad i NKVD satte han igång med ”analytiska slutledningar” av fakta. Det betydde att han i sina rapporter började ”tolka” det som människor sade och därur utläsa dolda meningar. En anmärkning om att butikerna var tomma och att det inte fanns någonting att köpa kunde tolkas som ”missnöje med och kritik av partiets ekonomiska politik”. Om någon sade någonting till en utlänning om de sovjetryska bostadsförhållandena, utvidgades det till spionage, och en person som berättade en skämtsam historia om Stalin blev ”anstiftare av en terroristisk sinnesstämning”. Omisstänksamma grupper av vänner och kolleger förvandlades till ”politiska grupper”, ”sammanslutningar”, ”organisationer” etc. Det var endast en fråga om att ändra några ord och fraser här och där, en fråga om att förvränga sakerna. Men denna process suddade så småningom ut skillnaden mellan sanning och lögn, fakta och dikt. De faktiska förhållandena begravdes fullständigt under fantasier.

Sådana hårklyverier hjälpte emellertid föga. För det första kom NKVD med större och större krav och upphörde att låta sig nöja med rapporter om eventualiteter och sinnesstämmningar. Den önskade fakta om ”verkliga” organisationer och ”verkligt” spionage. För det andra höll det sovjetryska folket på att bli misstänksammare och försiktigare. Den oavbrutna skrämseln och känslan av att seksoterna ständigt snokade bakom ryggen gjorde det mer och mer reserverat och tystlåtet även i privata samtal.

Seksoten var sålunda fången mellan Scylla och Charybdis, den alltmer krävande och misstänksamma NKVD och den ytterligt skrämde och otroligt försiktiga Sovjetmedborgaren. Vad skulle han göra?

Följden blev att gränslinjen mellan fakta och dikt blev allt dimmigare, och det verkliga ersattes i stigande grad av det möjliga. Därifrån var det endast ett steg till rena rama uppdiktningen och lögnen. Kovalenko övergick nu från analytiska slutledningar till den oinskränkta användningen av sin fantasi. Han slutade upp med att bekymra sig om sanningen eller ens skuggan av den. Han intresserade sig uteslutande för att stanna inom gränserna för det plausibla. Var det möjligt att den eller den i betraktande av sin utbildning, sociala ställning, sitt allmänna uppförande, förflutna o. s. v. kunde ha handlat eller talat eller uppträtt på det eller det sättet under de eller de omständigheterna? Om svaret var ja, var det tillräckligt. Huruvida vederbörande faktiskt hade handlat eller talat så var oväsentligt och intresserade varken seksoten eller NKVD. Det fanns inga fakta längre. Fantasin hade hela herraväldet.

Alla dessa fantasier, som strömmade in från alla håll, samlades av NKVD, som med dem som grundval uppförde den fantastiska byggnaden av anti-sovjetiska organisationer, planerade uppror, spionage och sabotage, och alla dessa påfund bekräftades senare genom de bekanta förhörsmetoderna. Sålunda gjordes fantasin till verklighet.

Kovalenkos fantasiutflykter tillfredsställde endast delvis NKVD. Det fanns alltjämt gränser bortom vilka han inte var villig att gå. Han ville inte överskrida gränserna för det antagliga. Han insisterade på att förbli realist, om också endast i en artistisk mening. Varför? Han visste

det inte. Han hade länge varit övertygad om att ändamålen helgar medlen, men han kunde inte tro att de medel som han nu ställdes inför kunde rättfärdigas av någonting och det var anledningen till hans tragedi.

Kovalenko var ovillig att rapportera till NKVD revolter och konspirationer som saknade varje uns av sannolikhet, och det spända förhållandet till hans överordnade tillspetsades. Så pågick det till hans arrestering, och nu måste han göra vad han hade spjärnat emot under årtal. Han måste bekänna som "verklighet" allt som han hade skrivit ned i sina rapporter som endast "möjligheter". Ur NKVD:s synpunkt hade Kovalenko överlevt sin användbarhet. Sådan är livets obarmhertiga lag.

Det är egendomligt att trots NKVD:s outsläckliga törst efter kontrarevolutionära "fakta" systemet med provokatörer såsom det användes av den tsaristiska Ochrana endast spelade en obetydlig roll. Seksoterna brukade ofta, faktiskt som en självklar sak, leda fram samtalet till nedsättande och förringande anmärkningar om Sovjetregimen, få människor som de iakttog att känna sig säkra och uppmuntra dem att lätta sina hjärtan på verkligt ryskt sätt. Men trots många års fångenskap träffade jag aldrig på ett enda exempel på verklig provokatörteknik, d. v. s. regeringsagenters organiserande av kontrarevolutionär verksamhet, mordkomplotter o. s. v. Enligt ryktet gjorde man sådant som att trycka illegala flygblad för några av uppvisningsrättegångarna, och det fanns vissa tecken som tydde på att dylikt blev vanligare efter Jezjovperioden när förhørsproceduren hade återtagit sina mer normala former. Det låter paradoxalt, men det förefaller vara ett faktum att polisprovokatörens verksamhet förutsätter existensen av åtminstone den yttre ramen av en rättsligt styrd stat. Under Jezjovperioden hade NKVD inte något som helst behov av att lägga ned arbete på att organisera "fakta". Den var tillfredsställd med seksoternas legender och fångarnas därpå följande bekännelser. Det fanns inget behov av fakta, när pappersfakta var tillräckliga. De undantag som nämnts syns endast bekräfta denna regel.

Låt oss återvända till Kovalenko. Kände han några samvetskval för vad han hade gjort? Uppgav han den sak som hade bragt honom ut på det sluttande planet? Ja och nej. Hans inställning var i stora drag denna. Vägen var svår och ofta smutsig, men systemet var för sin existens beroende av användningen av sådana medel, vilka alltså var en bister nödvändighet. Han erkände att den högsta nödvändigheten var frihet. Därför hade han ingenting att ångra, ingenting att sörja över. Skulle han återvända till sitt arbete efter sitt frigivande? Nej, han önskade det inte, han var alltför trött. Men om Sovjetregeringen begärde det av honom skulle han vara redo.

Den lojale och "övertygade" Sovjetmedborgaren, som han själv kallade sig, må vara missnöjd med Sovjetstyrelsen och ha tillfogats skada av den, men att förlora tron på den skulle för honom betyda att förlora tron på sig själv. I hans tro ligger hans räddning. Varje kommunist måste offra sitt samvete och sina naturliga moraliska känslor för Sovjetidealet. Vad skulle det bli av en Molokdyrkare som förlorade tron på sin avgud efter att för den ha offrat sin ende älskade son?

En annan seksot, som jag mötte under min vallfärd genom cellerna, tillhörde kategorin "fördettingarna". Han hade varit ställföreträdande minister i en av de många anti-sovjetiska regeringarna i Ukraina under inbördeskriget. Han hade måst försona detta genom att arbeta som seksot. Men det hade inte räddat honom från att periodiskt arresteras. Han hade redan suttit i fängelse fem eller sex gånger.

Före sin sista arrestering år 1937 hade Matvijejskij erhållit en särskilt ömtålig uppgift. Han hade att rapportera om besök som han avlade hos ett antal högt uppsatta kommunister i deras hem, de anti-sovjetiska samtal han hade haft med dem och de instruktioner han hade mottagit av dem om förberedelse till anti-sovjetiska resningar etc. Det behöver inte sägas att det inte

fanns en tillstymmelse till sanning i allt detta, men efter sin arrestering hade han måst bekräfta det till alla delar.

Detta leder oss fram till de välbekanta uppvisningsrättegångarna. Det mest karakteristiska för dessa är inte den överdrivna publicitet de erhåller eller deras propagandistiska syftemål, utan det faktum att anklagelserna mot fångarna inte har ens den mest avlägsna förbindelse med det verkliga skälet att ställa dem utanför samhällslivet. Deras enda ändamål är att inför den allmänna opinionen rättfärdiga avlägsnandet av politiska motståndare och för folket och eftervärlden framställa dem i svartast möjliga dager. De verkliga förhållandena är fullständigt oväsentliga.

Hur enkelt var inte allt detta! Tio personer sådana som Matvijeuskij beordrades av NKVD att förklara att någon hög partitjänsteman hade förenat sig med dem av sina kolleger, som jämte honom hade utvalts till martyrskapet i en kontrarevolutionär komplott för att förbereda ett väpnat störtande av den sovjetryska styrelsen eller ett angrepp med våldsmedel mot Stalin, Vorosjilov och andra. I detta fall var offren Demsjenko, sekreterare i Charkovs partikommitté och andra viktiga funktionärer. De sades ha sammanslutit sig i en revolutionär komplott tillsammans med bland många andra Matvijeuskij, en förutvarande anhängare till Petliura.

På grundval av sådana hemliga rapporter kunde Demsjenko och hans kolleger arresteras en natt och i "svarta korpen" föras till NKVD:s "inre" fängelse. Till sin utomordentliga förvåning skulle denne kämpe i oktoberrevolutionen, anhängare till Lenin och Stalin, en av de ledande bolsjevikerna, erfara att han inte var bolsjevik, utan bara en medlem av det "kontrarevolutionära packet", en rebell och terrorist. Sedan skulle förhöret börja. Efter åtta till tio månader eller om nödvändigt nitton eller tjugo skulle han slutligen ställas inför rätta. Och under rättegången skulle han komma att avlägga bekännelse inför sitt folk, sitt parti och hela världen om några brott av det mest ohyggliga, otroliga och hårresande slag endast för att dömas till döden. Det gjorde ingen skillnad om han avlade sin bekännelse under inflytande av "stolsbenet", som vi alla i cellerna trodde, eller offrade sig inför en "erkänd politisk nödvändighet" åt Sovjetunionens sak. Resultatet var detsamma.

Den fullständiga oförbehållsamheten i fångarnas bekännelser i de sovjetryska politiska rättegångarna är inte lätt att förstå. Förklaringen ligger delvis i sovjetryssens psykologi. En sak är odiskutabel; fångarnas läraktighet inför rätta förklaras inte uteslutande av den inverkan förhørsprocessen utövat. Det är sant att förhörsmetoderna, särskilt när de tillämpats på någon under månader eller år, är i stånd att bryta ned den starkaste vilja. Men den avgörande faktorn är en annan, nämligen den att flertalet av de övertygade kommunisterna till varje pris måste bevara sin tro på Sovjetunionen. Att avsäga sig den skulle överskrida deras förmåga. Ty det erfordras under vissa omständigheter en stor moralisk styrka att frånga en gammal, djupt rotad övertygelse, även när den visar sig vara ohållbar. Dessa människor, stundom åldrade revolutionärer, som hade trotsat tsaren, äger inte denna styrka. Förklaringen till detta märkliga fenomen, som har givit anledning till så många förbryllande gissningar, är inte hemliga droger eller ens ryssens mystiska benägenhet för självanklagelse. Dessa människor kan inte betrakta sig som offer eller martyrer för en politisk fiende. De är offer och martyrer för sin egen regimen, som de själva kämpat för och byggt upp. I det förflutna kan de mycket väl i sina hjärtan ha opponerat sig mot Stalin och den nuvarande ledningen, även om de aldrig medgivit det. Men de har gjort alltför många kompromisser med regimen, ofta kanske mot bättre vetande, och haft alltför stor del av skulden för misstag och åtgärder, som de måste ha kommit att betrakta som brottsliga, för att de skulle vara i stånd att öppet revoltera mot den.

Jag besparades tvånget att behöva uppträda i en uppvisningsrättegång. Den föreslagna massrättegången mot ett antal av de högst uppsatta partifunktionärerna i Ukraina och många forskare, vetenskapsmän och tekniker anklagade för borgerlig nationalism, ägde inte rum.

Uppvisningsrättegångarnas tid var förbi. De hade förlorat sin effekt. Det fanns ingen i Sovjetunionen som hade kvar någon tilltro till sanningshalten i vare sig anklagelserna eller bekännelserna. Man hade börjat tala om ”häxprocesser”, och även de trognaste och mest konsekventa anhängarna till Sovjetunionen i utlandet fann dem ytterst genanta.

Kort efteråt frigavs jag och kunde återvända till min familj. Jag skickades till Krimför att återhämta mig och återplacerades i mitt förutvarande ämbete. Jag mottogs med jubel av samma studenter som hade kritiserat mig så obarmhärtigt före och efter min arrestering, och jag återgick till min undervisning.

VIII. Teorier

Var fångarna i själva verket lika oskyldiga som de gjorde gällande att de var? Acceperade vi under inflytande av den långa tid vi tillbringade i Sovjetfängelser alltför okritiskt fångarnas egen syn på sig själva och influerades vi av atmosfären i fängelset, där var och en hävdade sin oskuld?

Vi tror att vi med rent samvete kan svara nej på den sista frågan. Nästan varje fånge hade någon anledning att känna sig skyldig. Människor som var lojalt inställda till regimen hade dubbel orsak att göra det. Var och en av dem hade vid något tillfälle samarbetat med systemet i större eller mindre utsträckning, inför sig själv förringat dess misstag och brister, slutit sina ögon för tillgängliga fakta, försökt att mot eget bättre vetande rättfärdiga dem innan han själv fallit offer för systemet. Detta slag av skuld känsla är, som tidigare nämnts, en av de viktigaste förklaringsgrunderna till den brist på motståndsvilja som visades av dem som var mest intimt förbundna med systemet.

Var och en hade vid ett eller annat tillfälle hyst tvivel om riktigheten av den kommunistiska ståndpunkten och givit uttryck häråt. Var och en hade begått felsteg och misstag, som ur systemets synpunkt kunde betraktas som brott.

Men vi kan med full tillförsikt påstå att den överväldigande majoriteten av fångarna kände sig och faktiskt var lika oskyldig till de brott för vilka den anklagades som till de förbrytelser om vilka den avlade bekännelser. Dessa var nästan utan undantag legender.

Det fanns ingen fråga som oroade fångarna så mycket som den som läsaren redan emellanåt måste ha ställt sig. Varför? Av vilken anledning? Frågan ventilerades i de oändliga i de träbeklädda vänt-cellerna, ”hundgårdarna”, i vilka fångarna placerades före och efter förhören. Orden ”Varför? Av vilken anledning?” fanns inristade med hjälp av en insmugglad glasbit på innerväggarna i fångtransportvagnen, ”svarta korpen” och i fångtågens vagnar. ”Varför? Av vilken anledning?”

Vi gör inte anspråk på att veta det. Vi befinner oss ännu inte – från historisk synpunkt – på tillräckligt avstånd från dessa händelser, och alltför litet är alltför känt om de faktiska förhållandena för att vi skall vara i stånd att med säkerhet göra gällande vilket svar på denna fråga som är det riktiga. Vi har t. ex. angivit uppskattningar av antalet arresteringar, och ehuru vi inte hyser något tvivelsmål om att dessa har de riktiga dimensionerna, förblir de dock uppskattningar och grundar sig inte på en uppgjord statistik. Ännu mindre är bekant om vad som verkligen försiggick i de högsta partikretsarna och om ifrågavarande personers motiv och psykologi.

I stället för att ge ett svar skall vi därför presentera många. Vi skall återge de teorier som framfördes av förhørsledarna och av fångarna själva. Under vår fångenskap diskuterade vi outtröttligt dessa teorier och försökte att samvetsgrant registrera dem. De framfördes av människor av de mest skilda yrken och bildningsgrader –enkla bönder, kända historiker och

forskare, oförsonliga fiender till regimen såväl som till dess högsta funktionärer; av partisekreterare, folkkommissarier och NKVD-chefer efter deras arrestering. I fängelset kom vi i förbindelse med alla dessa typer, och ehuru en del av dem, särskilt de sistnämnda, var ytterst reserverade, fick vi ofta personlig kontakt med dem och kom underfund med deras verkliga åsikter.

Vi har upptecknat sammanlagt sjutton sådana teorier, och med undantag av två som vi medtagit endast för kuriositetens skull tror vi att var och en av dem innehåller en portion eller åtminstone ett litet korn av sanning.

Vi tror att vi bäst kan tjäna sanningen genom att ange dessa teorier tillsammans med de invändningar som kan resas mot dem. Vi tror att det kommer att ge läsaren en ganska fullständig bild av Sovjetlivet, av de händelser och omständigheter som här beskrivits och av deras bakgrund. Vi tror att vi på det sättet så långt det för närvarande över huvud taget är möjligt skall kunna ge en inblick i deras verkliga orsaker och en översikt av det sociologiska fenomenet som helhet.

1. Den officiella teorin

Först och främst skall vi skildra den officiella teorin i den form i vilken den presenterades inför den sovjetryska allmänheten och världen och såsom den fastslagits i oräkneliga partidokument.

Man måste hålla i minnet att den officiella sovjetteorin om det som händer alltid existerar i två upplagor. Den ena är avsedd för offentligt bruk och meddelas i officiella tillkännagivanden. Den andra, den verkliga teorin, som representerar vad partiledarna verkligen tänker, diskuteras endast privat av de högsta partifunktionärerna. Partisammanträden av mer eller mindre exklusiv karaktär äger rum för detta ändamål, vid vilka en auktoriserad instruktör framlägger partiets ståndpunkt. Den verkliga, officiella teorin är sålunda endast känd av medlemmarna av politbyrån och partiets inre cirklar. Mellan den strängt hemliga teorin eller doktrinen, som är avsedd endast för de inre cirkelarna, och den teori som offentliggörs och är avsedd för massorna finns det ett vidsträckt fält för mellanliggande varianter, som är avsedda för olika grader av partihierarkin.

Men endast den offentliga teorin nedskrivs på papper. Dokument i vilka den verkliga, hemliga teorin framlägges existerar bara i ytterst sällsynta exemplar. Vanligtvis förklaras eller meddelas denna endast muntligen. Vi har redan stött på ett exempel härpå i samband med NKVD:s instruktioner rörande förhörsmetoderna och arresteringskategorierna. Vilken förklaring eller order som helst kan sålunda alltid efteråt bortförklaras och sägas bara ha representerat en enskild persons privata mening eller initiativ. Detta är en av orsakerna till det bolsjevikiska systemets smidighet.

Det är på grund härav möjligt att med full säkerhet kunna skildra endast den doktrin som är avsedd för massorna. Den hemliga doktrinen sådan den cirkulerar i de innersta partikretsarna kan bara härledas ur förklaringar som avgivits för höga partitjänstemän.

Den ortodoxa teorin, som är avsedd för allmänheten, förnekar först och främst absolut arresteringarnas systematiska natur och masskaraktär och riktigheten av vår uppskattning av tvångsarbetets omfattning. Siffror har naturligtvis aldrig publicerats. Arresteringarnas antal bagatelliserades, särskilt i efterhand, eller bortförklarades alltid i individuella fall med hänvisning till Sovjetunionens isolerade läge.

Bolsjevismens grundläggande lärosatser är: 1. att kommunismen är det oundvikliga och högsta målet för den mänskliga utvecklingen, 2. att vägen till världskommunism och världsrevolution går via proletariats övertagande av makten och proletariats diktatur och 3. att huvud-

uppgiften för ett proletariet som har segrat i ett land är att befästa sin seger och under alla förhållanden bevara den maktställning som det uppnått.

Det sistnämnda målet rättfärdigar alla medel, ehuru principen naturligtvis inte medvetet erkänns, på samma sätt som den aldrig erkänts av jesuiterna, vilka den ständigt tillskrivits.

Allting underordnas det enda målet att bibehålla makten. Under tidens lopp har abstraktionen, proletariet, ersatts med dess ledare, partiet, och partiet har i sin tur ersatts med dess ledare, politbyrån.

Det första villkoret för maktens bibehållande är partiets enhet, fullständig disciplin och frånvaro av varje diskussion om den allmänna linjen inom själva partiet. Partiets främsta fordran är trohet och blind lydnad. Men i motsats till det nazistiska systemet med dess medvetna och deklarerade ledarprincip, är ledaren uteslutande representanten för proletariets idé, för Sovjetstaten och dess vilja; uttrycket *vozd* (Führer eller ledare) för Stalin dök upp i Sovjetterminologin i mitten av 1930-talet och har sedan dess aldrig försvunnit. Under sådana omständigheter är tro och blind lojalitet viktigare än individuell uppfattning eller intellektuell övertygelse. Trons probersten är och har alltid varit det orimliga, det irrationella, ja, det anti-rationella. Credo quia absurdum. Jag tror emedan, inte ehuru det är orimligt. Under de århundraden kyrkan höll på att befästa sin makt var det denna princip som åter och åter igen tryggade segern åt lärosatser som var obegripliga för det rena förnuftet. Sålunda segrade athanasianismen över arianismen och monofysitismen över dyofysitismen. Måhända är den fullständiga orimligheten i de bekännelser som avläggs vid uppvisningsrättegångarna ett kriterium på den äkta kommunistiska tron. Vi träffade aldrig någon, inte ens bland de ortodoxa anhängarna av partilinjens, som verkligen och allvarligt trodde på dessa bekännelser. Men nödvändigheten av sådana rättegångar försvarades passionerat ”för massornas skull”, för vilka detta slag av primitiv myt påstods vara väsentlig. På samma sätt har ingen allvarlig kommunist, vare sig i eller utanför Sovjetunionen, någon användning för ledarkulten såsom den kommer till uttryck i de miljontals lerbysterna av ”ledaren”. Men kulten försvaras som ett viktigt medel att skapa massopinion.

Teorin om ”kapitalistisk inringning”, jämförelsen med ett skepp på öppna havet, nödvändigheten av järndisciplin är nödvändiga konsekvenser av lärosatserna att partiet behöver spela rollen av ett lokomotiv som skall dra fram de efterblivna massorna, och att det är möjligt att upprätta socialism i ett enda land, i ett land som är tekniskt och ekonomiskt utvecklat.

Erfarenheten har visat att uppriktig övertygelse och hängivenhet för ett utvalt ideal inte gör banden lika starka som fruktan och terror å ena sidan och kampen för personlig framgång och personligt välstånd å den andra. Detta förklarar de ständiga manifestationerna av djup och uppriktig misstro från Sovjetrepresentanters sida mot systemets egna anhängare. En reflekterande och kritisk anhängare kan överge saken, men en anhängare som är besjälad av en blind okritisk tro, eller en karriärst som är uteslutande intresserad för sin egen framgång kommer aldrig att göra det.

Det är uppenbart att uppgiften att bibehålla makten, öka produktionen, styra massorna in i ett i hög grad organiserat byråkratiskt system kräver en helt annan människotyp än som fordrades för erövrandet av makten eller för den förrevolutionära striden mot förtryck. Det är den tragiska förklaringen av Vergniauds berömda uttalande, som vi redan har citerat, om revolutionen som slukar sina egna barn.

Ovanstående är i grova drag det försvar av systemet som upprepade gånger framförts av dess ärliga och övertygade anhängare för att rättfärdiga allt som äger rum under dess täckmantel. Det erkänner möjligheten av individuella handlingar av orättvisa, men vidhåller att dessa måste accepteras. ”Man kan inte göra en omelett utan att slå itu ägg”, säger dessa människor.

Den betydelsefulla faktorn är i deras ögon kommunismens seger över en sjättedel av jordens yta.

Den verkligt väsentliga faktorn är emellertid teorins seger över de faktiska förhållandena, fiktionens över verkligheten, ordens seger. De faktiska förhållandena omtolkas i enlighet med vad de efter teorin borde vara och tas inte för vad de är. Den avgörande faktorn vid kristendomens seger må ha varit den trösterika utsikten om ett bättre liv efter detta, om ett kungarike som inte är av denna världen, men det förnämsta innehållet i Sovjettron är hoppet om ett bättre sakernas tillstånd i denna världen, inte i dag men i morgon, om några år, efter fullbordandet av denna femårsplan eller en följande. Om inte förr kommer alla ideal att förverkligas inom en så nära framtid, att den kommande generationen får skörda frukterna. Den största uppmärksamheten ägnas i själva verket ungdomen och barnens utbildning. Unga människor känner ofta att Sovjetstaten är deras stat.

Det oaktat är allt detta endast osäkert förankrat i folkets hjärtan. Det hävdar åtminstone systemets anhängare. Bolsjevismen har alltså många fiender inom de mest skilda delar av befolkningen. Det finns många orsaker till detta; fördomar, gamla vanor, motvilja mot nymodigheter, bundenheten vid jord och egendom, särskilt från böndernas sida, och minnet av många förlorade förmåner inte endast från den förrevolutionära tiden, utan också från åren 1925-1928, som av alla betraktats som år av lycka och frihet. I nästan varje fall är denna fientlighet blind och instinktiv, absolut primitiv. En stat vars ekonomi är fullständigt nationaliserad har också faktiskt fler hemligheter att skydda än en kapitalistisk stat, ty staten är den enda arbetsgivaren, och allt det som i en kapitalistisk stat betraktas som affärshemligheter måste i Sovjetunionen skyddas som statshemligheter, härin inräknat statistiken om den civila produktionen. Detta förklarar den överdrivna fruktan för spionage. Den officiella teorin om Jezjovperiodens händelser är att de utgjorde en "rengöring", en utrensning av icke-sovjetiska element, som tillhörde det förflutna eller den revolutionära maktstridens period.

Men – och detta är en av de allvarliga svagheterna i Sovjetsystemet som mycket lätt förbises – själva utrensningen skapade fler fiender till regimen än den avlägsnade. Inte endast fångarna hade blivit åtminstone potentiella fiender till regimen, vilket de förblev även efter sitt frigivande och återinsättande på sina förutvarande poster, utan också deras anhöriga och vänner, som var medvetna om deras oskuld, måste ha kommit i opposition till regimen; eller åtminstone hade tvivel uppstått i deras sinnen.

Ungdomens genomsyrande av doktrinerna, partiundervisningen, verkar i samma riktning. Den uppnår ingalunda alltid sitt avsedda syfte. I stället kommer den otvivelaktigt stora delar av befolkningen att reflektera över de sociala konsekvenserna av enstaka åtgärder såsom införandet av arbetsböcker eller avskaffandet av arbetarens frihet att välja arbete. Enligt vår mening har detta i hög grad bidragit till folkets verkliga politiska mognad.

Slutligen föranleds de unga genom att läsa revolutionens klassiker, Marx, Engels, Lenin och de ryska 1800-talsliberalerna, sådana som Nekrasov och Tjernysjeskij, att ständigt anställa jämförelser med den tsaristiska tiden, och dessa studier lär dem känna den europeiska socialismens ideal från perioden före Sovjetsegern. Detta utgör ett av skälen till vår uppfattning att de anmärkningsvärda händelserna under Jezjovperioden inte var något unikt i Sovjethistorien, utan en nödvändig följd av den form regimen antagit. Vi tror att antingen måste sådana kriser med alla deras konsekvenser ständigt återinträffa eller måste det ske en fullständig förändring av regimen politiska kurs och möjligen av dess struktur. Kanske kommer den att äga rum efter Stalins död under den strid om makten mellan hans efterträdare som med säkerhet kommer att följa.

Den officiella teorin bortförklarar utrensningens obestridda överdrifter på samma sätt som den bortförklarade överdrifterna i masskollektiviseringen. Den tillskriver dessa det beskäftiga

nitet hos lokala partifunktionärer och NKVD-tjänstemän. Till stöd för denna förklaring hänvisar den till ett antal uppvisningsrättegångar mot förhørsledare (vilka faktiskt ägde rum efter Jezjoverans slut), naturligtvis utan att medge att de handlingar för vilka dessa dömdes var typiska och allmänt förekommande.

Detta leder oss fram till några varianter av det ortodoxa temat. De meddelades oss av representanter för regimen under privata samtal men kan säkerligen inte framställas som helt och hållet officiella.

2. Den "fascistiska" teorin

Den vanligaste teorin, som var den förhärskande bland ortodoxa kommunister eller, för att använda en annan formulering, bland de Sovjettrogna, var ytterst naiv. Enligt denna förhöll det sig helt enkelt så att fascister hade trängt sig in i NKVD-organisationen eller den högsta partiledningen med syftemål att spränga Sovjetsystemet inifrån. Det var en mycket passande teori ur kommunistisk säkerhetssynpunkt, och den erhöll även officiell välsignelse som ett sätt att bortförklara officiella övergrepp. Det var bekvämt att kunna kasta över ansvaret på "fienden". Efter Jezjovs, "järnkommissariens", plötsliga försvinnande sades det att han varit antingen galen eller kontrarevolutionär, och på det sättet förklarades alla hans brott och övergrepp. Hans försvinnande tillsammans med hela sin personal var måhända nödvändigt för att ge färg åt denna framställning.

Den ene av oss gjorde efter sitt frigivande en erfarenhet som har intresse i detta sammanhang. Han råkade bli bekant med änkan efter Bronevoj, en förutvarande ställföreträdande NKVD-folkkommissarie i Ukrainska republiken, som avled under ett förhör hos NKVD.

Hans änka, Helene Lobatjova, var partimedlem och utgivare av en Sovjettidskrift.

Fram till våren år 1937 var hon instruktis i partiets centralkommitté, en mycket hög ställning för en kvinna. Som innehavare av denna post och hustru till en framstående partifunktionär hade hon förstahandskunskap om en grupp betydande partitjänstemän som föll offer för utrensningen. Efter sin mans arrestering häktades även hon. Hennes son fick bo hos sin mormor och gick i samma skola som en son till den ene av oss. Eftersom båda betraktades som barn till "folkets fiender" drogs de till varandra, och det var grunden till vår följande vänskap.

Fru Bronevoj måste gå igenom varje stadium av förhørsprocessen. Hon fick därunder flera revben brutna och tillfogades ett permanent njurlidande. Men andligen nedbröts hon inte, och hon vägrade att sätta ihop någon legend för att anklaga sig själv. Det berodde, enligt vad hon själv försäkrade, mindre på aversion mot att ljuga än på bristande fantasi.

Hon frigavs 1939, när utrensningsvågen höll på att lägga sig och många frigivningar förekom. Hon rehabiliterades även som partimedlem och erhöll i själva verket en viktigare befattning än hon haft tidigare. Hon blev ställföreträdande ordförande i den ukrainska kommittén för radioutsändning och hade därmed ungefär samma rang som en ställföreträdande folkkommissarie. Avsikten med denna befordran måste ha varit antingen att kompensera henne för den oförrätt hon fått lida eller att mot ersättning bli kvitt henne som vittne. Omedelbart efter sin frigivning skickades hon till ett luxuöst konvalescenthem i Kaukasus på statens bekostnad.

Hon var ortodox kommunist, en av de äkta idealister av vilka så få fanns kvar. Hennes tro hade varken rubbats av hennes mans våldsamma död eller av de lidanden hon själv fick utstå medan hon befann sig i NKVD:s händer. Hon tvivlade inte för ett ögonblick på att allt som hon hade underkastats och alla de övergrepp av NKVD som hon hade sett var resultatet av fiendens verk, "fascister, nazister, klassfiender, agenter för utländsk kapitalism". Hon skrev

ett brev till Stalin med den innebörden och insände samtidigt en officiell klagoskrift till Vysjinskij, Sovjetunionens allmänne åklagare.

Händelsernas vidare förlopp syntes bekräfta hennes misstankar. I början av år 1941 rannsades hennes förhørsledare inför Sovjetunionens Högsta domstol, och hon framträdde själv som vittne. De anklagade dömdes från tre till fem års fängelse för att ha använt tortyr. Fru Bronevoj triumferade inte för att hon hämnats sig själv, ty hon var alltför godhjärtad härför, utan för att rättvisa hade skipats. Hennes tro på Sovjetunionen var starkare än någonsin, emedan dess fiender hade bestraffats.

Den 22 juni 1941 angrep tyskarna Ryssland. Natten till den 25 juni arresterades fru Bronevoj åter och försvann för alltid. Hennes överdrivna kärlek till rättvisan kan ha varit skulden härtill. Vi hade upprepade gånger försökt att övertyga henne om det meningslösa i att beklaga sig hos Stalin och den allmänne åklagaren, men ingenting i världen kunde rubba hennes rörande tro på rättvisan.

3. Tvångsarbete

Denna var en annan inofficiell teori som utspreddes av lojala kommunister. Den var karaktäristisk för de motiveringar, som dessa konstruerade för sig själva för att förklara det fantastiska antalet arresteringar. I fängelserna var denna teori en av de populäraste av alla. Den förklarade arresteringarna uteslutande som ett medel att få fram arbetskraft för den industriella utvecklingen av stora områden av Sovjetunionen, i synnerhet avlägsna trakter. Trots erbjudandet av premier och förmåner av olika slag påstod man att det hade varit omöjligt att finna tillräcklig arbetskraft för utvecklingen av dessa områden, som ställde fruktansvärda krav på individen. Det var varje Sovjetmedborgares skyldighet att göra alla de offer som Sovjetstaten krävde av honom, men eftersom massorna inte var nog offervilliga var staten nödsakad att tid efter annan tillgripa hårda metoder, sådana som dessa massarresteringar. De frigivningar och dekorationsförläningar som förekom i samband med fullbordandet av sådana företag som Vita havs-kanalen och Moskva–Volga-kanalen, visade att Sovjetregeringen var angelägen att på lämpligt sätt ge sitt erkännande för de personliga offer detta kostat.

Många fångar fann denna teori användbar för att försona sig med sitt öde och harmoniera det med sin sovjetiska övertygelse. Detta förklarar att den hade en så pass vid spridning ehuru den lämnade många frågor obesvarade. Varför t. ex. hyllades inte de otaliga människor som utförde sådant arbete som hjältar i stället för att utpekas som ”fiender till folket” och kontrarevolutionärer?

En annan omständighet var att alla de som hade varit i arbetsläger var eniga om att oaktat den oerhörda arbetskvantitet som fordrades av varje individ och som framgick av de höga normerna, tvångsarbets produktivitet var ojämförligt lägre än det frivilliga, arbetets, t. o. m. under Sovjetförhållanden och om man lämnar ur räkningen den arbetskraft som absorberades av NKVD och åtgick till arrestering, förhör och bevakning av fångarna. Om denna teori vore korrekt, skulle det också vara svårt att förstå varför Sovjetregeringen, vars största bekymmer var bristen på högkvalificerade arbetare, skulle använda ingenjörer och yrkesutbildade arbetare, vilkas utbildning hade kostat ofantliga summor, till grovarbetare och inte utnyttja dem i deras egna fack.

4. Jobsteori

En annan populär teori var att utrensningens orsaker var lika okända för förhørsledarna som för fångarna själva. Uppenbarligen var de kända av de högsta partiledarna, men de var kända enbart av dem. Man hade inte rätt att fråga vilka de kunde vara, och att göra det var tecken på

ett osovjetiskt tänkande. Sovjetmedborgaren måste ha förtroende för partiets ledning, som måste ha goda grunder för att inte tillkännage anledningarna till de företagna åtgärderna. Men att betvivla dessa var brottsligt och ovärdigt en Sovjetmedborgare.

Detta var ett verkligt uttryck för den kommunistiska åskådningen. Det återspeglade en grundläggande religiös inställning. För den som ställdes inför olösliga problem och pinande tvivel var det den behagligaste utvägen att söka skydd bakom partiets ofelbarhet och dess vägars outgrundlighet. Sovjetmedborgaren, den ortodoxe kommunisten, söker skydd bakom den tro som hamrats in i honom från hans tidigaste ungdom: att allt som partiet gör är bra och riktigt. Detta är exakt andan hos gamla tiders skolastiker. Åtskilligt av Sovjetmänniskans beteende förklaras av denna förgudning av partiet.

Analogin med Jobs bok är uppenbar. En inte ovanlig variation av denna teori, som vi kan kalla Jobsteorin, gav klart uttryck åt den övertygelsen att ändamålet med alla dessa lidanden, vilkas orsaker endast var kända av regeringens överhuvud, var att de skulle bli ett kriterium för dem som uppriktigt trodde på Sovjetregimen och därför leda till frigivning.

5. Teorin om social profylax

Nästa teori belyser inte endast Jezjovperiodens metoder, utan hela det kommunistiska säkerhets- och straffsystemet. Den är vida spridd över hela Sovjetunionen, i synnerhet i NKVD-kretsar, och den kan avgjort inräknas bland de hemliga tolkningarna av det kommunistiska systemet. Den utgör måhända den bästa förklaringen av hela styrelsesystemet. Det är teorin om socialpolitiska preventiva åtgärder d. v. s. social profylax.

Denna teori utvecklades i förtroende för en av oss av Prygov, förutvarande chef för en avdelning inom NKVD. Han hade haft rykte om sig att vara en särskilt brutal förhørsledare. Många historier berättades om hans brutalitet. Därför iakttog vi honom noggrant för att se om det i hans uppträdande fanns några spår av den sadism som tillskrevs honom och för att försöka lösa problemet inte endast om hans egen utan också om många av hans kollegers grymhet. Han gjorde emellertid intrycket av att vara en beskedlig människa, ehuru mycket nervös – uppenbarligen som ett resultat av åratals ansträngande nattarbete – och han visade sig vara snäll och vänlig till gränsen av sentimentalitet. Han var rörande orolig för sin faders och sisters öden – han var ogift – och mot sina cellkamrater var han hjälpsam och vänlig, ehuru det bland dem fanns öppna fiender till regimen, bl. a. förutvarande godsägare och officerare, för att inte nämna en verklig polsk agent, som medgav att han tagit sig över gränsen för att spionera.

Det mest betecknande hos Prygov var den fullständiga rättrogenheten i allt han sade och tänkte. Hans uppträdande även i fängelset stod i exakt överensstämmelse med vad hans ställning fordrade av honom. Man gick inte någonstans säker för seksoter, ej ens i fängelset, och som förutvarande chef för NKVD:s första avdelning visste han naturligtvis detta mycket väl. Han var av det typiskt rättrogna slaget, en troende utan tvivel och vacklan. Hemligheten med hans liksom de flesta av hans kollegers grymhet låg i hans absoluta tro på partilinjén, dess ofelbarhet och vetenskapliga riktighet, och hans obegränsade tillgivenhet för partiledarna och deras representanter. Partilinjén hade ersatt hans samvete och förnuft. Semjon Lvovitj Prygov var en typisk representant för ett särskilt slag av den riktiga Sovjetmänniskan. Vi har anledning att senare säga mer om denna typ, som är en produkt av Sovjetuppföstran och som enligt vår mening inte är representativ för den ryska nationalkaraktären eller ett exempel på speciell individuell ondska.

Vi anser att vi här bör ange skillnaden mellan den typiske NKVD-tjänstemannen och motsvarande representant för nazistssystemet. Belsenrättegången och nazismens fantastiska omänsklighet har vi alla alltså i friskt minne. Hur försökte de anklagade försvara sig?

Genom att göra gällande att de hade utfört order. De var underkastade militär disciplin och hade endast verkställt de order de mottagit av sina överordnade. De förnekade att de hade egna åsikter eller att de själva hade fattat beslut. Preussisk militär disciplin hade förvandlat dem till automater, blinda verkställare av andras order.

Vad skulle en Prygov säga om han uppmanades att försvara sig inför en domstol? Vi tror inte att han skulle hänvisa till överordnades order, men däremot till marxismens och leninismens läror så som han förstod dem. Prygov var lika lojal och lydig som någon SS-man. Men hans tro grundade sig på övertygelsen om att den helt och hållet överensstämde med förnufts och samvetets krav. Han var fullt övertygad om att hans tro inte var blind, utan baserade sig på vetenskap och logik. Han var brutal emedan den allmänna linjen krävde det av honom. Den allmänna linjen betydde, så länge som den överensstämde med marxismens grundläggande lärosatser för honom allt. Utan den allmänna linjens påstådda vetenskapliga underlag, som utgjorde ryggraden i hans tro, skulle partimyndigheternas alla instruktioner ha förlorat sin betydelse för honom. Han var övertygad om den logiska och moraliska riktigheten i sina marxistiska principer, och hans tro berodde på denna övertygelse.

Det syns oss så viktigt att erhålla en riktig insikt om psykologin hos denna typ av hög NKVD-tjänsteman som bildar regimens verkliga ryggrad, att vi skall jämföra Prygov med en annan framstående tjänsteman, M. L. Timosjenko, förutvarande chef för NKVD:s utländska avdelning i Ukrainska sovjetrepubliken. Ytterligare en anledning till att göra detta är att de två männen, ehuru de representerade två helt skilda typer, båda förklarade utrensningen med den ”profylaktiska” teorin.

Timosjenko hade spelat en viss roll i de sovjetryska diplomatiska förbindelserna. Under 1920-talet hade han, ehuru han var anställd i GPU, under ett annat namn tjänstgjort som Sovjetkonsul i Lwow, och en vitrysk emigrant hade gjort ett försök att mörda honom. Hans sekreterare hade dödats, och händelsen hade väckt uppseende över hela världen. Han hade erhållit bättre utbildning än Prygov och var mycket intelligentare. Han var fullständigt rättrogen och hängiven partilinen, men med en anstrykning av liberalism och självständighet av det slag som ibland kallas kardinalers skepticism. Han var en hygglig och ärbär människa med ett betydande mått av inre disciplin. Vi vet inte om han som förhørsledare hade hängivit sig åt misshandel, som Prygov säkerligen hade gjort – han förnekade det inte – men om partidisciplinen hade fordrat det av honom skulle han säkert ha gjort det. Han skulle ha gjort det motsträvt, inte med Prygovs samvetsgranna nit, men han skulle inte ha ignorerat order.

Prygov hade avlagt bekännelse om kontrarevolutionär verksamhet, konspiration och spionage, såsom han hade uppmanats att göra, och han hade gjort det utan särskild påtryckning. Han hävdade att hans överordnade kände honom och hans arbete tillräckligt väl, och om partiet och NKVD nu krävde av honom att han skulle bekänna sådana saker, måste de ha goda skäl för vad de gjorde. Hans plikt som lojal Sovjetmedborgare var att inte undanhålla den bekännelse som fordrades av honom.

Timosjenko höll däremot envist stånd under förhørsprocessen. Han vägrade att sätta ihop en självanklagelse och bråkade sin hjärna med att fundera ut de ”objektiva orsakerna” till sin arrestering. Han hade oklanderligt socialt ursprung – hans far var arbetare – och han var släkt med Molotovs hustru Zjemtjuzjina, men inte ens det hade räddat honom.

De ”objektiva orsakerna” existerade naturligtvis. Han hade varit sekreterare i sin NKVD-particell. I NKVD i motsats till andra organisationer omfattade den givetvis praktiskt taget hela personalen. Den officiella teorin krävde att han skulle vara en sträng väktare av partilinen. Men det hade förekommit en tvist rörande någon oväsentlig fråga mellan partiet och folkskommisariatet. Partiet var teoretiskt överordnat alla andra statsorgan, men i praktiken måste t. o. m. partiet anpassa sig efter det organ som för tillfället var ett uttryck för

regeringens avsikter. Timosjenko hade som en omutlig kommunist satt partiet över NKVD. Han straffades naturligtvis inte härför. Vid tillfället i fråga hade han faktiskt fått sin vilja fram, men hans uppträdande hade inte glömts. Den tid kom då hans ”vänsteravvikelse” drogs fram och han avslöjades som konspiratör. Han sades ha blivit rekryterad som polsk spion under sin anställning som sovjetrisk konsul utomlands, och vi känner inte till vad som sedan hände honom.

Men Timosjenko förklarade liksom Prygov utrensningen med teorin om social profylax. Arresterade NKVD-tjänstemän tyckte särskilt mycket om denna teori, som kunde användas till att rättfärdiga vad som helst och skänkte individen känslan av att vara ett oskyldigt offer utan att han var tvungen att fördöma systemet som helhet.

Man gjorde gällande att medan i den borgerliga världen strafflagen endast befattade sig med brottsliga handlingar, måste den unga alltjämt växande Sovjetstaten, som befann sig i inre och yttre fara, skydda sig mot potentiella brott och lagöverträdelser och ”kriminella sinnesförfattningar”. Bestrafningen av potentiella brott var lika berättigad som bestraffningen av begångna brott. Den förstnämnda metoden var i själva verket bättre, emedan det såsom i fråga om sjukdomar var bättre att förebygga än bota.

Om en människa var känd för att lida av obotlig kleptomani, fanns det enligt denna teori inget skäl att invänta att hon skulle stjäla. Det var bättre att på förhand befria samhället från henne och sålunda förhindra brottet. På det politiska området erbjöd den ”embryonala organisationen” en parallell. Vänner, som alla delade samma åsikt, kunde träffas kanske för att dricka ett glas te eller uppliva gamla minnen. Men sedan började de kritisera regeringen, lufta sina känslor och skämta om Sovjetregimen. Ingen förbrytelse hade begåtts, men deras sammanträffande antydde existensen av en antisovjetisk sinnesstämning, vilken måhända kunde utveckla sig till en redobogenhet att begå ett brott. Från redobogenhet till verkställighet var blott ett litet steg, i synnerhet under tider av verklig eller påstådd yttre fara. Var det under sådana omständigheter inte bättre och klokare att skydda staten från sådana kriminella elements verksamhet och befria samhället från de potentiella konspiratörerna genom ett raskt ingripande av säkerhetsorganisationen?

Potentiella spioner, potentiella terrorister och potentiella kontrarevolutionärer borde man alla ta itu med på samma sätt. För att skydda staten under kristider var det därför fullkomligt normalt, riktigt och förnuftigt att förutom de tusentals verkliga politiska brottslingarna och motståndarna till regimen miljoner potentiella brottslingar skulle arresteras av säkerhetsmyndigheterna.

Tillämpningen av social profylax bestod därför inte så mycket i att uppdaga och bestraffa brott som i att identifiera de grupper i vilka det förhärskade en politiskt farlig sinnesstämning, en potentiellt farlig inställning eller en faktisk redobogenhet att begå politiska brott. Dessa var de tre stadier som måste föregå brottets faktiska utförande.

Identifieringen av dessa grupper och av den sinnesstämning som dominerade i dem utfördes i första hand av seksoterna. Den andra försvarslinjen erbjöd de ofta berörda ”objektiva kännetecknen”. Hela befolkningen granskades och kontrollerades ständigt av myndigheterna med hänsyn till socialt ursprung, tidigare sysselsättning, familje- och vänskapsförhållanden, utbildning och hållning gentemot partiet. På det sättet framkom de redan nämnda ”kategorierna”, d. v. s. grupper av människor, bland vilka man i enlighet med denna teori kunde vänta en utveckling av en fientlig inställning. När man kände till att det förelåg stor sannolikhet för att en grupp av människor innefattade mot staten fientliga element eller innehöll embryot till sådana element var det bäst att isolera hela gruppen och oskadliggöra den.

En mindre rättrogn variant av denna teori förklarade varför utrensningen gick särskilt illa åt partiets gamla kämpar, i synnerhet i Komintern och bland de utländska kommunisterna. Den omläggning av utrikespolitiken som till slut ledde till pakten med Hitler kunde inte erkännas men hade utan tvivel redan diskuterats av den högsta partiledningen. En sådan förändring måste oundvikligen stöta på motstånd i dylika kretsar och medföra växande opposition. Det var därför nödvändigt som en åtgärd av social profylax att likvidera dem, att kväva varje tänkbart motstånd i sin linda. Vi sammanträffade även med fångar som år 1938 förutsade Hitlerpakten helt enkelt på grundval av de ”kategorier” som hade arresterats.

Så snart en grups ”kriminalitet” hade fastställts började den systematiska arresteringen av medlemmarna av de ifrågavarande kategorierna. Ändamålet med den förberedande undersökningen och förhören var inte att uppdaga ett brott eller det därpå följande beviset för att det hade begåtts, utan uteslutande att erhålla ytterligare upplysningar om den grupp inom vilken den ”kriminella” sinnesstämningen förhärskade, den grupp som kunde betraktas som en fruktbar jordmån för en framväxande potentiell opposition. Beviset härför var det faktum att man under förhöret lade långt större vikt vid de två frågorna: ”Av vem rekryterades du?” och ”Vilka rekryterade du?” än på det faktiska innehållet av fångarnas legender, vid vilka ingen fäste så stor uppmärksamhet. NKVD:s huvudsakliga intresse var inriktat på människor och förbindelserna mellan dem och inte på vad de sade att de hade gjort.

Ändamålet med att framtvinga en bekännelse var sålunda uteslutande att i efterhand skapa en laglig förevändning, ett berättigande för arresteringen i överensstämmelse med strafflagens bokstav. För detta syftemål måste fångens potentiella brott förvandlas till ett ”verkligt”, och detta skedde med hjälp av den legend som krävdes av honom och som han vanligen tillhandahöll.

Det ryska ordet *oformlenie* (formgivning, reglerande) spelade en karakteristisk och oerhört betydelsefull roll i Sovjetlivet. Efter att ha beslutat vad man verkligen skall göra, måste man överväga hur man skall ge det en korrekt och laglig form. En fabrik finner t. ex. att den är i behov av en kvantitet metalltråd. Sådan går kanske att erhålla i butikerna eller i handeln, men det finns ingen tråd i fabrikslagret, och att beställa den av tillverkaren skulle vara meningslöst, ty leveransen skulle dröja årtal. Fabriken har inte rättighet att köpa av butikerna, som i en planhushållning endast existerar för att betjäna befolkningen och är förbjudna att sälja till fabriker, och under alla förhållanden finns det en omsättningsskatt på flera hundra procent på detaljpriset. Men fabriken behöver ståltråden och har pengar att köpa den för, och den är fast besluten att skaffa den. Problemet rörande ”oformlenie” uppstår därför, problemet att finna ett korrekt och lagligt tillvägagångssätt för att ordna köpet.

Lösningen av detta slags produktionsproblem är en av huvuduppgifterna för ett mycket stort antal människor i det statligt dirigerade ekonomiska systemet. Industriledare och ekonomiska chefer, chefer för planeringsavdelningar och fackföreningsledare ägnar timmar åt att bråka sina hjärnor med hur de skall knäcka sådana nötter. Till slut finner man en utväg. Ett antal arbetare eller kontorsanställda krediteras för övertidsarbete som de inte utfört, och pengarna används till att köpa ståltråden i butikerna. Man har funnit ett korrekt förfaringsätt och skenet är räddat.

Ur denna synpunkt är bekännelse och överbevisning uteslutande ”oformlenie”, skapande av till synes lagliga förevändningar för politiskt nödvändiga åtgärder. Det gör det oändligt mycket lättare för en fånge, åtminstone i den mån han är en typisk Sovjetmänniska, att foga sig i det oundvikliga om han inser att bekännelsen krävs av honom som en laglig ”oformlenie” för att rättfärdiga åtgärder som regeringen och partiet beslutat att vidta. Det sätter honom också i stånd att hoppas att han längre fram, när orsakerna till misstron mot den människogrupp till vilken han hör har försvunnit, skall rehabiliteras och kunna återvända till

det normala livet. Frigivningar ägde faktiskt rum utan några lagliga svårigheter. Fångarna uppmanades ibland att ta tillbaka sina bekännelser, ibland inte. Det var också alltid överraskande att se hur fort och lätt Sovjetmänniskan visade sig kunna förlåta och glömma.

I kapitlet om förhörsmetoderna diskuterade vi frågan om varför det föreföll vara så väsentligt för Sovjetregimen att rättfärdiga arresteringarna med bekännelser och varför den inte valde den franska revolutionens mera rättframma och möjligen hederligare metod att giljotinera offren enligt en okomplicerad ”lag mot misstänkta”. Men formerna måste upprätthållas, och fiktionen om rättsstaten måste strängt vidmakthållas i allmänhetens ögon, både hemma och utomlands. Själva NKVD:s rättsliga samvete skulle inte ha tillåtit ett öppet medgivande av att vad den gjorde skedde i den sociala profylaxens namn. Dess handlingar måste legaliseras.

Sovjetideologin tillbakavisar ingalunda användandet av revolutionär terror. Den marxistiska kritiken av 1871 års Pariskommun tillskriver t. ex. dess misslyckande den omständigheten att revolutionär terror inte utövades. Ingen kommunist har någonsin haft en tanke på att beklaga den röda terrorn under den första fasen av revolutionen och inbördeskriget. Men det fanns ingen plats för röd terror i den nuvarande fasen av Sovjetutvecklingen, den stalinistiska demokratiska författningens skede. Som terror skulle tillämpningen av den sociala profylaxen ha betraktats om den hade öppet erkänts.

6. Snöbollsteorin

Vi har redan skildrat hur varje fånge uppmanades att anklaga andra och hur processen växte lavinartat tills antalet kandidater för arrestering endast begränsades av befolkningens storlek, som när allt kom omkring inte var obegränsad. En teori som var populär i cellerna tillskrev utrensningens omfattning uteslutande angivelsesystemets automatiska verkan.

De som omfattade denna teori gjorde gällande att utrensningen inte ursprungligen hade varit avsedd att bli särskilt stor, utan att den erhållit sin masskaraktär till följd av angivelseprocessens rent automatiska fortgång, varigenom den kom att omfatta vidare och vidare cirklar av befolkningen.

Det är möjligt att vissa arresteringar inte berodde på någonting annat än ”snöbollsprocessen”, men denna teori förefaller oss alltför ytlig. Den förbiser helt och hållet motiven bakom utrensningen. Den förklarar inte varför angivelse av andra fordrades av varje fånge. Antalet angivelser som skulle krävas var, ehuru det varierade efter omständigheterna, klart föreskrivet beträffande varje enskilt fall. Sylakovs historia illustrerade detta på ett lärorikt sätt. Teorin förefaller oss förväxla symtomen med sjukdomen, fastän den otvivelaktigt innehåller ett korn av sanning.

7. ”Plan- och motplans”-teorin

Sovjetunionens hela ekonomiska och även dess kulturella liv är strängt reglerat av regeringsplaneringen. Den s. k. plan- och motplanstekniken spelar härvidlag en viktig roll. Alla instanser erhåller uppifrån en plan, som till slut meddelas massorna i form av det arbetspensum som väntas av varje enskild arbetare eller löntagare. De sistnämnda svarar med att frivilligt åta sig mer än planen fordrar av dem. Erbjudandet passerar sedan upp genom de vanliga kanalerna och kommer åter tillbaka i form av en mer krävande plan, som försöker fastställa som en norm för var och en det arbetsresultat som tidigare på frivillig väg uppnåtts endast i enstaka fall. Spelet börjar sedan om från början. Denna taktik har visat sig mycket effektiv, under alla omständigheter för propagandaändamål.

En teori som inte var ovanlig bland fångarna gick ut på att landets befrielse från dess politiska fiender var, då det utgjorde ett väsentligt inslag i Sovjetlivet, i lika hög grad föremål för

planering som stålproduktionen, vetesådden eller en symfoniorkesters verksamhet. Utrensningens omfattning var just ett resultat av detta spel med planeringar och motplaneringar, som pågick mellan NKVD:s chefer och deras underordnade. Vi tror emellertid inte, att det existerade vittomfattande planer som fastställde antalet arresteringar som skulle vidtas. Men värdesättningen av det arbete som utfördes av individuella NKVD-tjänstemän vid "kritik- och självkritikmötena" kunde mycket väl ha berott på det antal "folkets fiender" som de demaskerade, och förhørsledarnas och deras överordnades överdrivna nit bidrog utan tvekan väsentligt till en ökning av antalet arresteringar. Flera högre NKVD-tjänstemän, t. ex. chefen för staden Poltavas NKVD-förvaltning, bekräftade i själva verket detta. Behovet av arbetskraft för genomförandet av byggnads- och industriprojekt kanske i vissa fall har medverkat till att arresteringar planlagts. Men vi tror inte att utrensningen i någon nämnvärd grad kan tillskrivas "planering och motplanering". Denna teori förefaller oss vara lika ytlig som den föregående och förväxla orsak med verkan.

Enligt vad vi fick veta under samtal med ett antal arresterade NKVD-tjänstemän planerades arresteringarna på följande sätt. NKVD:s dossiésamlingar täckte praktiskt taget hela befolkningen, och alla var inordnade i kategorier. Sålunda fanns i varje stad statistiska uppgifter tillgängliga som utvisade hur många förutvarande vita, medlemmar av oppositionspartier, personer med förbindelser med främmande länder o. s. v. som där hade sin hemvist. Allt anklagelsematerial som insamlats av seksoterna och ihopbragts från fångarnas bekännelser infördes också i dossiéerna, och varje persons kort markerades så att det utvisade hur farlig han ansågs vara. Det berodde på mängden av det anklagelsematerial som fanns i hans dossié. Då de statistiska uppgifterna regelbundet rapporterades till högre instanser, var det möjligt att när som helst anordna en utrensning med full vetskap om det exakta antalet personer i varje kategori. En tjänsteman som lyckades demaskera som "folkets fiender" personer mot vilka det tidigare funnits blott smärre anklagelser eller inga anklagelser alls kunde räkna med att erhålla beröm och befordran, i synnerhet om en omfattande utrensning råkade pågå och hans offer befann sig högt upp på rangskalan.

8. Vedergällningsteorin

Innan vi övergår till en diskussion av de teorier som innebär en allvarlig kritik mot Sovjet-systemet, skall vi omnämna två ytterst säregna teorier, vedergällningsteorin och solfläcksteorin. Vi gör det framför allt för fullständighetens skull och till läsarens förnöjelse. Vi berör dem även för att belysa hur långt lojala Sovjetmedborgare kunde gå innan de vågade betvivla Sovjetregimens ärlighet och rättfärdighet. Enligt vedergällningsteorin försonade varje politisk fånge i Sovjetfängelserna någon personlig synd. Arresteringarna kom som ett ödets slag för att påminna honom härom. Det brott han anklagades för hade naturligtvis ingenting som helst att göra med hans synd, men ingen människa var fullkomligt oskyldig, och en grundlig undersökning av hans samvete skulle klarlägga hans personliga skuld. Upphovsmannen till denna teori var en cellkamrat som hette Ivan Nikiforovitj och till yrket var skomakare. Han var anklagad för spionage emedan han hade en bror som bodde i Polen. Han var djupt övertygad om att hans arrestering hade kommit som en vedergällning för hans romantiska äventyr i ungdomen. Ivan Nikiforovitj var upptagen av problemet om synd och försoning men hade inte läst Dostojevskij.

9. Solfläcksteorin

Denna teori tillskrev, såsom dess namn anger, alla händelser under Jezjovperioden en ökning av antalet solfläckar. Dess mest förtjusande drag var att den hade sitt ursprung hos en förutvarande president för de gudlösas internationella förbund. Det var den åldrige bonden Ivan Naumovitj Dubovoj som vi tidigare har omnämnt. Han var en typisk representant för det

gamla gardet, hade varit partimedlem sedan 1903, träffat Lenin och varit röd partisan under inbördeskriget. Hans son var hög officer och tillhörde militärbefälhavarens stab i Charkovs distrikt. Han var en god och hederlig människa. Det fanns en religiös glöd i hans ateism, den överdrivna iveren hos en nyfrälst. Han kunde inte förstå vad som pågick runt omkring honom, och den enda förklaring som han, rationalisten, kunde tänka sig var solfläckar, om vilka han hade läst i en populär tidskrift. Typiskt för hans finkänslighet var att han, sedan han hade köpt de småsaker som fångarna kunde erhålla från marketenteriet, alltid gav bort det mesta av sina inköp till cellkamrater som inte hade några pengar. För att bespara dem förödmjukelsen att acceptera välgörenhet bad han dem alltid att i gengäld göra honom små tjänster som att sy i en knapp eller dylikt så att de kunde känna att de hade förtjänat vad han gav dem.

10. Teorin om Israels barn i öknen

Andra Mosebok skildrar hur Israels barn efter att av Moses ha förts från slaveriet i Egypten tillbringade fyrtio år i öknen innan de tilläts få se en skymt av det förlovade landet. Bibeln beskriver i detalj hur Israels barn hungrade och knorrade i öknen och begärde att föras tillbaka till Egyptens köttgrytor.

Men fyrtio år måste förflyta, en hel generation måste dö, minnet av Egypten måste utplånas innan de kunde göra sitt inträde i Det förlovade landet.

Många påminde sig denna historia när de reflekterade över sina öden i Sovjetfängelserna. Den förrevolutionära eran var Egypten, slaveriets land. Det förlovade landet var socialismen, det klasslösa samhället. Det syns måhända tvivelaktigt om Det förlovade landet, om vilket judarna hade drömt, verkligen var så mycket bättre än Egypten, och Moses förefaller ha låtit sig ledas av en djup visdom när han tillät endast dem som hade hungrat i öknen att få se sina drömmars land. När man tog i betraktande var och en av fångkategorier, såsom vi har beskrivit dem i ett föregående kapitel, var det omöjligt att inte finna denna jämförelse slående. Var det inte de som hade upplevt det förgångna, som hade drömt drömmen om Det förlovade landet, drömmen om friheten, som nu förbjöds att jämföra socialismens verkliga Kanaan med vare sig tsarismens köttgrytor eller sina drömmars innehåll? Var inte dessa förbannade kapitalistiska länder på andra sidan gränsen, där en murken bourgeoisie höll på att gå sin undergång till mötes, ett annat Egypten, som hade setts av alla utlänningar, förutvarande krigsfångar och dem som hade rest utomlands? Kunde inte dessa människor beskriva detta andra Egypten för sina landsmän och därvid anställa farliga jämförelser med det sanna Kanaan, socialismens land, som enligt uppgift hade uppnåtts vid slutet av andra fem-årsplanen?

Vi tror inte att allt detta hade upphöjts till en medveten, rationell princip, som klart formulerats av de kommunistiska ledarna. Vi tror inte att man verkligen försökte att systematiskt avlägsna dem som kunde vittna om inte bara livet som det hade varit, utan också om den ursprungliga bevekelsegrund som föranlett folket att överge det gamla och söka det nya. Men vi anser att detta, även om det kanske skedde omedvetet, i hög grad bidrog till att ge händelserna det förlopp de fick. Denna teori framkom av en tillfällighet under en diskussion mellan en historiker, som en gång hade varit präst, och en utländsk vetenskapsman, som hade kommit till Sovjetunionen för att hjälpa till med uppbyggandet av socialismen.

Före sin arrestering hade denne vetenskapsman en gång inför sina ryska kolleger uttryckt sin förvåning över den breda skiljelinje som skilde honom från ryssarna. Det tycktes honom att de talade ett intellektuellt språk som var helt olika hans och hans vänners. Men han hade sedan insett att skiljelinjen inte gick mellan honom och ryssarna, utan mellan de ryssar som hade vistats utomlands och de som inte hade gjort det. Det beklagliga var att Stalin tillhörde den senare gruppen.

11. Strykpojkteorin

Strykpojkteorin meddelades oss också av en präst. Han påminde oss om historien om Jona, som kastades i havet inte emedan han var skyldigare än sina följeslagare, utan därför att lotten föll på honom.

Sovjetsystemet hade enligt hans uppfattning medfört oändligt lidande för det ryska folket. Han erinrade om de två svåra nödåren 1921 och 1933, de miljoner som avlidit och det hat och hämndbegär som måste ha lagrats i människornas sinnen och måste kräva ett utlopp. De styrande kunde endast hålla sig kvar vid makten genom att förse folket med syndabocker och erbjuda det hekatomber med offer, över vilka det kunde utösa sitt raseri.

Han påpekade att huvudoffren för utrensningen var de som hade haft hand om landets styrelse under hungersnödsåren. Han påminde om de uppvisningsrättegångar som hade följt på varje misslyckande i stor skala, den förhastade industrialiseringen och våldsamma kollektiviseringen av jorden. De anklagade i alla dessa rättegångar hade alltid erkänt att de med berätt mod hade försökt att åstadkomma misslyckandet i fråga. Vi har redan upprepade gånger påpekat att politiska eller ekonomiska bakslag som uppenbarligen kunde härledas till uttryckliga regeringsbeslut efteråt beständigt tillskrevs avvikelser från partilinjens från underordnades sida. Detta inträffade vid ”industriparti”-rättegångarna i slutet av 1920-talet och efter 1933 års hungersnöd. Det hände också vid rättegångarna mot NKVD-förhållare efter slutet på Jezjovutrensningen, som hade kostat lika många offer som en naturkatastrof. Enligt denna teori var mordet på Kirov en varningssignal om att folket ehuru det hade återhämtat sig från hungersnöden 1933 inte hade glömt den, och att det hade i minnet att hungersnöden inte hade förorsakats av torka utan av insamlingen med våldsmedel av 1932 års skörd och av de sociala och ekonomiska åtgärder som regeringen hade vidtagit i samband därmed. För att mildra den därav följande allmänna oviljan offrade regeringen (eller snarare den högsta partiledningen, ty praktiskt taget inga andra i regeringen hade överlevt) hela kåren av högre ämbetsmän och tjänstemän i mellanställning. Rättegångarna var avsedda att visa att kollektiviseringens ”överdrifter” och följaktligen hungersnöden visserligen hade åstadkommit på konstlad väg, men av det – enligt vad det påstods – så mäktiga fascist-trotskyistiska högerblocket med syftmål att tillintetgöra det sovjetiska folket.

En svaghet med denna teori, som otvivelaktigt innehåller åtskillig sanning, är att den inte tillhandahåller någon förklaring av utrensningens masskaraktär eller till ett antal viktiga fångkategorier som t. ex. de människor, som hade förbindelse med främmande länder, och förutvarande godsägare.

12. Partistridsteorin

Denna teori omfattades av många förutvarande mensjeviker, bucharinister och trotskyister och såg ut på följande sätt. Stalin hade utgått som segrare ur den inre partistrid som hade följt på Lenins död. Han hade inte segrat till följd av att hans linje hade erhållit understöd av den stora massan av partimedlemmarna, utan uteslutande på grund av att han hade brutit mot metoderna för inre partidemokrati. I sin egenskap av chef för partiförvaltningen kontrollerade han hela maskineriet och hade genom intriger av alla slag lyckats besätta alla nyckelposter med sina egna vänner eller anhängare. Han hade uteslutande införandet av polismetoder i den inre partidiskussionen att tacka för sin seger. Han anklagades vidare för att inte ha någon egen, fast grundad och konsekvent teoretisk linje. Hans partilinjens sades blott och bart vara konsolidering av hans egen och hans klicks maktställning, och den sades svänga våldsamt och på ett rent opportunistiskt sätt från den ena ytterligheten till den andra.

Det påpekades att han hade likviderat oppositionen flera gånger tidigare, både den som kommit från höger- och den som kommit från vänsterhåll, men detta hade inte hindrat honom

från att senare uppta motståndsgruppernas politik som sin egen. Detta hade inträffat både med avseende på industrialiseringen och kollektiviseringen å den ena sidan och införandet av den fria kolchosmarknaden å den andra.

Oaktat alla sina intriger hade han emellertid inte lyckats vinna över partimassorna på sin sida, för att inte tala om massan av de människor som hade genomfört revolutionen. Efter hungersnöden hade han insett osäkerheten i sin ställning i staten och partiet, och han hade inte haft något annat alternativ än att faktiskt tillintetgöra Sovjetsystemet, ehuru han nominellt bibehöll det och ersatte det med en totalitär, fascistisk regim. För att åstadkomma detta hade det dock först och främst varit nödvändigt att likvidera själva det kommunistiska partiet. Men att formellt upplösa det skulle ha varit detsamma som en öppen statskupp, och därmed skulle han också ha förverkat sympatin från arbetarklasserna utomlands, som klamrade sig fast vid kommunismens namn och symbol. Han valde därför i stället att likvidera partiets funktionärer och systematiskt förvandla det till en solid och disciplinerad organisation, bestående av människor som sammanhölls inte av ideal och personlig övertygelse, utan av den makt han lade i deras händer. De ändringar som hade företagits i Sovjetsystemet jämfördes med Thermidorfasen i den franska revolutionen, och en ny styrande klass sades ha uppkommit, som använde statens byråkratiska apparat till att exploatera folket på ett exempellöst sätt.

En variant av denna teori tolkade mordet på Kirov som en varningssignal som visade i hur ringa grad partiets ungdom sympatiserade med ledningen.

Andra anhängare av denna teori hävdade att de med stöd av de säkraste informationer kunde påstå att Stalin så tidigt som 1934 hade anmodats att avgå genom ett majoritetsbeslut av partiets centralkommitté. Hans avsedda efterträdare som partiets sekreterare, som var det enda officiella ämbete som då innehades av Stalin, hade varit Kirov och Kirov hade mördats på hans tillskyndan just vid den tidpunkt då han skulle ha lämnat plats åt denne.

Det är naturligtvis omöjligt att i dag verifiera riktigheten av någon av dessa versioner. Men partistridsteorin är utan tvekan riktig i flera väsentliga enskildheter. Otivelaktigt förändrades under åren för Stalins kontroll Sovjetstatens utseende lika grundligt som partiets. I ljuset av denna teori blir Sovjetregimens djupa inre misstro mot äkta övertygelse och varje slag av idealism genast förståelig. Den förklarar mycket naturligt masskaraktären hos regimens motåtgärder. Den är fullkomligt förenlig med otaliga enskilda episoder som inträffade, och dess väsentliga punkter är som vi skall se en oundgänglig ingrediens i alla de kritiska teorier som det återstår att behandla.

Denna teori synes oss emellertid i den form i vilken vi här presenterat den förstora Stalins personlighet i alldeles oberättigad grad. Den bild av honom som framträder är alltför nära tagen för att komma i brännpunkten. Han och endast han betraktas som styckets bov. Vi tror inte att Stalin, hur förslagen intrigmakare han än må ha varit, kunde ha "lurat" och "smugit" till sig makten om inte mycket starka sociala krafter hade varit i verksamhet för att trygga hans framgång. Det är intressant att se att Hitlers övertagande av makten i Tyskland tillskrevs ett liknande intrigspel. Även Hitler anklagades för att han "smög sig" till makten på omvägar. Men Tysklands historia både före och efter Hitlers maktövertagande utvisar tydligt de krafter, vilkas representant han var. Det var krafter som i honom blott och bart fann sin grövsta uttrycksform.

Enligt vår uppfattning behövs en mer omfattande teori för att förklara de krafter som möjliggjorde upprättandet av diktaturen, satte den i stånd att förbli och dirigerade förloppet av dess vidare utveckling.

Partistridsteorin var i vulgariserad och populariserad form känd som fascistteorin. Människor viskade till varandra, men aldrig i närvaro av en tredje person, att det endast fanns en fascist i Sovjetunionen, nämligen Josef Vissarionovitj Stalin.

13. Den bonapartistiska teorin

Denna teori var egentligen endast en populär variant av partistrids-teorin. Den underströk Stalins personliga ambition, det nöje han fann i sitt eget förhållande, hans uppmuntran av nationalism och patriotism, ehuru han precis som Napoleon var en utlänning i den stat han styrde. Vissa människor, i synnerhet gamla partimedlemmar och tjänstemän, förenklade saken till den grad att de rent av tillskrev honom monarkistiska ambitioner.

Denna teoris vida spridning visade hur onaturlig Stalins maktställning föreföll den breda massan av folket.

14. Teorin om den cesariska förföljelsemanin

Teorin om den cesariska förföljelsemanin, som naturligtvis endast viskande diskuterades i fångelserna, visade i vilken utsträckning den sovjetryska allmänheten betraktade utrensningarna som extraordinära och politiskt omotiverade. Man erinrade om att när all makt hade koncentrerats i händerna på en person såsom fallet hade varit t. ex. med de romerska kejsarna, Ivan den förskräcklige och Filip II av Spanien hade självhärskaren ofta visat akuta symtom på patologisk förföljelsemani, som kommit honom att misstro t. o. m. sina närmaste anhängare. Detta hade medfört vidtagandet av de mest fantastiska åtgärder för att trygga självhärskarens säkerhet. En jämförelse gjordes med den otroliga grundligheten hos och omfattningen av de säkerhetsanordningar med vilka Stalin och hans intimaste medarbetare omgav sig. De åtgärder som vidtogs till skydd för Sovjetregeringen var långt mer omfattande än de som ansågs nödvändiga av den tsaristiska regeringen eller var vanliga i andra diktaturer.

Man frågade sig allvarligt om inte Stalin hade duktat under för cesarernas förföljelsemani, och det framkastades att Jezjovs betydelse låg däri att han skickligt spelade på och underblåste Stalins fruktan för att mördas. Genom att oavbrutet "blotta" nya "komplott" avsedda att störta Stalin demonstrerade han sin vaksamhet och lojalitet mot sin herre och vidgade sitt grepp om landet. Jezjovs ambition var inte precis av personlig art, men den hade resulterat i en ofantlig utökning av NKVD:s makt, som i praktiken fullständigt styrde landet.

Denna teori återspeglade otvivelaktigt på ett riktigt sätt en sida av den invecklade orsakshärvan. Om den vore riktig, skulle man ha väntat att NKVD i sin kontroll av landet själv skulle ha åtnjutit fullkomlig trygghet. Men i det avsnitt som vi ägnade NKVD påvisade vi att NKVD:s kontroll över landet ingalunda betydde säkerhet för dess egna medlemmar.

Kontrollen utövades inte av de individer av vilka NKVD bestod, utan snarare så att säga av NKVD-organisationen i och för sig. Detta anmärkningsvärda fenomen av maktens anonymitet, som var så typiskt för Sovjetstaten, detta tyranni av en idé, ett idéherravälde, den legitima efterträdaren till teokratin i det förgångna, för oss fram till ett av Sovjetsystemets verkliga och väsentliga kännetecken.

15. Teorin om det nya enväldet

Denna teori utmärker sig enligt vår mening för sin djupsinnighet och exakta kunskap om Sovjetförhållandena. Den härstammar från den historieprofessor vars öde berättades i det föregående kapitlet. Hans analys av det nuvarande sovjetryska administrativa och ekonomiska systemet började med dess nära likhet med den sociala ordningen i de stora asiatiska väldena under antiken och medeltiden. Han hade uppmärksammat att ett utmärkande drag för det system som rådde i det gamla Egypten på Ptoleméernas tid var att det inte fanns någonting

som hette privat äganderätt till produktionsmedlen. Denna äganderätt tillkom guden-kungen och i mycket mindre utsträckning templen. Det ekonomiska systemet karakteriserades av ett fullständigt vetemonopol och monopol på utrikeshandeln, och boskapsskötseln och textil- och oljeproduktionen kontrollerades likaledes av staten. Hela befolkningen, inräknat uppsyningsmän, bokhållare o. s. v., var lagligen slavar åt staten, förkroppsligad i guden-kungen. Endast templen och prästerna, som gjorde tjänst i dem, åtnjöt enligt tradition en laglig undantagsställning. Denna utmärktes av en annan form av gemensam äganderätt.

Den stora likheten mellan detta system och det sovjetryska föranledde oss att i våra cellsamtal kalla det sistnämnda det ptoleméiska ekonomiska systemet när vi inte önskade att någon tredje part skulle veta att vi kritiserade Sovjetunionen.

Om man befriar föreställningen om "asiatisk despotism" från den bismak av grymhet som den vanligen har för västeuropén, om man upphör att nalkas den med västeuropeisk överlägsenhet och erinrar sig t. ex. att Harun ar Rashids valde kännetecknades av en social ordning som i hög grad liknade den som vi just beskrivit och åtnjuter ett historiskt anseende för att dessutom ha varit en särskilt rättvis och välordnad stat, skall man inte bli överraskad att finna att den nutida Sovjetstaten åtminstone i fråga om ett väsentligt kännetecken påminner om den asiatiska despotismen, som utgjort den normala statsformen under den större delen av Orientens historia.

Detta kännetecken, som är gemensamt för de asiatiska despotismerna och den nutida Sovjetstaten liksom för andra moderna totalitära statsskick, ehuru i mindre men mycket bestämd grad, är att grundvalen för den makt som utövas av den härskande gruppen inte är äganderätten till produktionsmedlen utan kontrollen av dem i kraft av ämbetet. Huruvida denna kontroll utövas i namnet av guden-kungen, kalifen som Guds representant eller den allsmäktiga staten såsom förkroppsligandet av samhället saknar i detta sammanhang betydelse. De flesta av nutidens människor är så invanda med föreställningen att den verkliga grundvalen för makten är äganderätten till produktionsmedlen att de inte tänker på att denna under mänsklighetens historia endast har utövats ganska undantagsvis och över relativt små områden av jordytan. Tempelpräster och sekreterare i regionala partikommittéer, kalifens emirer och Gauleiter, mandariner och industrichefer, de aztekiska kungarnas uppsyningsmän och fackföreningssekreterare har utövat sin makt endast i kraft av ämbetet. Med förlusten av ämbetet har de också förlorat sin makt.

I en stat av detta slag förekommer en ständig konflikt mellan den centrala myndigheten och de grupper eller klasser i samhället som utövar makten i kraft av ämbetsinnehavet. Det försiggår också en oavbruten konflikt mellan de olika ämbetsinnehavande grupperna. Denna konflikt spelar en avgörande roll i dessa staters öden. Å ena sidan försöker den centrala myndigheten i den mån det är möjligt koncentrera makten i sina egna händer, medan å den andra sidan ämbetsinnehavarna försöker trygga sin maktställning genom en strävan att göra sina ämbeten ärftliga och förvandla sin kontroll över produktionsmedlen, i synnerhet över jorden, till ärftlig besittning eller åtminstone förläning. En liknande antagonism existerar mellan ämbetsmän i olika grader i den byråkratiska staten, mellan de lägre ämbetsmännen och dem i mellanställning och mellan de sistnämnda och de högre ämbetsmännen.

Folket självt, eller i vilket fall som helst stora delar av folket, är föremål för klasstriden snarare än aktiva deltagare i den. Det spelar med andra ord den roll som Marx tillskrev folkets massa, i synnerhet slaverna, i klasstriden mellan patricier och plebejer under antiken. Det bildar det postament på vilket kampen mellan de olika partierna äger rum.

Historien om den europeiska feodalismen erbjuder ett klassiskt exempel på en sådan strid mellan centralmakten och hög- och lågadeln. Jorden och den makt som åtföljde den innehades ursprungligen både i teorin och praktiken som förläning, men förblev centralmaktens egen-

dom, vilken när som helst kunde göra anspråk på den. Adeln lyckades dock som bekant snart förvandla kontrollrätten till ärftlig rätt och formellt överföra jorden till sin egendom. Inte förrän mot slutet av medeltiden i och med framväxten av ett nytt handelssystem och ett mäktigt borgerskap i städerna lyckades centralmakten med stöd av dels bourgeoisins tilltagande styrka, dels den utarmade lågadeln bryta de stora feodalherrarnas maktställning och införa en ny styrelseform, enväldet. Därigenom hade den lyckats inte endast bibehålla sin makt, utan också att på ett oväntat sätt konsolidera den. Denna strid, som i Frankrike avslutades av Ludvig XI, i England av Henrik VIII, i Spanien av Filip II och i Ryssland av Ivan den förskräcklige karakteriserades i alla länder av sin hårdhet och brutalitet. Ett av dess väsentligaste drag överallt var alliansen mellan den centrala myndigheten och de lägsta stånden.

Stalinregimen måste i sin strid för allt större maktkoncentration på samma sätt ha ställts inför oppositionen från de högre parti- och statstjänstemännens sida. Det fanns olika anledningar härtill. Först och främst hyste partiet alltjämt representanter för det gamla gardet, återstoden av en ideologisk opposition, som nödvändigtvis måste harnas över att Sovjetunionen höll på att få en ny struktur. Den var visserligen inte direkt oförenlig med de revolutionära ideal för vilka de hade kämpat, men den innebar en gradvis försiggående utveckling bort från socialismens ideal. För det andra fanns det bland dessa gamla bolsjeviker, röda partisaner och förutvarande politiska fångar många som, ehuru olämpliga och okvalificerade för ansvarsfulla poster, för egen del framställde oerhörda krav med hänvisning till sina tidigare tjänster och sålunda stod i vägen för en bättre kvalificerad ny generation. Men utrensningens ofantliga omfattning bland de ledande grupperna inom den sovjetiska intelligentian, partitjänstemän, officerare och ingenjörer, kunde inte bara förklaras med en ideologisk opposition och det gamla gardets omåttliga krav.

Man bestridde inte att arresteringarna bland partitjänstemän ingalunda begränsades till det gamla gardet. Det var tydligt så tidigt som 1937 att den överväldigande majoriteten av de arresterade partitjänstemännen, i synnerhet bland de högre graderna, inte på något sätt tillhörde gamla gardestypen och att likvideringen företogs i en långt större skala än som skulle ha varit berättigat med hänsyn till motstånd av gamla gardet eller ideologisk opposition. Majoriteten av de arresterade tjänstemännen var hängivna anhängare till partilinjens och tillhörde typen av större eller mindre satraper, som nyligen kunnat åtnjuta ett visst mått av relativt personligt välstånd utan att hysa något slags socialistisk övertygelse. Det var naturligt, att dessa människor skulle sträva att återuppliva traditionerna från de privilegierade förrevolutionära kretsarna vid den punkt där de tvärt avbrutits 1918. Och denna strävan uppmuntrades av att deras ofta smarta och vackra hustrur i många fall kom från vad som en gång varit den högsta societeten. Ett nytt "hov" hade växt upp i Kreml, och en ny högsta societet började röra sig däromkring uppdelad i olika grader, högsta societeten i partiet, armén och NKVD, i teatern och filmen, i teknologin och vetenskapen. Särskilda skolor, som motsvarade de tidigare kadettskolorna, hade hand om utbildningen av den yngre generationen, och åt de unga anskaffades lämpliga platser, från vilka de kunde starta sina karriärer.

Den ganska gammalmodiga plyschsoffestilen hos denna nya fashionabla värld var i viss mån ägnad att leda iakttagaren på avvägar. Den levnadsstandard som utmärkte t. o. m. de ledande medlemmarna av denna societet var mer än blygsam i jämförelse med medelklassens utomlands och föreföll den utländske iakttagaren direkt spartansk. Men i jämförelse med den allmänna levnadsstandarden i Sovjetunionen representerade den en otrolig lyx.

Denna societet utvecklade en förnäm avskildhet som inte hade någon motsvarighet i de kapitalistiska länderna. Societeten avskildes inte från den övriga befolkningen av en skiljelinje ovanför vilken en viss social frihet förhärskade. I stället var den uppdelad i ett helt

system av koncentrisk cirklar, vilkas medlemmar i ständigt växande grad försökte avskära sig från de socialt lägre, utanför liggande cirkelarna.

Denna sociala skiktning, vars effekter märktes i det dagliga livets minsta detaljer, kunde inte iaktas bättre än i de allmänt besökta sanatorierna och konvalescenthemmen på Rivieran eller i Kaukasus, i vilka de höga, högre och högsta kretsarna tillbringade sin semester. En iakttagare som var infekterad av Västeuropas grova, plutokratiska likställighet var benägen att finna denna stränga klasskillnad överraskande. Våldsamheten i det hat som de lägre tjänstemännen hyste mot sina överordnade och som senare ofta observerades i cellerna måste ha varit oförståelig för var och en som inte var förtrogen med den sociala indelningens stränghet och de materiella villkor som sammanhängde med den. Det hat som folkets breda massor hyste mot alla tjänstemän var naturligtvis lika starkt, och det tilltog, i synnerhet som principen att alla människor var likställda ljudligt hade förkunnats under årtal, liksom även principen att den ledande rollen i samhället tillkom arbetarna och bönderna. Den omständigheten att deras nya herrar nästan undantagslöst hade proletärt ursprung och därigenom var kött av deras kött och blod av deras blod kom olikheterna att för dem tyckas fullkomligt onaturliga och oberättigade, utom i den mån de som beklädde maktpåliggande poster utmärkte sig för bättre utbildning eller framstående gärning.

Samtidigt med utvecklingen av societeten i huvudstaden började en provinsiell societet växa fram, vars pelare var partisekreterarna och de högsta tjänstemännen i de regionala kommittéerna och de enskilda Sovjetrepublikerna. De ukrainska tidningarna började faktiskt omnämna Postysjev, sekreteraren i ukrainska kommunistiska partiet, som tillfälligtvis åtnjöt en viss personlig popularitet, särskilt bland skolbarnen, som ”det ukrainska folkets ledare”, men det tog plötsligt slut på sådant beröm, uppenbarligen på en vink från Moskva. Termen ”ledare” var sedan uteslutande reserverad för Stalin.

Tjänstemannaklassen hade sålunda börjat att se sig om efter de garantier för sin maktställning som en styrande klass ständigt behöver, och under dessa omständigheter var det begripligt att den centrala myndigheten skulle besluta att göra sig av med den. När Stalin verkställde detta beslut kunde han i viss utsträckning stödja sig på sympati inte endast från den stora massan av yngre partimedlemmar, särskilt eftersom processen för många av dem öppnade en helt oväntad utsikt till karriär, utan också från befolkningen som helhet, som med tillfredsställelse iakttog att en människas fall, som levde i det yttersta armod, omöjligt kunde vara lika stort som en högt uppsatt kamrats fall. I ett tal 1936 framlade Stalin klart teorin om den nära förbindelsen mellan den styrande och massorna, vilken är den grundläggande principen för envælde, genom att erinra om myten om Antaios, som förlorade sin styrka när hans fot lyftes från marken. Han sade att partiet och framför allt dess ledare aldrig fick förlora kontakten med folket.

De talrika mottagningar för stachanoviterna, enkla arbetare och bönder som hade uppnått utomordentliga arbetsresultat i jordbruket, industrin, gruvdriften eller transportväsendet eller hade utmärkt sig i militärtjänsten, tjänade också att framhäva det nära sambandet mellan regeringen och folket. Stalin deltog regelbundet i dessa mottagningar tillsammans med regeringen och partiledarna, och de omtalades alltid på framträdande plats i pressen. Vi sammanträffade i fängelset med några av dessa personer som hade varit berömda för en dag, och de berättade oss om dessa mottagningar, vid vilka överdådiga mat serverades och gästerna ofta blev mycket uppsluppna. Stalin, vars personliga levnadssätt i motsats till det som utmärkte många av hans omgivning sades ha förblivit enkelt och blygsamt, uppträdde alltid på ett mycket sällskapligt och kamratligt sätt.

Teorin om det nya enväldet betraktar Jezjovperiodens händelser som revolution från de lägre partitjänstemännens sida mot de högre. Den centrala myndigheten förkroppsligad i Stalin och

det mycket ringa antal personer som bildade hans närmaste omgivning stödde sig på partiets bakre led liksom på folkets massor för att bibehålla sin maktställning.

Denna teori tycks oss innehålla åtskillig sanning. Dess speciella styrka förefaller oss vara att den på ett riktigt sätt återspeglar den passiva roll som spelades av folket och alldeles särskilt att den inser vilka avgörande krafter som var i verksamhet: å ena sidan den högsta ledningen, som strävade att hålla sig kvar vid makten, och å andra sidan tjänstemannaklassens ansträngningar att ge sina förmåner och deras varaktighet en säkrare grundval än det flyktiga innehavet av officiella ämbeten, att med andra ord inrätta sig som en egen social klass.

Händelseförloppet efter Jezjovperioden syntes i flera avseenden ge belägg för riktigheten av denna teori. Inga lokala ledare med så prominent ställning som låt oss säga Postysjev i Ukraina har sedan uppenbarat sig. De arbetsuppgifter som tillkom det dussintal av de främsta folkkommissariat hos vilka statens makt tidigare var koncentrerad uppdelades, och de ersattes av ett ministerråd, i vilket i det närmaste ett hundratal ministerier var representerade. Resultatet är en oformlig förvaltningsbyggnad, som inte har någon motsvarighet i den moderna statsstyrelsens historia. En liknande process av uppbrytning i små enheter var märkbar i partiets centralkommitté. Maktkoncentrationer i den tidigare omfattningen är nu klart omöjliga.

Men en svaghet i denna teori synes oss vara att bortsett från dessa inte särskilt djupgående förändringar i statsadministrationen kännetecknen på en verklig revolution, nämligen radikala förändringar i den sociala strukturen, saknades i Jezjovperiodens händelser. Utvecklingsfasen på 1930-talet, som omedelbart föregick Jezjovperioden, ägde sådana kännetecken, i det att därunder upprättades ett nytt strängt makt-, privilegie- och kontrollsystem i stället för de makt- och egendomsförhållanden som de ersatte. Men Jezjovperioden medförde inte någon ytterligare omgestaltning av statsstrukturen. Den innebar bara förändringar av den personal som fyllde ämbetena, ehuru dessa förändringar erkänt var av mycket stor omfattning. Genom denna process placerades endast nya satraper och naboer på de gamla posterna. Ämbetena själva förlorade litet eller intet av sin betydelse. De nya personerna måste nödvändigtvis ha samma intressen som de gamla. Det låg i sakens natur att de omedelbart skulle börja om från början samma strid mot samma mål, kampen för att trygga sin maktställnings fortbestånd.

Denna svaghet hos teorin om det nya enväldet neutraliseras i viss mån av teorin om social tillförsel.

16. Teorin om social tillförsel

Denna teori, ibland känd som transportbandsteorin eller mera lättsinnigt teorin om Aricias lund, framgick ur en lång diskussion mellan författarna i en NKVD-cell.

Sir J. G. Frazer fäster i "Den gyllene grenen" stor vikt vid en sedvänja som iakttagits genom hela romerska antiken vid Diana Nemorensis heliga lund och helgedom nära Aricia, vars präst, vanligen en förrymd slav, endast kunde erhålla ämbetet genom att slå ihjäl sin företrädare. Men hur kort ämbetstiden än var rådde det aldrig brist på nya aspiranter.

I det senaste avsnittet identifierade vi den bolsjevikiska staten under 1930-talet som en statsbildning i vilken kontrollen av produktionsmedlen utövades av tjänstemän vilkas maktställning inte vilade på äganderätt. Denna teori har nära förbindelse med Burnhams idéer, vilken i de senaste årtiondenas historia ser en utveckling av en ny "direktörsklass" inte endast i Sovjetunionen, utan också i de fascistiska diktaturerna på kontinenten och t. o. m. i tendensen mot en planekonomi i Storbritannien. Det karakteristiska för denna "direktörsklass" är att den kontrollerar produktionsmedlen utan att äga dem. Den gör det i kraft av sina medlemmars ämbetsbefattningar. En sådan "direktörsklassens" kontroll skulle otvivelaktigt

finna passande politiskt uttryck i en byråkratiskt styrd stat, och tendenserna till en sådan är märkbara i alla de ovannämnda systemen, och i den bolsjevikiska staten har de kommit till fullt uttryck, ehuru inte nödvändigtvis i en oundviklig form.

Vi avser inte att här diskutera den allmänna riktigheten av Burnhams ytterst intressanta teorier, men vi ämnar ta i betraktande deras tillämpning på den ryska kommunismen i samband med den teori som vi nu är i färd med att framlägga och att utveckla dem i olika riktningar.

Först och främst syns oss uttrycket ”direktör” inte lämpligt när det är fråga om den ryska kommunismen. Det förutsätter förefintligheten av ett visst mått tekniskt kunnande, intelligens och skicklighet, som helt enkelt inte existerar i Sovjetunionen av i dag. Tendenser i denna riktning var förvisso märkbara. Men varje universitetslärare kunde mycket snart upptäcka den studenttyp som var avsedd för en framgångsrik Sovjetkarriär. Det var den politiskt aktivistiska typen, som åstadkom det mesta bråket vid ”kritik- och självkritik”-mötena och utmärkte sig mera för sitt ”sociala arbete” än för sin törst efter kunskap och teknisk skicklighet.

Vi vill inte bli missförstådda. Under de livaktiga åren före revolutionen och den första femårsplanen stötte man ofta på entusiastiska unga studenter, som på ett hedrande sätt förenade en oerhörd kunskapsörst med en lika oerhörd entusiasm för den socialistiska uppbyggnaden. Dessa unga människor utförde underverk under de svåraste förhållanden, och många lyckades uppnå betydande tekniska poster. Men det är inte den typen vi tänker på. Senare under utrensningens lopp hamnade många av dem i fängelse. Det var de som offrades för den djupa misstron till idealistiska motiv, som vi så ofta talat om.

Efterträdarna till den verkliga partiaristokratin utgjordes av den aktiva organisatörstypen. Denna typ tenderade – och det gäller inte bara Sovjetunionen – att erhålla en allmän snarare än en teknisk utbildning, och denna tendens skärptes under de förhållanden som härskade vid Sovjetuniversiteten, ehuru denna typ ingalunda bildade majoritet bland studenterna. Innehavarna av de verkliga maktställningarna rekryteras inte från den tekniska intelligentian, utan från en särskild partiadministratörstyp. Den skiljer sig mycket tidigt i sin karriär från den tekniska intelligentian, som är fullständigt underordnad den. Tekniker och ingenjörer som är partimedlemmar återfinns naturligtvis på höga poster, men de har mindre sina tekniska kvalifikationer än sin ställning i partiet att tacka för sin befordran.

Icke förty har den styrande gruppen ett ständigt växande behov av vetenskapliga och tekniska kvalifikationer, åtminstone som en etikett, och detta förhållande ger vetenskapsmän nu och i framtiden stora möjligheter. Man bör inte låta lura sig av den omständigheten att många äldre lärda män, i synnerhet akademiledamöter, påträffas på skenbarligen mycket viktiga politiska poster, t. ex. som medlemmar av lokala eller centrala sovjeter trots deras personliga politiska hållning eller förflutna, eller att de förefaller utöva stort inflytande på grund av Vetenskapsakademiens ställning. Vad politiska angelägenheter gäller är alla dessa personer rena dockor, vilkas alla åtgärder och yttranden kontrolleras och dirigeras av i tekniskt hänseende mycket mindre kvalificerade ”ställföreträdande styresmän” eller ”sekreterare”, tillhandahållna av partiet eller NKVD.

Dessutom har vi i ett tidigare avsnitt sett att trots antagandet av lärosatsen om revolutionär socialism har den form av kontroll som utövas i denna moderna, byråkratiska, totalitära stat i dess maktförhållanden ofrivilligt kommit att påminna om den som utmärker en orientalisk, byråkratiskt kontrollerad despotism, modifierad genom införandet av moderna produktionsmetoder, tekniska hjälpmedel och metoder att leda massorna. Guden-kungen har ersatts med den abstrakta idén om staten, vars allsmäktighet nyligen uttryckligen förkunnats, trots Marx' och Lenins särskilda doktrin om dess ”bortvisnande” i ett socialistiskt samhälle.

Ett av de väsentliga kännetecknen på en styrande klass är kontinuitet och ärfthet i fråga om innehavet av maktställningar, och vi ser inget spår härav bland Sovjetunionens styrande tjänstemän. Vi har framhållit de ansträngningar som gjorts av denna grupp att inrätta sig som en verklig klass och tillförsäkra sig de härför nödvändiga garantierna genom monopol på utbildningen, nepotism och andra medel. Detta utgjorde en av de avgörande drivkrafterna i den sovjetryska utvecklingen. Men vi har också framhållit de krafter som reste sig till motstånd mot en sådan utveckling, önskan om social förbättring hos partiintelligentians lägre skikt och hos massorna själva, och vi såg att dessa krafter energiskt understöddes av statens enväldiga herrar.

I varje byråkratisk stat i det förflutna i vilken makten medföljer ämbetet, har ämbetsinnehavarnas grupp haft att kämpa för garantier mot den despotiska makten innan den varit i stånd att ombilda sig till en permanent aristokrati och förvandla sina temporära kontrollställningar till permanenta. Den uppnådde detta på indirekta vägar, via feodalism eller finansiell makt. Enväldet, som grundar sig på en allians mellan statsöverhuvudet och de lägsta skikten av samhället, är på det hela taget inte en tillräcklig garanti mot utvecklingen av verklig klasstyrelse. Men historien tillhandahåller en hel serie med exempel på byråkratiska stater som har antagit garantier, vilka om de inte har hindrat utvecklingen av en feodal klass åtminstone har påtvingat den inskränkningar och åligganden och därigenom bibehållit sin egen specifika struktur. Ett mycket effektivt medel mot detta syftemål var prästernas celibat, som var väsentligt för den under medeltiden så viktiga idén om civitas Dei. Obestriddligen upphörde celibatet i det långa loppet att vara effektivt, och höga klerikala poster fylldes av unga söner till adelsmän. Men idén om prästerligt celibat syns oss i mindre utsträckning ha, sin rot i kristlig asketism än i strävan att uppehålla den personliga byråkratiska karaktären hos kyrkans världsliga makt och inte fresta kyrkans herrar att inrätta sig som en ärfthet klass.

Som bekant utvalde det kinesiska kejsardömet under flera tusen år sina högre ämbetsmän genom tre statliga examina, som kunde klaras av vem som helst med tillräcklig flit och intelligens. En kandidat som med framgång undergick proven tillförsäkrades ett högt ämbete. Den kinesiska litteraturen är fylld av berättelser i vilka hjälten är en fattig student av ringa härkomst, som håller på att förbereda sig till de statliga examina, trots varje tänkbar svårighet. Sådana studiehjältar är i Kina lika vanliga som krigshjältarna i Väster. För att godkännas i den kinesiska statens examina fordras ingen kunskap om förvaltningen, men däremot krävs den mest ingående kännedom om klassikerna, kort sagt en mycket hög kulturell standard. De utgjorde en garanti, som antagits av mandarinstaten, för att skydda sig för möjligheten av att den högre byråkratin, som hade alla maktställningar i sina händer, kunde utveckla sig till en enhetlig, styrande feodal klass. Till slut var naturligtvis utvecklingen av en faktisk aristokrati oundviklig som en följd av monopolet på utbildningen. Men under många århundraden visade sig statsexamina bara vara ett effektivt medel att hålla den styrande klassens exploatering inom vissa gränser och ge den upprepade injektioner av nytt blod.

Sovjetsamhället, i vilket makten låg i händerna på en kår av tjänstemän som kommit upp genom de revolutionära massorna, fann sig under 1930-talet stå inför samma problem. Rent ideologiska band och de mycket blygsamma maximilöner, som ursprungligen påtvingades medlemmarna hade visat sig vara fullkomligt otillräckliga, så mycket mer som man av dem fordrade extra tjänster utan motsvarande förmåner. Den nya tjänstemannaklassen började att i full utsträckning njuta av de materiella privilegier som medföljde kontrollen av den socialiserade egendomen. Denna klass, som ännu inte var en generation gammal, hade inte något tillfälle att konstituera sig som en verklig styrande klass. Den stod också under trycket från massorna av partimedlemmar, som pressade sig fram nerifrån och avundades sina överordnade deras förmåner. Den centrala myndigheten såg situationen klart, upptäckte ett hot

mot sin egen säkerhet i utvecklingen av en ny mandarinklass, och ingenting låg närmare till hands än att ge sig in på en likvidering av alla dessa människor.

Det var en strålande list. Den lämnade den byråkratiska statens sociala struktur oförändrad. Efterträdarna till de avsatta och arresterade dignitärerna satte utan att tveka i gång med att njuta av de förmåner som medföljde deras företrädares ämbeten. De flyttade in i deras våningar och övertog deras personal. Utsikten till en bländande karriär öppnade sig för en mängd lägre tjänstemän, som i annat fall skulle ha varit tvungna att vänta tiotals år på befordran. Medlemskap av den styrande klassen innebar emellertid en ofantlig grad av osäkerhet. Detta hade en ovärderlig effekt på massorna. Ingen avundades mandarinerna ett liv som förde med sig nödvändigheten att ha två väskor i ständig beredskap, den ena på kontoret och den andra i hemmet, innehållande filter, proviant och andra saker som kunde behövas i händelse av en arrestering.

Det är visserligen sant att det som inträffade inte exakt motsvarade proceduren vid Diana Nemorensis' helgedom. Varje präst i Aricia måste slå ihjäl sin företrädare med sina egna händer, men det behövde inte Sovjettjänstemannen, för vilken NKVD spelade ödets roll. Men ödets ingripande kunde påskyndas genom att skriva "vaksamma" brev till den speciella avdelningen – detta väntades, nej, krävdes av vederbörande – att ta aktiv del i prorabotkamötena samt genom ständig klassvaksamhet och "kritik".

1800-talets kapitalistiska samhälle och det demokratiska styrelseskick som hörde ihop med detta erbjöd incitament och möjligheter till social befordran. Förvärvandet av rikedom betydde i sig självt en andel i makten och politiken erbjöd ett annat utlopp för den ambitiösa. Vallokalen kunde vara språngbrädan till en auktoritativ ställning. Det är visserligen sant att kapitalismens stora kriser i stigande grad berövade folkets massor dessa möjligheter att komma sig fram. Så snart en kris hade övervunnits öppnade sig nya och större tillfällen för dem som hade överlevt den ekonomiska konkurrensstriden. I verkligheten motsvarade de ekonomiska konsekvenserna av kapitalismens kriser exakt den sociala tillförselmekanism i den sovjetryska byråkratiska staten, som vi skildrat. De bankrutterade företagare och affärs-
människor som lämnades vid vägkanten efter varje kapitalistisk kris beredde plats för nya människors sociala frammarsch och föranledde en förändring av personuppsättningen inom ramen för den styrande klassen utan att ändra den sociala strukturen eller beröra klassförhållandena. De kapitalistiska kriserna inträffade i perioder. Övervinnandet av varje kris beredde plats för en expansion och åtföljdes av en ny period av lugn återhämtning. De periodiska "tillförsel"-kriserna i Sovjetunionen erbjuder en exakt parallell. Den byråkratiska staten tillhandahåller oaktat sin socialistiska ideologi inte något "naturligt" utlopp för strävan mot social förbättring, som kanske kunde tillfredsställas om personlig förmögenhetsökning kunde leda till en andel i makten. Vägen till inflytande genom politisk aktivitet i bemärkelsen att delta i politiska konkurrensval är också blockerad. Den har ersatts med "social" aktivitet, "kritik" av överordnade, att briljera med politisk ambition, delta i striden om ämbetena och framför allt att skaffa sig utbildning och särskilda kvalifikationer som ett medel till social befordran.

Partiintelligentians förmånsställning i Sovjetstaten har resulterat i en oerhörd konkurrens om de intellektuella yrkena. Inträde vid ett universitet eller ett tekniskt eller vetenskapligt institut garanterar i praktiken en mer eller mindre tryggad karriär. Sovjetunionen är mycket stolt över sitt ofantliga behov av intellektuella arbetare. Dessa yrkens relativa lättillgänglighet och

möjligheten till social befordran som medföljde utbildning var det enda som under 1930-talet försonade Sovjetmassorna med Sovjetlivets påfrestningar.¹⁶

Ehuru majoriteten av utrensningens offer ingalunda tillhörde intelligentian, drabbades denna långt hårdare än dess numerär i förhållande till hela befolkningen motiverade. Genom utrensningarna bereddes plats åt andra. Utom i Sovjetunionen finns det också i andra länder ett stort överskott på intellektuella arbetare. I Ryssland återfinns otaliga läkare, tekniker, administratörer, människor som har lyft sig upp ovanför massorna av utbildade arbetare, i tvångsarbetslägren, och de utgör ett tillskott till den stora reservoar av kroppsarbetskraft som dessa arméer av tvångsarbetare representerar. Jämförelsen med transportbandet, som gjordes av alla fångar, är fullt berättigad i detta sammanhang. Det är fråga om ett socialt transportband. En individ lyfter sig upp ur mängden, stiger i graderna och faller åter tillbaka bland massorna, och därigenom förhindras han att skaffa sig själv och sin familj en tryggad tillvaro, som är ett av de väsentliga kännetecknen på medlemskap av en styrande klass.

Sovjetstatens tillförselmekanism utför på detta sätt de kapitalistiska krisernas och den kapitalistiska konkurrensens förnyelseuppgift och tillförsäkrar samtidigt en oavbruten förändring av den styrande klassens personsammansättning, som dock inte gäller dess topp.

Det sociala hatet från de lägsta gradernas sida och de exploaterades förbittring mot de exploaterande är ytterst farliga företeelser när de har något synligt och konkret att rikta sig mot. I Sovjetunionen har de ingenting att rikta sig mot. Så länge den sociala tillförselmekanismen fungerar finns det inte någon permanent befolkningsgrupp som motsvarar adeln eller bourgeoisien i en feodal eller kapitalistisk stat och mot vilken hatet kan riktas. Den lilla permanenta grupp som innehar den högsta makten är relativt lätt att skydda, i synnerhet som de ständiga förändringarna inom skikten omedelbart nedanför förhindrar en kraftsamling som kunde vändas mot den.

Det skulle naturligtvis vara naivt att föreställa sig att Stalin suttit i sitt upphöjda näste och medvetet och med machiavellisk list tänkt ut denna subtila plan för att trygga sin regims stabilitet. De mest skiftande politiska, personliga och psykologiska motiv kan ha utgjort den omedelbara anledningen till varje enskild "tillförsel"-våg. Men vi tror att det finns sociala orsaker som medverkar till att sådana "tillförsel"-kriser inträffar i en byråkratisk stat och tycks t. o. m. göra dem oundvikliga i en sådan stat och föranleder dem att växa till de proportioner vi beskrivit. Detta syns oss vara den enda möjliga förklaringen till systemets säregna anonymitet och till upprättandet av en permanent styrande klass som en idé och inte som en bestämd grupp människor, något som kommer till uttryck i det faktum att inte ens NKVD, verktyget för denna politik, går fri från utrensningar.

Vi tror därför inte att händelserna under Jezjovperioden utgör en unik företeelse i Sovjet-historien som aldrig kommer att upprepas. De är tvärtom endast ett särskilt grovt exempel på en process som är typisk och kanske oundviklig i den sovjetryska, byråkratiska staten. Det är nu länge sedan Jezjovutrensningen avslutades, och det har därefter inte förekommit någon utrensning av liknande dimensioner, men varje enskild Sovjetmedborgare räknar i allt sitt görande instinktivt med möjligheten av en upprepning av den. Samtidigt är det mycket möjligt att tillförselmekanismen som under Jezjovperioden gav ett plötsligt, katastrofartat utslag i framtiden kan inriktas i fredligare, mera reguljära och smidigare banor. Mot den står samlade alla de mäktiga krafter i den grupp som nu innehar maktställningarna och som är beredd att kämpa för att bibehålla dessa. I alla stater som vi känner till har dessa krafter till slut fått övertaget.

¹⁶ Situationen förändrades senare. Kort efter kriget upphörde de statsstipendier som automatiskt beviljades alla studenter vid inskrivningen och i stället måste avgifter erläggas vid universitet, tekniska skolor och t. o. m. läroverk. Detta begränsade utbildningen huvudsakligen till de välsituerades barn.

Många av de tjänstemän som utnämndes i slutet av Jezjovperioden sitter alltså kvar. Detta kan hänga ihop med det faktum att en utrensning av 1936-38 års omfattning visade sig vara ett ytterst farligt företag, som resulterade i en nästan oersättlig förlust av politisk, militär, teknisk och vetenskaplig skicklighet. Å andra sidan torde kriget och Sovjetunionens därpå följande territoriella expansion ha öppnat nya verksamhetsfält för de krafter som söker pressa sig fram underifrån. Det gäller militär verksamhet, återuppbyggnad och assimilering av nya vidsträckta områden med Sovjetsystemet. Men åtskilligt har inträffat sedan Jezjovperiodens slut. De nya medlemmarna av den styrande klassen har förskansat sig fastare än några av deras företrädare.

Det finns tecken på att Sovjetregeringen avsiktligt sökt undvika fasan av en ny allmän utrensning. Avskaffandet av dödsstraffet, den demonstrativt milda behandlingen av personer som hade offentligt kritiserats och mycket annat tydde på en avsikt att ge tillförsel-mekanismen fredligare, mer ordnade eller – för att använda Sovjetterminologin – mer ”kulturella” former. Men själva mekanismen har aldrig upphört att fungera. De tysta förflyttningarna och avskedandena, ”sällningarna” och uteslutningarna från partiet, arresteringarna och deportationerna har inte heller upphört. Antalet tvångsarbetare har kompletterats från de mest skilda håll, från verkliga och påstådda kollaboratörer, opålitliga befolkningar, uppstudsiga grupper inom erövrade och assimilerade nationer, frigivna krigsfångar, ryssar som hade tvingats arbeta åt tyskarna och krigsfångar av andra nationaliteter. Antalet har bibehållits, ehuru avgången till följd av dödligheten inte varit liten.

Utgången av denna kraftmätning, vilken pågår mellan å ena sidan den styrande tjänstemannagruppen, som strävar att bli en permanent mandarinaristokrati och å andra sidan partiets breda lager, som söker pressa sig uppåt, och vilken de högsta styresmännen utnyttjar till att befästa sin egen maktställning, är långt ifrån säker. Tillförsel-mekanismen kommer måhända att fungera relativt lugnt en lång tid framåt. Men i synnerhet om tillfällena till utländsk expansion minskar, om svårigheter yppar sig i fråga om assimilationen av de nyligen erövrade länderna, som alltså befinner sig i NEP-stadiet, eller om stora delar av armén påverkas av kontakten med icke-sovjetiska förhållanden, kan man inte utesluta den möjligheten att utvecklingen går mot en ny och inte mindre våldsam kris. Krigsfaran kan komma att spela en mycket stor roll härvidlag. Det var den som utgjorde den omedelbara anledningen till Jezjovutrensningen.

Utgången må bli vilken som helst, så har vi här velat visa att just på grund av detta säregna människotillförselsystem representerar den sovjetryska byråkratiska staten ett logiskt, stabilt och följdriktigt system, och vi har velat påpeka vilka krafter som bestämmer dess utveckling.

17. Asienteorin

Som avslutning skall vi ägna vår uppmärksamhet åt en mycket vitt utbredd teori, som man påträffar i varje tänkbar form och variant, men som vi kort och gott skall kalla Asienteorin. Den är vanlig i Ryssland, särskilt bland utlänningar, och man möter den ofta utomlands. Den lyder på följande sätt. Ryssland tillhör Asien, inte Europa. Som en följd av århundradens förtryck under det tatariska oket, bojarernas barbariska styrelse och tsarernas obegränsade envælde har Ryssland aldrig lärt känna politisk frihet. Därför ledde inte den moderna socialismen, som är en produkt av västeuropeiskt tänkesätt, till politisk frihet efter sin seger i Ryssland, utan antog våldsamma och barbariska, d. v. s. asiatiska former, som inte är en egenhet hos det härskande sociala systemet utan hos den ryska nationalkaraktären.

Det är intressant att denna teori förfäktas både av brittiska konservativa och brittiska kommunister. Churchills anmärkning att Asiens gräns nu går vid Elbe är ett uttryck för denna synpunkt. Samma föreställning omfattas – som ett tyst förbehåll om den inte öppet vidgås –

av nästan alla ärligt övertygade kommunister och anhängare och beundrare av Sovjetsystemet utanför Sovjetunionens gränser, från enkla arbetare till betydande och lärda män. ”Om bara kommunismen segrade i en världsomfattande skala”, säger dessa människor till sig själva, ”eller åtminstone i hela Europa, om bara tyngdpunkten hos en kommunistisk kontinent, som sträckte sig från Kamtjatka till Gibraltar, från Kanton till Dublin, förflyttades till Paris eller London, skulle alla ‘smärre misstag’ och olägenheter som har sin grund i kommunismens ryska karaktär försvinna. Då skulle vi ha en chans att genomföra våra egna idéer och realisera en västeuropeisk, sant demokratisk kommunism, och systemet, som i sig självt är sunt, skulle automatiskt förlora alla sina totalitära kännetecken.”

En särskild variant av denna teori förekommer också i Ryssland, och en del gamla ryska intellektuella omhuldar den särskilt. Dessa människor påpekar att Stalin inte alls är en verklig ryss utan en vild kaukasier, och de gjorde sig lustiga över hans georgiska brytning. Brutaliteten hos det bolsjevikiska systemet i allmänhet och utrensningarna i synnerhet tillskrivs de nationella karaktärsdragen hos en medlem av ett grymt folk. Georgierna är emellertid kända för sin mildhet och vänlighet, och de är dessutom ett civiliserat folk med en gammal kultur, som har en äldre och rikare tradition än många andra europeiska länders, inräknat Ryssland. När detta framhålles hävdar man att Stalin är en ättling till de nord-ossetiska bergsborna eller är av tatarisk härkomst.

Låt oss för att kontrollera denna Asienteoris förutsättningar först undersöka litet närmare några allmänna historiska och geografiska myter.

Det kan inte råda något tvivel om att de stora asiatiska väldena utgör vaggan för hela vår västerländska civilisation. Hur skall vi då förklara denna egendomliga Asienmyt, myten om kontrasten mellan Asiens barbarism och Europas civilisation? Den är lika gammal som Herodotos. Detta är desto mer anmärkningsvärt som det verkliga upphovet till den klassiska kulturen var i mindre grad den grekiska halvön än de små joniska stads-staterna i Mindre Asien, villas ekonomiska välstånd och kulturella blomstring helt och hållet berodde på det stora asiatiska persiska väldets överhöghet. De grekiska städernas provinsiella självgodhet och deras småstadsaktiga fientlighet mot det stora centraliserade persiska väldet gav upphov till Asienmyten, som naturligtvis innehåller ett korn av sanning. Den representerade stadsdemokratins och individualismens opposition mot de asiatiska despoternas omfattande centraliserade styrelse. Men i konflikten mellan den grekiska demokratiska stads-staten och det asiatiska despotiska väldet var grymhet och brutalitet ingalunda speciellt utmärkande för det asiatiska väldet, något som beredvilligt skall erkännas, när man påminner sig de brutala handlingar som företogs av de grekiska städerna, och i synnerhet tyranninstitutionen, som sköt upp ur demokratisk mark. Asienmyten fanns emellertid försvarad hos klassikerna och återupplivades av renässansens humanister, och så har den gått i arv och fortlevt till i dag i våra egna skolböcker.

Ett annat sanningskorn i Asienteorin är den likhet vi har pekat på mellan den kommunistiska byråkratiska staten och de gamla asiatiska despotierna. Men denna likhet låg i kontrollen av produktionsmedlen, d. v. s. den var en social och inte en geografisk företeelse och skulle gälla i lika hög grad om en kommunistisk byråkratisk stat upprättades i Västeuropa eller Amerika. De gamla amerikanska kulturerna i Peru och Mexiko hade samma kännetecken.

Myten om tataroket är ändå fastare förankrat än Asienmyten. Den mongoliska erövringskampen i början av 1200-talet förde otvivelaktigt med sig mycket lidande och mycken fasa, som militära strider alltid har gjort. Men de lidanden som mongolerna tillfogade var knappast ens jämförbara med dem som tillfogades av det ungefärligen samtida fälttåg under vilket representanter för den västeuropeiska civilisationen krossade det bysantinska riket för att upprätta det latinska kejsardömet. Det var den mörkaste perioden i den bysantinska civilisa-

tionens historia. Även patriotiska moderna ryska historiker kan inte förneka att i sammanstötningen mellan de två kulturerna den tatariska representerade den högre. Den tatariska styrelsen var genomgående mild och tolerant. Begränsningen av regionala, feodala konflikter, ett centraliserat förvaltningssystem och det därav följande främjandet av handeln betydde allehanda fördelar för de erövrade områdena. Dessa uppväggde i hög grad de låga skatter och avgifter, som avkrävdes av de tatariska khanerna. Dessutom blandade sig de tatariska härskarna inte det minsta i de underkuvade områdenas inre angelägenheter. De inskränkte sig till upptagandet av skatter och tributer. Representanter för tatarregimen återfanns endast i ett fåtal städer, och under dess sista århundrade var den tatariska överhögheten knappast mer än formell. Under det tatariska oket tilläts områdenas invånare fullständig politisk och religiös frihet.

Det finns många allmänt omfattade falska och oriktiga föreställningar om tsarerna. Man måste skilja mellan perioderna före och efter franska revolutionen. Vad den förra beträffar fanns det föga som i fråga om grymhet och brutalitet skilde den tsaristiska regimen från de samtida regimerna i andra europeiska länder. Den blodiga Maria och Filip II kan sättas upp mot Ivan den förskräcklige, och Fredrik Wilhelm av Preussen mot Peter den store. Bartolomeinattens massmord, Stockholms blodbad och inkquisitionen har inga motsvarigheter i den ryska historien. Brännandet av häxor var fullkomligt okänt i Ryssland, och den omfattande bosättningen av judar i Öst-Europa ägde rum, emedan de drevs bort från Centraleuropa och fann en fristad i Polen och Ryssland.

De europeiska historikerna betraktar den tsaristiska regimen under 1800- och 1900-talen mot bakgrunden av 1800-talets västeuropeiska liberalism. Relativ ekonomisk efterblivenhet och avsaknaden av en mäktig bourgeoisie medförde att rester av feodalismen levde kvar i Ryssland under en förhållandevis lång tid. Livegenskapen upphävdes inte formellt förrän 1861, i förbigående sagt endast två år senare än i Preussen. En parlamentarisk styrelseform tillkom först efter misslyckandet av 1905 års revolution. 1800- och 1900-talets tsaristiska regim var otvivelaktigt hård, om man bedömer den efter dåtidens liberala måttstock, men allt som allt och jämförd med – låt oss säga – regimerna av i dag i de flesta europeiska länder var den utomordentligt mild. Den politiska friheten var begränsad, men i stort sett var 1800-talets tsaristiska Ryssland utan tvivel en rättsstat.

Det fanns naturligtvis talrika elakartade företeelser som brukar höra samman med en reaktionär politik. Adeln åtnjöt alltjämt vissa privilegier. Judarna hölls instängda i ett visst område. Pogromer, av vilka de första ägde rum på 1880-talet, inspirerades av reaktionära politiker. Det förekom korruption bland lägre tjänstemän och dessutom åtskilligt annat. Samtidigt fanns det en stor och i vida kretsar läst oppositionspress, ett flertal oppositionspartier, som representerade de mest skiftande meningar och en mäktig och kritisk oppositionslitteratur. Den enskilda individen åtnjöt rörelsefrihet, frihet att välja sitt yrke, religionsfrihet, rätten att försvaras inför en domstol och rätten att strejka, och alla nationaliteter hade lika rättigheter med undantag för de ovannämnda inskränkningarna beträffande judarna. I teorin existerade censur, men den hade till stor del blivit av formell art och kunde lätt kringgå. Kampen för borgerlig demokratisk frihet i europeisk liberal bemärkelse hade uppfyllt hela 1800-talet i Ryssland. Detta betydde att ryssarna var fullt medvetna om politisk frihet, och ingenting kunde vara oriktigare än att dra slutsatser på grundval av det ryska folkets kulturella och politiska ”efterblivenhet”.

Många egendomliga och helt och hållet fantastiska idéer är i omlopp om det påstådda sambandet mellan den bolsjevikiska statens specifika kännetecken och säregenheterna hos den ryska nationalkaraktären. Så mycket har skrivits om den ryska själens och det ryska folkets mystiska läggning och det påstådda sambandet mellan denna och bolsjevismen att det är omöjligt att diskutera alla varianterna av denna teori. Ibland förbinder man bolsjevismen

med den särskilda mildheten i den ryska karaktären, ibland med dess utomordentliga grymhet. Andra gånger förbinder man det bolsjevikiska systemet med den ryska själens messianska anstrykning och i andra fall återigen med dess utpräglade rationalism. Allt vi har att säga härom är att för oss förefaller den ryska nationalkaraktären vara i högsta grad inadekvat som en förklaring till den bolsjevikiska byråkratiska staten. Om över huvud någonting kan sägas om den ryska nationalkaraktären och dess samband med regimen måste man medge att ryssarna visar vissa anarkistiska tendenser. Vi är väl medvetna om hur ytliga och missvisande generaliseringar av typen: "Ryssarna är så och så" är. Vi är därför angelägna om att följande skall tas med stor reservation och en nypa salt. Låt oss då med detta förbehåll framhålla att ryssarna har en djup misstro mot och en nationell missaktning för regering och myndighet av vilket slag de vara må. Ryssen betraktar dem i första hand som någonting motbjudande, någonting som lägger sig i hans privata liv. Denna inställning förenas med ett visst bristande sinne för ordning och en brist på förmåga till ihållande och oförminskade ansträngningar, men detta motvägs i viss utsträckning av en utomordentlig förmåga att visa sig vuxen kritiska situationer, då han är i stånd att utföra märkliga bedrifter.

Asienteorins sista underlag är föreställningen att det ryska folket är politiskt efterblivet och omoget. Vad vi tidigare sade om den ryska förtrogenheten med frihetsidéerna under 1800- och 1900-talets tsaristiska regim gällde naturligtvis de intellektuella och vissa grupper av mera bildade arbetare. Det är otvivelaktigt sant att dessa människor utgjorde en relativt liten del av befolkningen och att folkets stora massa förblev i ett tillstånd av politisk apati och på en relativt låg nivå i fråga om bildning och kultur. Men de händelser som inträffat sedan februarirevolutionen 1917 har medfört en oerhörd förändring. Revolutionen och i ännu högre grad inbördeskriget skakade upp folket ur dess försoffning och uppfostrade det politiskt. Det tilltagande politiska trycket under den bolsjevikiska utvecklingens senare faser bidrog i själva verket till massornas politiska mognad. Ehuru de inte är i stånd att fritt uttrycka sin politiska vilja, har de upptäckt sambandet mellan regeringens politiska åtgärder och deras sociala och ekonomiska konsekvenser. Varje Sovjetmedborgare måste i varje givet ögonblick veta exakt vad som kan sägas och inte kan sägas utan att komma i konflikt med den skiftande partilinjen. Detta har i och för sig i väsentlig mån bidragit till de ryska massornas politiska mognad, som är större än man vanligen tror.

Hand i hand med denna något ofrivilliga politiska skolning har det ägt rum en allmän höjning av kultur- och bildningsnivån. Detta kommer t. ex. till uttryck i allmänhetens inställning till vetenskapen. Tillväxten av den politiska och kulturella mognaden oaktat alla materiella svårigheter och regimen hårdhet medför en ökning av folkets krav och anspråk och resulterar i en ständigt tilltagande kritik av de rådande sociala förhållandena. Sett på längre sikt har den sovjetiska byråkratiska staten gjort sig skyldig till allvarlig motsägelse emedan den uttryckligen fördömer den grundval på vilken den har byggts, d. v. s. utkristalliserandet av en privilegierad samhällsklass som styr massorna. De styrande klasserna i de kapitalistiska staterna ställde sig inför samma problem i och med sin strävan att införa obligatorisk skolundervisning och höja bildningen.

Oberoende av om gruppen av byråkrater lyckas att inrätta sig som en ny klass kommer den sociala tillförselmekanismen till slut nödvändigtvis att visa sig otillräcklig för att möta massornas stigande krav. I det långa loppet är detta en faktor som medverkar till regimen instabilitet.

Den enda motvikten till massornas växande missnöje och anspråk, som regimen än så länge har kunnat uttänka, har varit å ena sidan stimulerande och underblåsande av fruktan för angrepp utifrån – fruktan för "kapitalistisk inringning" – och å andra sidan uppväckandet av förhoppningar om expansion och segerrik utbredning av kommunismen utomlands.